

Факультэт традыцыйнай беларускай культуры і сучаснага мастацтва

Кафедра этналогіі і фальклору

УЗГОДНЕНА
Загадчык кафедры

В.В.Калацэй
20 красавіка 2017 г.

УЗГОДНЕНА
Дэкан факультэта

Н.У.Карчэўская
31 мая 2017 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

КУЛЬТУРНАЯ АНТРАПАЛОГІЯ

*для напрамку спецыяльнасці
1-18 01 01-05 Народная творчасць (фальклор)*

Складальнік Э.К. Дарашэвіч, доктар філасофскіх навук, прафесар

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Савета ўніверсітэта
пракакол №

СКЛАДАЛЬНІК

Э.К. Дарашэвіч, доктар філасофскіх навук, прафесар ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў»

Рэцэнзенты:

кафедра тэорыі і методыкі выкладання мастацтва ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»;

Г.А. Барвенава, загадчык аддзела выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва Дзяржаўнай навуковай установы «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Рэспублікі Беларусь», кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт

Разгледжаны і рэкамендаваны да зацвярджэння:

кафедрай этналогіі і фальклору ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (пракакол ад 20 красавіка 2017 г. № 9);

саветам факультэта традыцыйнай беларускай культуры і сучаснага мастацтва ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (пракакол ад 31 мая 2017 г. № 10);

саветам установы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (пракакол ад №).

Адказны за рэдакцыю: А.У.Рагуля

Адказны за выпуск: Э.К. Дарашэвіч

Структура ВМК

1 ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА.....	4
2 ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	6
2.1 Навучальны дапаможнік.....	6
2.2 Канспекты (тэксты лекцый).....	7
3 ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	125
3.1 Вучэбныя выданні, рэкамендаваныя МА РБ	125
4 РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	126
4.1 Пералік пытанняў да семінарскіх і практычных заняткаў...	126
4.2 Заданні для кантралюемай самастойнай работы і графік яе кантролю.....	130
4.3 Пералік пытанняў да заліку, экзамену, выніковай атэстацыі.....	133
4.4 Тэматыка рэфератаў	135
4.5 Крытэрыі ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнтаў.....	136
5 ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ.....	138
5.1 Вучэбная праграма па дысцыпліне.....	138
5.2 Тэматычны план па дысцыпліне	139
5.3 Методыкі выкладання дысцыпліны.....	140
5.4 Метадычныя рэкамендацыі.....	141
5.5 Пералік выданняў і інфармацыйна-аналітычных матэрыялаў для вывучэння дысцыпліны.....	143
5.6 Вучэбна-метадычны дапаможнік «Смыковая і дударская музыка».....	146
5.7 Інфармацыйны рэсурс “Капэла беларускай смыковай і дударскай музыкі”.....	147

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне «Культурная антрапалогія» распрацавана для студэнтаў, якія атрымліваюць адукацыю па спецыяльнасці 1-18 01 01 «Народная творчасць», накірунку 1-18 01 01-05 «Фальклор».

Вучэбная дысцыпліна «Культурная антрапалогія» належыць да цыкла агульнапрафесійных і спецыяльных дысцыплін.

Праграма курса распрацавана зыходзячы з дастатковага аб'ёму аўдыторных гадзін і адлюстроўвае асноўныя палажэнні тэорыі і гісторыі культурнай (сацыяльнай) антрапалогіі.

Курс цесна звязаны з іншымі дысцыплінамі цыкла (Культуралогія, Вусная народная творчасць), паколькі ўводзіць студэнтаў у кантэкст асноўных паняццяў культуразнаўства, веданне спецыфікі якіх неабходна для аптымізаванай практычнай дзейнасці будучых даследчыкаў і транслятараў нематэрыяльнай культурнай спадчыны. Разам з тым курс мае ў асяродку родасных дысцыплін адмысловае месца, паколькі яго змест будзе выкарыстаны ў абавязковым парадку пры напісанні тэарэтычнай дыпломнай работы выпускнікоў спецыяльнасці «Народная творчасць» накірунку «Фальклор».

Тэматыка заняткаў накіравана на ўдакладненне ў святдомасці будучых спецыялістаў па захаванні нематэрыяльнай культурнай спадчыны месца культурнай (сацыяльнай) антрапалогіі ў навуковым дыскурсе пра чалавека і чалавецтва. Змест дысцыпліны мае на ўвазе набліжэнне сучасных студэнтаў-гуманітарыяў да разумення спецыфікі этнічнага мыслення носбітаў каранёвай культуры Беларусі і фарміравання прафесійнай і сацыяльнай пазіцыі спецыялістаў-ахоўнікаў і даследчыкаў яе нематэрыяльнай культурнай спадчыны.

Мэта ВМК: азнаямленне студэнтаў з асноўнымі паняццямі і напрамкамі культурнай (сацыяльнай) антрапалогіі і яе субдысцыплін праз выяўленне спецыфікі і асноўнай праблематыкі культурнай (сацыяльнай) антрапалогіі, вызначэнне яе месца ў сучасных гуманітарных ведах.

Задачы ВМК:

- фармаванне сучаснага навуковага ўяўлення пра прадмет, гісторыю і метады культурнай (сацыяльнай) антрапалогіі;
- засваенне катэгорыяльнага і тэрміналагічнага апарату прадмета;
- засваенне тэарэтычнай літаратуры, успрыманне ідэй ключавых навуковых напрамкаў і канцэпцый культурнай (сацыяльнай) антрапалогіі;
- далейшае кшталтаванне гуманістычнага светапогляду, уласнай пазіцыі, устаноўак, заснаваных на разуменні дэзаксіялагічнага

падыходу да культур розных этнасаў свету, іх разнастайнасці і роўнасці, усведамленні небяспекі этнацэнтрычнага стаўлення да культур розных народаў;

- фармаванне і развіццё пазнавальнай самастойнасці студэнтаў, творчага стылю мыслення, навыкаў самастойнага аналізу, выбару метадалогіі, прымянення атрыманых тэарэтычных ведаў для развязання практычных праблем, рашэння задачаў паўсядзённага жыцця і прафесійнай сферы.

Спецыяліст павінен

ведаць:

- асноўныя тэарэтычныя паняцці, разгледжаныя ў межах дадзенай дысцыпліны;
- раздзелы, школы і напрамкі культурнай антрапалогіі;
- асноўныя падыходы да класіфікацыі культуры;
- агульную характарыстыку, структуру, змест і гістарычную панараму фарміравання традыцыйнай і ўрбаністычнай культуры;

умець:

- аналізаваць фрагменты культуры з пункту гледжання іх прыналежнасці да той ці іншай храналічнай ці відавай сістэмы;
- карыстацца навуковай і даведачнай літаратурай па пытаннях дысцыпліны.

Метады навучання у рамках дадзенай дысцыпліны адпавядаюць агульным патрабаванням да фарміравання прафесійных кампетэнцый студэнта. Метадалагічнымі асновамі дысцыпліны «Культурная антрапалогія» з'яўляюцца: тлумачальна-ілюстратыўныя, рэпрадукцыйныя метады (расказ, тлумачэнне, гутарка, дыскусія, лекцыя, дэманстрацыя кіна- і аўдыёзапісаў), праблемныя (творчы дыялог, назіранне), метады самастойнай работы студэнтаў (работа з першакрыніцамі), кантрольна-ацэначныя метады (адказы на семінарах).

Адзнака і дыягностыка дасягненняў студэнтаў выконваецца паэтапна, уключаючы апытанне на семінарскіх занятках па пэўных раздзелах вучэбнай дысцыпліны і выніковы кантроль у форме залікаў і іспыту.

Усяго гадзін па дысцыпліне – 66, у тым ліку лекцыйных – 36, семінарскіх – 30.

2 ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

2.1 НАВУЧАЛЬНЫ ДАПАМОЖНІК ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ

1. Дарашэвіч, Э. У тэзаўрусе Беларусі: да 80-годдзя Энгельса Дарашэвіча / уклад. М.А. Козенка ; навук. рэд. В.Калацэй. – Мінска : выдавецтва “Чатыры чверці”, 2011. – 136с. : іл.
2. Дарашэвіч, Э. Метафізіка, аўтэнтычнасць і аўтаідэнтыфікацыя, фальклор (змены ў зыходнай і актуальнай карэляцыі паміж паняццямі) / Э.К. Дарашэвіч // Аўтэнтычны фальклор: праблемы захавання, вывучэння, успрымання : зб. навук. прац /М-ва культуры Рэсп. Беларусь, БДУКМ ; рэдкал.: Языковіч В. Р. (старш.) [і інш.]. – Мінск : БДУКМ, 2017. – С. 9-10.

2. 2 КАНСПЕКТЫ ЛЕКЦЫЙ

УВОДЗІНЫ

Вывучэнне чалавека, традыцыйных і ўрбанізаваных культур напрацягу пісьмовай гісторыі і ў XIX – XXI стст., пры прафесіяналізацыі антрапалогіі. Прынцыпы антрапалогіі. Матывацыя антрапалагічных даследаванняў. Асэнсаванне спадчыны традыцыйнай культуры, пошук форм яе інтэграцыі ў сучаснасць – актуальная тэарэтычная і практычная праблема для еўрапейцаў XXI стагоддзя.

Людзі – істоты надзвычай разнастайныя. Мы – рознага колеру, маем рознае аблічча, розныя манеры і гаворым на розных мовах, прытрымліваемся настолькі розных поглядаў, што часам нават цяжка даць веры, што ўсе мы – прадстаўнікі аднаго і таго ж біялагічнага віду. Але тым не менш мы аб'яднаныя супольнай біялагічнай спадчынай і шмат у чым падобныя адзін да аднаго.

Праз вывучэнне нашай біялагічнай і культурнай мінуўшчыны і параўнальнае вывучэнне існуючых грамадстваў антрапалогія як навука аб чалавеку імкнецца вытлумачыць, чаму і як людзі сталі такімі падобнымі і адначасова такімі рознымі. Галоўная мэта антрапалогіі – даць цэласную карціну чалавечага развіцця. Гэтая мэта ахоплівае практычна безліч пытанняў па ўсіх аспектах нашага існавання. Што, напрыклад, робіць нас, людзей, людзьмі? Чаму адны людзі высокія, цыбатыя, тым часам як іншыя прысадзістыя, каржакаватыя? Чаму адны займаюцца земляробствам, а іншыя – збіральніцтвам? Усе гэтыя пытанні цікавяць антраполагаў.

ПРЫНЦЫПЫ АНТРАПАЛОГІІ

З прычыны надзвычайнай шырыні прадмета даследавання антрапалогія падзяляецца на паддысцыпліны, кожная з якіх мае асобнае кола спецыялістаў. У гэтай кнізе мы ў першую чаргу звернем увагу на паддысцыпліны, у якіх вывучаюцца культурныя і сацыяльныя аспекты існавання чалавека. Такім чынам, усё ў антрапалогіі аб'яднана такімі агульнымі прынцыпамі, як універсалізм, халізм, інтэграцыя, адаптацыя і культурнырэлятывізм. Яны адрозніваюць антрапалогію ад іншых навук – напрыклад, ад гісторыі, псіхалогіі і сацыялогіі, якія таксама вывучаюць жыццё чалавека.

Універсалізм

Падставовым прынцыпам сучаснай антрапалогіі з'яўляецца прынцып чалавечага універсалізму: усе народы ў аднолькавай ступені людзі. Незалежна ад таго, ідзе гаворка аб прадстаўніку народа сан, наваха або кельтаў – усе яны належаць да аднаго віду. Ніводную з груп людзей нельга

назваць "малпападобнай" або больш развітай за іншыя. Паколькі ўсе людзі роўныя, антрапологам аднолькава цікавыя як бамбуці (пігмеі) разам з аўстралійскімі абарыгенамі, так і народы, якія жывуць у індустрыяльных дзяржавах Паўночнай Амерыкі і Заходняй Еўропы. Ніводная з груп людзей не з'яўляецца занадта малой або вялікай, закінутай або нецывілізаванай, ці занадта шэрай, каб іх абышлі ўвагай антрапологі. Усе чалавечыя істоты, якія існавалі раней і існуюць цяпер, з'яўляюцца аб'ектам іх навуковых даследаванняў. Кожны народ – каштоўная крыніца ведаў пра чалавека: пра тое, што азначае выжыванне з пункту гледжання культуры, пра яго сацыяльную і біялагічную спадкаемнасць. Кожны народ можа даць цікавы матэрыял аб патэнцыяльных магчымасцях чалавечага роду і аб межах гэтых магчымасцяў.

Халізм

Эканамісты вывучаюць сістэмы вытворчасці, абмену і спажывання. Палітолагі даследуюць асновы сацыяльнага парадку і супярэчнасці сацыяльных узаемаадносін, падзел і станаўленне заканадаўчай і выканаўчай улад. Другія навукоўцы абіраюць для паглыбленага вывучэння іншыя аспекты чалавечага існавання. Яны не толькі пранікаюць у сутнасць эканомікі і палітычнай арганізацыі грамадства, але імкнуцца таксама спасцігнуць яго рэлігію, правілы ўступлення ў шлюб, этыкет, мову, тэхніку, мастацтва, асаблівасці выхавання дзяцей, спецыфіку навакольнага асяроддзя. Яны таксама цікавяцца як мінуўшчынай грамадства, так і яго сучасным становішчам. Канцэпцыя халізму, у межах якой існаванне чалавека разглядаецца як цэласная і складаная з'ява, улічвае таксама біялагічныя і культурныя аспекты гэтага існавання. Такім чынам, антрапологі цікавяцца фізічнымі характарыстыкамі народаў мінулага і сучаснасці з тым, каб усебакова разгледзець умовы існавання чалавека.

Інтэграцыя

Інтэграцыя вызначае, як узаемадзеіваюць розныя аспекты культурнага жыцця. Недастаткова вывучаць паасобку палітыку, мастацтва, рэлігію, сістэму сваяцтва або эканоміку, скажам, народа наваха. Антрапологі разглядаюць гэтыя аспекты жыцця як пераплеценныя ніці, якія ўтвараюць тканіну сацыяльнага цэлага. Памянёныя аспекты ў сваю чаргу з'яўляюцца складнікамі больш шырокага фізічнага і сацыяльнага асяроддзя, у якім жыве народ наваха, – гэта, па-першае, засушлівыя землі Паўднёва-Заходняй Амерыкі і, па-другое, грамадства Злучаных Штатаў. Каб атрымаць поўнае ўяўленне аб вераваннях або занятках пэўнай групы, неабходна разгледзець іх як у кантэксце грамадства, у якім яна існуе, так і ў кантэксце навакольнага асяроддзя, якое фарміруе гэтае грамадства.

Шматлікія антрапалагічныя даследаванні былі скіраваны на вывучэнне такіх малых і адносна ізаляваных чалавечых супольнасцяў, як аўстралійскія абарыгены або аўтахтоны басейна Амазонкі, дзе сацыяльная інтэграцыя заўсёды навідавоку. Для такіх дробных грамадстваў характэрна лакальнасць як сацыяльнага ўзаемадзеяння, так і выкарыстання рэсурсаў. Усе аспекты сацыяльнага жыцця такіх супольнасцяў – сістэма сваяцтва, палітыка, праца і іншае — цесна ўзаемазвязаны, а іх сувязі з навакольным асяроддзем даволі непасрэдня. Сучасная антрапалогія надае вялікую ўвагу і даследаванню жыцця буйных грамадстваў – супольнасцяў з менш лакальнай арыентацыяй, якія значна больш залежаць ад шырокага і высокаспецыялізаванага абмену таварамі, ідэямі і людзьмі. У такіх супольнасцях сацыяльная або іншая інтэграцыя менш відавочная, але яна ўсё ж існуе.

Напрыклад, жыхар Таронта або Парыжа таксама з'яўляецца складовай часткай грамадскага арганізма і яго жыццё ў значнай ступені залежыць ад умоў навакольнага асяроддзя. За апошнія гады мы сталі больш інфармаванымі аб ступені інтэграцыі дзяржаў у велізарную сусветную сістэму: супольныя сацыяльныя і эканамічныя структуры ахопліваюць увесь свет. Адасобленыя супольнасці становяцца ўзаемазалежнымі, і асаблівасці іх могуць быць зразуметы толькі ў агульначалавечым кантэксце. Пацверджаннем гэтага з'яўляецца міжнародны гандаль. Каб атрымаць поўнае ўяўленне аб сучаснай невялікай супольнасці, скажам, Новай Гвінеі ці басейна Амазонкі, недастаткова вывучыць толькі гісторыю або прыроднае асяроддзе гэтых супольнасцяў. На іх таксама ўплываюць сусветная індустрыя турызму, сусветны таварны рынак, міжнародныя кампаніі і замежныя дзяржавы, якія ў сваю чаргу самі з'яўляюцца часткамі інтэграванай сусветнай сістэмы. Ступень інтэграцыі пэўнага рэгіёна ў сусветную сістэму становіцца больш відавочнай у святле абмеркавання актуальных праблем навакольнага асяроддзя: глабальнага пацяплення або адмоўнага ў сусветным маштабе ўздзеяння вуглевадародаў і іншых хімічных рэчываў.

Адаптацыя

Людзі, як і жывёла, залежаць ад навакольнага асяроддзя. Апошняе ўключае ў сябе наступныя складнікі: фізічнае асяроддзе – клімат, ападкаі, тэрыторыя і г. д.; біятычнае асяроддзе – свет раслін і жывёл дадзенага рэгіёна; сацыяльнае асяроддзе – узаемаадносінны паміж людзьмі. Так, напрыклад, азначэнне "асяроддзе Каліфарнійскага ўзбярэжжа" ўключае ў сябе ўяўленні аб марскім беразе, ненаселенай тэрыторыі і клімаце, дзікай і свойскай жывёле, а таксама аб усім насельніцтве гэтага рэгіёна.

Вывучэннем узаемаадносін паміж арганізмамі і фізічным, біятычным і сацыяльным асяроддзем займаецца экалогія. Галоўнае, чым цікавіцца антрапалогія і што мае непасрэднае дачыненне да экалогіі, гэта вызначэнне шляхоў узаемадзеяння людзей і навакольнага асяроддзя і распрацоўка адаптацыйнай стратэгіі чалавека. Тэрмін "адаптацыя" азначае спосабы, пры

дапамозе якіх людзі прыстасоўваюцца да розных умоў жыцця з мэтай самазахавання і выжывання. Гэты тэрмін ужываецца таксама, калі маецца на ўвазе канчатковы вынік працэсу адаптацыі – пэўныя паводзіны, сацыяльная сістэма або фізічная будова. Гэта і ёсць тое, што трэба разумець пад словам "адаптацыя".

Адаптацыйная стратэгія акрэслівае шляхі, у адпаведнасці з якімі адбываецца прыстасаванне арганізмаў, людзей або супольнасцяў да свайго асяроддзя. Іншымі словамі, гэта шэраг спосабаў, якія ўсвядомлена або неўсвядомлена ўжываюцца чалавекам для вырашэння асноўных сацыяльных і біялагічных праблем. У ліку гэтых праблем – забеспячэнне ежай, засцярога ад прыродных стыхій, пошук партнёра. Уступаючы ва ўзаемадзеянне з навакольным асяроддзем, людзі прытрымліваюцца пэўнай адаптацыйнай стратэгіі, заснаванай галоўным чынам на трох элементах культуры: тэхніцы, сацыяльнай арганізацыі, каштоўнасцях і вераваннях. Тэрмін "эксплуатацыя" азначае "выкарыстанне чагосьці з эканамічнай выгадай" або проста "выкарыстанне". Звычайна гэты тэрмін ужываецца ў адносінах да мінералаў, раслін і жывёл. Але і людзі – напрыклад, найміты або нявольнікі – таксама павінны разглядацца ў якасці прыродных рэсурсаў.

Дзякуючы сваім канкрэтным вынікам тэхналогія (навыкі і веды, якія людзі дастасоўваюць да вырабу рэчаў і выкарыстання рэсурсаў) адыгрывае істотную ролю ў працэсе адаптацыі. Традыцыйная адаптацыйная стратэгія карэнных жыхароў Арктыкі, напрыклад, уключае розныя тэхнічныя прыёмы па забеспячэнні патрэб іх існавання і дасягненні дастатковай ступені камфорту. Яны скарыстоўваюць дзіды, гарпуны, крукі і пасткі, каб адшукваць і забіваць звяроў. Каб рухацца па моры і сушы, яны змайстравалі лодкі і сані і вынайшлі лыжы. Каб ахоўваць сябе ад непагадзі, яны прыдумалі розную адзежу са шкураў жывёлы, пабудавалі жыллё з лёду і шкураў. Усё гэта патрабавала ведаў аб мясцовых рэсурсах, а таксама тэхнічных навыкаў, якія перадаваліся з пакалення ў пакаленне.

Шляхі сацыяльнай самаарганізацыі людзей – таксама вельмі важны аспект адаптацыйнай стратэгіі. Сацыяльна значнай часткай гэтай стратэгіі з'яўляецца падзел працы – тэхнічны і сацыяльны спосаб арганізацыі яе ў грамадстве. У аўстралійскіх абарыгенаў, напрыклад, падзел працы адбываўся паводле палавых прыкмет: мужчыны займаліся паляваннем на буйную жывёлу, а жанчыны збіралі расліны. У сучасным індустрыяльным грамадстве такі падзел куды больш складаны: для яго характэрна высокая ступень спецыялізацыі і разнастайныя спосабы адаптацыі. Трэці культурны кампанент адаптацыйнай стратэгіі складаюць грамадскія каштоўнасці і погляды людзей. Для многіх паляўнічых здольнасць паўтарыць перад паляваннем адпаведныя замовы набывае тое ж самае значэнне, як і ўменне паставіць пасткі або высачыць зверу.

Узаемадзеянне з навакольным асяроддзем абумоўлена сістэмай вераванняў грамадства і пэўнымі яго каштоўнасцямі, што вызначаюць дзеянні людзей. Так, менавіта рэлігійныя вераванні аўстралійскіх абарыгенаў

абумовілі іх гарманічныя адносіны з наваколлем. Праз міфы і рытуалы гэтыя вераванні звязваюць людзей з прыродай, разгрупуюць іх па зямлі і садзейнічаюць лепшаму захаванню флоры і фауны.

Адаптацыя чалавека мае і біялагічны аспект. Біялагічныя і культурныя аспекты адаптацыі фактычна перакрываюцца. Такім чынам, людзям сапраўды ўласціва біякультурная адаптацыя – цеснае ўзаемадзеянне біялагічных і культурных спосабаў прыстасавання да навакольнага асяроддзя. Наша унікальная біялагічная гісторыя і фізічная канстытуцыя, асабліва мозг чалавека, абумоўліваюць існаванне культурных аспектаў адаптацыйнай стратэгіі. У сваю чаргу такія аспекты сучаснай культурнай адаптацыі, як медычнае абслугоўванне і сельская гаспадарка, таксама ўздзейнічаюць на біялагічнае развіццё чалавека, дапамагаючы яму пераадолець стрэсы, выкліканыя неспрыяльнымі навакольнымі ўмовамі. З іншага боку, забруджванне прыроднага асяроддзя і перанаселенасць не ў меншай ступені з'яўляюцца біялагічнай прычынай стрэсаў у людзей.

Культурны рэлятывізм

Побач з уласна навуковымі мэтамі антрапалогія імкнецца садзейнічаць паразуменню паміж прадстаўнікамі розных культур. Такому ўзаемапазуменню рэдка перашкаджае этнацэнтрызм – ацэнка паводзін іншых людзей з пункту гледжання сваіх, а не іхніх культурных вартасцяў і традыцый. Чаму яны не тое ядуць, не так апранаюцца і паводзяць сябе не так, як мы? У сваёй крайняй праяве этнацэнтрызм пераходзіць у культурны шавінізм, калі звычаі і погляды ўласнага народа аўтаматычна і безумоўна лічацца вышэйшымі за ўсе іншыя.

У некаторай ступені этнацэнтрызм характэрны для ўсіх супольнасцяў. Як думаць і паводзіць сябе, кожны чалавек навучаецца з самага маленства. Выхаванне на каштоўнасцях уласнай культуры працягваецца ўсё жыццё. Замацаванне каштоўнасцяў і маральных нормаў адбываецца пры дапамозе школы, тэлебачання, а таксама падчас рэлігійных цырымоній, спартыўных мерапрыемстваў і масавых урачыстасцяў. Дзе б мы ні былі, мы бесперапынна навучаемся таму, што лічыцца патрэбным, рэальным, дазволеным, пажаданым і значным з пункту гледжання той сацыяльнай групы, да якой мы належым. Такі канструктыўны этнацэнтрызм мае пазітыўны пачатак: надае людзям пачуццё гонару, спрыяе дасягненню дабрабыту і бяспекі. Менавіта гэта з'яўляецца мэтай шмат якіх этнічных рухаў, што абуджаюць нацыянальную самасвядомасць. Прыкладам могуць быць рухі карэнных жыхароў Злучаных Штатаў і Канады. Але празмерны этнацэнтрызм прыводзіць да фанатызму і дыскрымінацыі.

Звычайна падставай для па рушэння правоў чалавека з'яўляецца меркаванне, што прыгнечаныя народы быццам бы "адсталыя", "прымітыўныя" або ў нейкім сэнсе горшыя.

Этнацэнтрызм не садзейнічае ўзаемаразуменню людзей. Каб сапраўды зразумець іншых, неабходна падзяляць канцэпцыю культурнага рэлятывізму, г.зн. разглядаць і разумець паводзіны і погляды іншых людзей з пункту гледжання іх традыцый і досведу. Тое, што "правільна" для адной групы людзей, не абавязкова правільнае для другой. Такія супрацьлеглыя погляды можна ўбачыць, напрыклад, у рэлігійных уяўленнях аб забіцці жывёлы і ўжыванні ў ежу мяса. Жыхары Захаду лічаць традыцыю індусаў, паводле якой забараняецца есці ялавічыну, неразумнай; адпаведна яны з гідлівасцю ставяцца да традыцыі кітайцаў есці мяса сабак. З іншага боку, шмат індусаў лічаць жорсткасцю забіваць кароў, а многія кітайцы не разумеюць адмову жыхароў Захаду есці сабачае мяса.

Культурны рэлятывізм не азначае, што нам трэба некрытычна прымаць любы ўчынак або любое ўяўленне іншага народа. Хутчэй ён азначае, што светапогляд і традыцыі любога народа трэба асэнсоўваць у кантэксце яго гісторыі, наваколля і сацыяльных умоў. Так, жорсткае стаўленне іракаў і туркаў да курдскага народа неабходна разглядаць у святле гісторыі, сацыяльнай і эканамічнай спецыфікі дадзенага рэгіёна. Але ведаць названую спецыфіку яшчэ не азначае ўхваляць гэтую жорсткасць. Такая канцэпцыя ляжыць у аснове намаганняў Арганізацыі Аб'яднаных Нацый стварыць сусветныя стандарты правоў чалавека.

У паняцце этнацэнтрызму можа ўваходзіць не толькі ўвага да культурных адрозненняў, але і погляд на іншых людзей як на прадстаўнікоў адрозных відаў. Гэтыя малюнкi дэманструюць, як французскі мастак XV ст. уяўляў сабе жыхароў далёкіх краін.

АНТРАПАЛОГІЯ ЯК НАВУКА

Хоць антрапалогія і мае шмат агульнага з іншымі дысцыплінамі, у тым ліку з гісторыяй і гуманітарнымі навукамі, усё ж яна аформілася ў самастойную навуку. Як і кожная навука, гэта асобная сфера даследаванняў, у якой шляхам сістэматычных назіранняў і класіфікацыі фактаў усталёўваюцца законы, што паддаюцца праверцы. Але пакуль такія законы яшчэ не выпрацаваны, навукоўцы задавальняюцца тэорыямі, г. зн. падставовымі прынцыпамі, пры дапамозе якіх вытлумачваюцца вынікі назірання. Гэтыя прынцыпы ўдакладняюцца і змяняюцца падчас навуковых даследаванняў, якія праводзяцца з мэтай праверкі наяўных тэорый або выпрацоўкі новых. Антрапалогія кіруецца тымі ж фундаментальнымі прынцыпамі, што і іншыя навукі. Гэта выкарыстанне навуковага метаду, прызнанне розных поглядаў у межах дадзенай дысцыпліны і змена парадыгмаў, якія дамінуюць у навуковым мысленні.

Навуковы метад

Навуковы метады – гэта спосаб дакладнага планавання і выканання даследаванняў. Ён складаецца з трох асноўных этапаў — вылучэння гіпотэзы – г.зн. фармулёўкі меркавання, што назіраная з’ява выклікана пэўным комплексам фактараў; вызначэння спосабаў праверкі гіпотэзаў і ўключэння іх у план даследавання; праверкі гіпотэзаў праз даследаванні і далейшыя назіранні. Да гэтага можна дадаць яшчэ і такія этапы, як паўторная праверка і перагляд гіпотэзаў у святле сённяшніх і будучых адкрыццяў.

Разнастайнасць поглядаў

Тэарэтычна кожная навука імкнецца да ўсталявання дакладных законаў, але на практыцы вучоныя звычайна толькі намагаюцца падысці да больш грунтоўнага адказу на пытанне "што такое рэчаіснасць". Адказ на такое пытанне — працяглы і цяжкі працэс, які складаецца з шэрагу дробных этапаў. Даволі часта адну і тую ж праблему адначасова даследуе цэлы шэраг вучоных. Навукоўцы часам прытрымліваюцца супрацьлеглых поглядаў або тэорый, якія адлюстроўваюць розныя падыходы да інтэрпрэтацыі адной і той жа інфармацыі. Гэта можа збярэжыць, але без такіх плюралістычных поглядаў навука закасаецца б. Працягваючы даследаванні, вучоныя ў рэшце рэшт вызначаюць найбольш пераканаўчыя погляды, і такім чынам адбываецца іх паразуменне. Для антрапалогіі, як і для іншых навук, характэрны плюралізм поглядаў. Шмат дыскусій разгортваецца вакол такіх пытанняў, як канкрэтныя вехі эвалюцыі чалавека або фактары, якія абумовілі ўзнікненне земляробства, а таксама вакол пытанняў аб прыродзе і прычынах сацыяльных зменаў. Калі адны антрапологі разглядаюць матэрыяльную базу (куды ўваходзіць тэхналогія і рэчы, якія мы вырабляем) як найбольш вызначальны фактар культурных з’яў, іншыя падкрэсліваюць значнасць ідэй і сімвалаў, іх адносную незалежнасць ад матэрыяльных умоў бытавання. Такія адрозненні ў поглядах абумоўлены антаганізмам паміж матэрыялістычнымі тэорыямі Леслі Уайта і Джуліяна Сцюарда, з аднаго боку, і кагнітыўнымі (сімвалічнымі) тэорыямі Клода Леві-Строса і Кліфарда Гірца — з другога. Гэтае пытанне больш дэталёва будзе разгледжана ў наступным раздзеле.

Эвалюцыя і рэвалюцыя ў навуцы

Навука няспынна развіваецца. Па меры таго як выпрацоўваюцца новыя метады і назапашваецца большая колькасць інфармацыі, вучоныя ствараюць новыя тэорыі і ўдакладняюць або адхіляюць існуючыя сэнны. Гэтыя змены адбываюцца надзвычай павольна.

Такім чынам, любая навуковая рэвалюцыя адбываецца тады, калі галоўная інтэлектуальная канцэпцыя распрацавана да такой ступені, што яна становіцца дастаткова пераканаўчай, каб прыцягнуць вялікую групу прыхільнікаў, і дастаткова незавершанай, каб пакінуць магчымыя праблемы для вырашэння неабмежаванай колькасці даследчыкаў. Такія галоўныя ідэі

групуюцца ў парадэгмы – шырокія навуковыя канцэпцыі, у рамках якіх развіваюцца навуковыя ідэі і ажыццяўляюцца даследаванні. Прыкладамі парадэгмаў з'яўляюцца законы фізікі Ньютана, погляды Каперніка аб будове сусвету, тэорыя эвалюцыі Дарвіна.

Так, тэорыя Дарвіна прадэманстравала новы падыход да вывучэння грамадства ў XIX ст., згодна з якім чалавечыя супольнасці неабходна вывучаць у межах усеагульнай сацыяльнай эвалюцыі. Далейшыя даследаванні ў рэшце рэшт прывялі да абвяржэння або значнага ўдасканалення першых эвалюцыйных тэорый антрапалагаў. Такім чынам, у выніку паглыбленых навуковых даследаванняў выявілася, што парадэгма можа прывесці як да адмаўлення ад папярэдніх поглядаў, так і да іх замены больш пераканаўчымі варыянтамі.

Раздзел I. Культурная антрапалогія як навука

Лекцыя 1

ГАЛІНЫ АНТРАПАЛОГІІ

Антрапалогія імкнецца даць халістычнае і сістэмнае ўяўленне аб чалавеку, хоць, вядома, ніхто не ў стане ведаць усе аспекты жыцця народаў мінуўшчыны і сучаснасці. Значыцца, антрапалогіі патрэбна спецыялізацыя. Як правіла, антрапалагі для паглыбленага вывучэння абіраюць адзін або два аспекты, суадносячы пры гэтым свае здабыткі з дасягненнямі іншых галін навукі. Антрапалогія падзяляецца на наступныя падраздзелы: біялагічная (або фізічная) антрапалогія; археалогія; лінгвістычная антрапалогія; соцыякультурная антрапалогія.

Біялагічная антрапалогія

Шмат антрапалагаў засяроджвае ўвагу на біялагічных аспектах існавання чалавека. Усе падраздзелы біялагічнай антрапалогіі падзяляюцца на два асноўныя накірункі: вывучэнне эвалюцыі чалавека і вывучэнне біялагічнай своеасаблівасці сучасных чалавечых папуляцый.

Вывучэнне эвалюцыі чалавека заклікана даць адказ на пытанне, чаму людзі пачалі развівацца і якім чынам адбывалася біялагічная эвалюцыя ў прыродзе. Некаторыя біёлагі-антрапалагі вывучаюць выкапні, рэшткі жывёл і раслін, якія даўно вымерлі. Разглядаючы выкапнёвыя рэшткі першабытных людзей, біёлагі-антрапалагі атрымліваюць магчымасць удакладніць час, калі нашы продкі пачалі хадзіць выпрастаўшыся, або акрэсліць ступень эвалюцыі, на якой мозг чалавека дасягнуў сучасных памераў. З мэтай стварэння поўнай, цэласнай карціны побыту нашых далёкіх продкаў і іх эвалюцыі біёлагі-антрапалагі супрацоўнічаюць з прадстаўнікамі іншых навук – напрыклад, з

геолагамі і археолагамі. Як група біялагічных істот людзі належаць да прыматаў. Такім чынам, існуе яшчэ адзін спосаб вывучэння эвалюцыі чалавека: праз прыматалогію, або вучэнне аб прыматах – чалавекападобных малпах і паўмалпах. У біялагічным і эвалюцыйным сэнсе гэтыя сысуны з'яўляюцца найбліжэйшымі суродзічамі чалавека.

Даследаванні прыматолагаў дапамагаюць зразумець тое агульнае ў нас і іншых жывых істот, што робіць нас часткай прыроды і забяспечвае нашу унікальнасць. Вывучэнне прыматаў дапамагае антрапологам і ў аналізе іншых аспектаў эвалюцыі.

Тым часам як адны прыматолагі засяроджваюць увагу на біялогіі прыматаў, іншыя вывучаюць іх паводзіны на прыкладзе шымпанзэ, гарылаў і бабуінаў. Іх даследаванні дапамагаюць нам рэканструяваць паводзіны нашых далёкіх продкаў. Напрыклад, Джэйн Гудал выявіла, што дзікія шымпанзэ мэтанакіравана вырабляюць і выкарыстоўваюць прымітыўныя прылады працы. Таму многія біёлагі-антрапологі прыйшлі да высновы, што выкарыстанне прылад працы – больш даўня з'ява, чым меркавалася раней.

Нягледзячы на значныя адрозненні ў ступені авалодання прыладамі працы, іх выкарыстанне характэрна як для шымпанзэ, так і для чалавека. Гэта, магчыма, і было характэрнай адзнакай іх агульнага продка.

Іншыя біёлагі-антрапологі даследуюць біялагічную разнастайнасць сучасных людзей. Даследаванні ў гэтай галіне цесна звязаны з вучэннем аб эвалюцыі, бо біялагічная разнастайнасць жывых істот і з'яўляецца вынікам эвалюцыі. Антрапологі, якія распрацоўваюць гэты накірунак, імкнуцца апісаць прыклады гэтай разнастайнасці чалавека і вытлумачыць яе прыроду. Паколькі даследчыкі вывучаюць сучаснага чалавека, яны маюць магчымасць даследаваць як візуальныя прыкметы людзей (колера скуры і структуру валасоў), так і іх нябачныя асаблівасці (групу крыві або генатып) і могуць прасачыць узаемасувязі паміж біялагічнай разнастайнасцю лакальнай групы людзей і іх асяроддзем. Напрыклад, многія вучоныя сцвярджаюць, што людзі становяцца высокімі і цыбатымі або прыземістымі і каржакаватымі ў выніку адаптацыі да кліматычных умоў, бо, як сцвярджаецца, форма цела залежыць ад здольнасці захоўваць або вылучаць уласнае цяпло. Даследчыкі біялагічнай разнастайнасці чалавека імкнуцца растлумачыць працэс узнікнення біялагічных адрозненняў паміж асобнымі людзьмі.

Археалогія

Археалогія даследуе жыццё старажытных народаў па матэрыяльных помніках культуры і быту, якія захаваліся да нашага часу. Прадстаўнікі класічнай археалогіі, якія вывучаюць старажытныя цывілізацыі Еўропы і Блізкага Усходу, працуюць у цесным кантакце з гісторыкамі-мастацтвазнаўцамі. З іншага боку, антрапологі-археологі – таксама спецыялісты па старажытных культурах. Яны імкнуцца адказаць на пытанні, якія хвалююць усіх прадстаўнікоў гэтай навукі. Антрапологі-археологі

ўжываюць інтэграваны падыход, разглядаючы помнікі культуры ў шырокім кантэксце: як адбывалася ўзаемадзеянне чалавечай супольнасці і навакольнага асяроддзя; як і чаму пачалі развівацца пэўны народ і яго культура. Сучасныя антрапологі-археологі займаюцца больш тлумачэннем культурных працэсаў, чым апісаннем і класіфікацыяй чалавечых супольнасцяў мінуўшчыны. Іншымі словамі, яны імкнуцца зразумець галоўныя законы ўзнікнення і развіцця чалавечых культур.

Напрыклад, некаторых антрапологаў-археологаў цікавяць прычыны ўзнікнення земляробства – рэвалюцыйнай з’явы, якая паўставала ў розныя часы і ў розных частках свету. Згодна з адной тэорыяй, земляробства ўзнікла ў выніку культурнай адаптацыі як рэакцыя людзей на ўмовы навакольнага асяроддзя. Калі колькасць насельніцтва павялічвалася і адчувалася нястача прыродных рэсурсаў, тады з’яўлялася патрэба ў стабільных крыніцах ежы, што і выклікала ўзнікненне земляробства.

Многія антрапологі-археологі вывучаюць чалавечыя супольнасці, якія не пакінулі пасля сябе пісьмовых помнікаў. Абсяг іх дзейнасці называецца дагістарычнай археалогіяй. Каб узнавіць дагістарычны лад жыцця, археологі, апрача матэрыяльных помнікаў, вывучаюць і лад жыцця сучасных народаў, які можна параўнаць з ладам жыцця даўніх чалавечых супольнасцяў. Нашы продкі жылі з палявання і збору таго, што дала сама прырода, – гэта значыць, займаліся збіральніцтвам. Такім чынам, праз вывучэнне ладу жыцця сучасных збіральнікаў археологі вывучаюць і лад жыцця іх продкаў, а менавіта паляўнічыя прыёмы, рассяленне па зямлі, рэлігійныя вераванні.

У супрацьлегласць гэтаму гістарычная археалогія, як і класічная, вывучае пераважна тыя чалавечыя супольнасці, ад якіх засталіся пісьмовыя помнікі, хоць гісторыкі-археологі шмат працуюць і ў межах агульнай антрапалогіі. Шматлікія чалавечыя супольнасці мінуўшчыны пакінулі пісьмовыя сведчанні свайго існавання, але іх заўсёды будзе мала для поўнага адлюстравання жыцця тагачасных людзей.

Гісторыкі-археологі імкнуцца знаходзіць у тых фрагментарных звестках, якія засталіся ад старажытных чалавечых супольнасцяў, сведчанні штодзённага жыцця людзей. Археалагічныя раскопкі ў Каліфорніі, напрыклад, далі багатую інфармацыю аб побыце даўнейшых іспанскіх місіянераў. Матэрыялы, знойдзеныя пры гэтых раскопках, дапамаглі ўдакладніць карціну кантактаў паміж абарыгенамі і еўрапейцамі таго часу.

Лінгвістычная антрапалогія

Нормы і правілы паводзін, якія ўтвараюць культуру, перадаюцца пераважна праз складаную сістэму сімвалаў, у якую ўваходзіць і мова. Усе арганізмы валодаюць пэўнымі спосабамі камунікацыі. Некаторыя з жывёл, напрыклад, дэльфіны і шымпанзэ, валодаюць высокаразвітымі сродкамі камунікацыі. Унікальная і надзвычай складаная камунікацыйная сістэма створана людзьмі. Без яе чалавечая культура была б немагчымай. Гэтымі

аспектамі жыцця чалавека займаецца лінгвістычная антрапалогія. Яна ў сваю чаргу падзяляецца нашэраг паддысцыплін.

Дэскрыптыўная лінгвістыка займаецца пытаннямі структуры мовы і ўзаемадзеяння асобных яе частак (фанетыкі і граматыкі) у межах складанай сістэмы камунікацыі. Прадмет вывучэння гістарычнай лінгвістыкі – эвалюцыя мовы, г.зн. тое, як яна развіваецца і змяняецца. Сацыяльная лінгвістыка вывучае адносіны паміж мовай і такімі фактарамі сацыяльнага асяроддзя, як клас, нацыянальнасць, узрост і пол. Прадметам вывучэння сацыяльнай лінгвістыкі з'яўляецца, напрыклад, залежнасць манеры вымаўлення ад полу.

Урэшце, многіх антраполагаў-лінгвістаў цікавіць тэма "мова і культура", г.зн. тое, як мова ўздзейнічае на наша мысленне, а таксама як нашы вераванні і ўяўленні аб каштоўнасцях уплываюць на мадэлі моўных паводзін.

Сацыякультурная антрапалогія

Сацыякультурная антрапалогія вывучае сацыяльны, сімвалічны і матэрыяльны аспекты жыцця сучасных і гістарычна блізкіх да нас грамадстваў. Тым часам як біялагічная антрапалогія засяроджвае сваю ўвагу на вывучэнні біялагічных асноў чалавека, сацыякультурная антрапалогія займаецца вывучэннем сацыяльнай і культурнай спадчыны чалавецтва. І хоць сацыякультурная антрапалогія і археалогія маюць шмат агульнага, асабліва ў дачыненні да культуры і гісторыі чалавецтва, — у іх ёсць і шмат істотных адрозненняў. Асноўнае з іх у тым, што сацыякультурная антрапалогія займаецца тымі грамадствамі, якія можна вывучаць непасрэдна, а археалогія мае справу з чалавечымі супольнасцямі, якія адышлі ў нябыт.

Паняцце "культура" вельмі важнае як для ўсёй антрапалогіі, так і для сацыякультурнай яе галіны. Магчыма, гэта найбольш вызначальная характарыстыка чалавека. Культура ў тым сэнсе, у якім гэтае азначэнне ўжываецца ў антрапалогіі, – з'ява больш шырокая, чым опера, паэзія, жывапіс, балет і іншыя здабыткі мастацтва. Культура – гэта традыцыйныя спосабы арганізацыі паводзін і мыслення групы людзей у межах іх асяроддзя. Вызначаная такім чынам культура падзяляецца на тры асноўныя віды: культура паводзінная, пазнавальная і матэрыяльная. Паводзіны – гэта тое, як людзі дзейнічаюць і – на што робіцца асаблівы націск – узаемадзейнічаюць. У працэсе выхавання, напрыклад, бацькі і дзеці ўзаемадзейнічаюць у адпаведнасці з даволі акрэсленай мадэллю.

Пазнавальны кампанент складаецца з уяўленняў людзей аб свеце. Напрыклад, бацькі маюць абмежаванае кола ведаў пра тое, як трэба дзейнічаць ім або іх дзецям і ўвогуле якое месца займае бацькоўства на шкале каштоўнасцяў. Урэшце, матэрыяльны кампанент культуры складаецца з тых фізічных рэчаў, якія мы вырабляем або скарыстоўваем. Культура ў асноўным ёсць вынік навучання, г.зн. мадэлявання паводзін у адпаведнасці з

асяродзем. Практычна ўсім арганізмам уласціва навучанне. Тым не менш ніякая з жывых істот не валодае большымі здольнасцямі да навучання, як чалавек. і ніхто не залежыць ад набытага досведу самазахавання ў такой ступені, як ён. Тым часам як у працэсе самазахавання большасці арганізмаў галоўную ролю выконваюць інстынкты, выжыванне чалавека галоўным чынам залежыць ад набытага ім досведу культуры. Людзі навучаюцца таму, як ім жыць у канкрэтных сацыяльных і прыродных умовах; інстынкты пры гэтым выконваюць нязначную ролю. Уявіце, якія шанцы на выжыванне ў гарадскога жыхара Захаду, калі яго аднаго раптоўна пакінуць без сродкаў на існаванне ў трапічным лесе або ў бесплоднай пустыні. Без усялякай дапамогі, без парады таго, хто валодае жыццёвым досведам, ён хутчэй за ўсё загіне. Як вынікае з самой назвы, апрача культуры, соцыякультурная антрапалогія займаецца вывучэннем чалавечай супольнасці. Культура не паўстае ў вакууме і не ствараецца асобнымі індывідамі. Гэта найхутчэй вынік групавога ўзаемадзеяння людзей. Праз сацыяльныя ўзаемаадносіны асобныя індывіды навучаюцца такім паводзінам і такім кагнітыўным мадэлям, якія падзяляюцца ўсім грамадствам. Мы, людзі, з'яўляемся сацыяльнымі істотамі з біялагічнай будовай, якая абумоўлівае наша аб'яднанне ў групы. З самага пачатку эвалюцыі працэс выжывання чалавека адбываўся дзякуючы супольным намаганням. Такім чынам, культура — гэта здабытак усяго грамадства. Тыя, хто маюць аднолькавыя культурныя інтэнцыі і валодаюць аднолькавымі мадэлямі паводзін, належаць да грамадства – групы людзей, якая вылучаецца асаблівым характарам узаемаадносін паміж сабою. Менавіта дзякуючы супольнаму досведу членаў грамадства людзі ствараюць супольныя культурныя каштоўнасці. Гэта двухбаковы працэс, бо развіццё чалавечага грамадства таксама залежыць ад культуры. Няма нічога абсалютна незалежнага. Для соцыякультурнай антрапалогіі характэрна як неаднароднасць метадалагічных устаноў, так і большая акрэсленасць формаў спецыялізацыі, якія засяроджаны пераважна на палітыцы, эканоміцы і сістэме сваяцтва. Найбуйнейшай галіной соцыякультурнай антрапалогіі з'яўляецца этналогія — сістэмнае параўнальнае вывучэнне мадэляў і працэсаў у сучасных і зніклых культурах.

Соцыякультурная антрапалогія ўзнікла на аснове дэскрыптыўных матэрыялаў, апісанняў разнастайных вераванняў, заняткаў і здабыткаў людзей. Апісанне культуры асобных супольнасцяў, заснаванае галоўным чынам на непасрэдных кантактах з носьбітамі гэтай культуры або на археалагічных дадзеных, называецца этнаграфіяй. Аб'ём назапашанай этнаграфічнай інфармацыі настолькі вялікі, што яе вывучэнне ў поўным аб'ёме проста немагчымае. Таму большасць даследчыкаў у галіне соцыякультурнай антрапалогіі вывучае этнаграфію аднаго або двух геаграфічных рэгіёнаў, такіх, напрыклад, як Афрыка на поўдзень ад Сахары або басейн Амазонкі. Як правіла, спецыяліст у соцыякультурнай антрапалогіі паглыблена даследуе толькі некаторыя групы людзей дадзенага рэгіёна, назіраючы за імі і далучаючыся да іх жыцця. З мэтай параўнання і лепшага

разумення сутнасці праблемы антрапалагі вывучаюць таксама і лад жыцця іншых груп людзей дадзенага рэгіёна. Такое паглыбленне ў матэрыял – адна з прыкмет соцыякультурнай антрапалогіі.

Лекцыя 2

РАЗВІЦЦЁ АНТРАПАЛОГІІ

Зараз мы жывем у свеце, які змяняецца як ніколі хутка. Нягледзячы на вялікі прагрэс у развіцці чалавецтва, у нас існуе яшчэ шмат сур'ёзных праблем. Антрапалогія і займаецца праблемамі імклівых сацыяльных зменаў, пераваротаў, несправядлівасці ў размеркаванні набыткаў, знішчэння навакольнага асяроддзя. Адданасць антрапалогіі прынцыпу халізму спрыяе разуменню спецыфікі становішча чалавека. Асабліва важнае ў гэтым сэнсе захаванне прынцыпу інтэграцыі. У сітуацыі крызісу і няпэўнасці нам надвычай патрэбна ўсведамленне таго, адкуль мы, хто мы такія, які ў нас патэнцыял і ў якой ступені мы залежым ад сусветнай супольнасці. Вывучаючы эвалюцыю чалавека і параўноўваючы спосабы яго адаптацыі да разнастайнага асяроддзя, антрапалогія ў вялікай ступені спрыяе ўсведамленнюэтага. Урэшце, даследаванне рэчаіснасці паводле прынцыпаў універсалізму і культурнага рэлятывізму набывае асаблівую каштоўнасць у свеце, перапоўненым сацыяльнай і расавай нецярпімасцю, нянавісцю і жорсткасцю.

Антрапалогія даследуе факты сучаснага жыцця. Асабліва ўвага надаецца, напрыклад, пытанням знікнення малых супольнасцяў, цяжкасцям сучаснага гарадскога жыцця, праблемам народаў "трэцяга свету".

Крытычнага разгляду не пазбягае і тое, як гэтыя праблемы ўзаемазвязаны са светам як адзіным цэлым. Не засталася без сур'ёзнага аналізу і праблема знішчэння навакольнага асяроддзя, з якой сутыкнуліся ўсе краіны. Мы пабачым, як антрапалогія садзейнічае разуменнютаго агульнага, што ўсіх нас робіць людзьмі, і адначасова дапамагае ўсведаміць каштоўнасць адрозненняў паміж намі.

Антрапалогія – гэта не статычная дысцыпліна з нязменнымі ўяўленнямі аб тым, хто такія людзі і чаму яны думаюць і паводзяць сябе так, а не інакш. Яна, як і ўсе іншыя акадэмічныя дысцыпліны, увесь час развіваецца і ўдасканальваецца. Антрапалагічныя ідэі звычайна адлюстроўвалі грамадскі клімат: калі адбываюцца змены ў грамадстве, мяняюцца і погляды антрапалагаў. Напрыклад, да нядаўняга часу шмат антрапалагаў ігнаравала ці прыніжала ролю жанчыны ў грамадстве. Аднак паступовае зніжэнне актыўнасці мужчын на Захадзе ў апошнія дзесяцігоддзі выклікала пераацэнку антрапалагамі месца жанчыны і ў іншых грамадствах і вымусіла іх перагледзець ранейшае стаўленне да гэтай праблемы. Цяпер антрапалагі спрабуюць больш аб'ектыўна акрэсліць становішча жанчыны і, такім чынам, даць больш аб'ектыўную і цэласнуюкарціну свету.

Але антрапалогія ўзнікла не толькі як дзівацтва пэўнай эпохі: яе фарміраванню як навукі садзейнічала паступовае назапашванне і праверка ведаў і ўяўленняў аб чалавецтве. Менавіта дзякуючы назапашванню аб'ектыўнай інфармацыі аб побыце і вераваннях народаў, а таксама ў выніку няспынных даследаванняў і дэтальнай распрацоўкі канцэпцыі чалавечай культуры антрапалогія развілася да ўзроўню акадэмічнай дысцыпліны і прафесійнага занятку.

Якім жа чынам соцыякультурная антрапалогія ператварылася ў прафесію і сістэму ідэй? У гэтым раздзеле мы ўбачым, як развівалася гэтая навука: ад формы баўлення вольнага часу еўрацэнтрычна арыентаваных аматараў, якія збіралі звесткі аб экзатычных звычаях абарыгенаў, да прафесіі высокакваліфікаваных спецыялістаў міжнароднага класа, сфера інтарэсаў якіх – усё чалавецтва. Мы таксама прасочым, як ідэі соцыякультурнай антрапалогіі з дастаткова наіўных меркаванняў аб эвалюцыі чалавека развіліся да непараўнальна больш складаных спроб вытлумачыць тое, як мы ставімся да жыцця ў свеце вакол нас. Гісторыя развіцця гэтых ідэй, вядома ж, яшчэ не скончана. Навука аб чалавецтве па-ранейшаму ідзе шляхам пошукаў і адкрыццяў.

ПАЧАТАК АНТРАПАЛОГІІ ЭВАЛЮЦЫЯНІЗМ

Хоць карані соцыякультурнай антрапалогіі заглыблены ў гісторыю і інтэлектуальную традыцыю заходняй культуры з часоў Старажытнай Грэцыі, сама яна як самастойная галіна ведаў пачала афармляцца толькі ў сярэдзіне XIX ст. У той час яшчэ не было прафесійных антраполагаў, але колькасць даследчыкаў, якія цікавіліся ўзаемаадносінамі паміж рознымі "расамі" і параўнаннем звычаяў экзатычных народаў, няўхільна павялічвалася.

Бадай што хрэстаматычным прыкладам этнографа-аматара XIX ст. з'яўляецца англійскі даследчык Рычард Бартан (1821-1890), які зрабіў, пераапрунуўшыся арабам, падарожжа ў Мекку і браў удзел у абмеркаванні пытання аб вытоках Ніла. У 1863 г. Бартан разам з Джэймсам Хантам арганізаваў Лонданскае антрапалагічнае таварыства, якое было папярэднікам Каралеўскага антрапалагічнага інстытута Вялікабрытаніі і Ірландыі. Для Бартана яго асацыяцыя была ў нейкай меры альтэрнатывай такім навуковым суполкам, як Каралеўскае геаграфічнае таварыства. Яны з Хантам заснавалі таксама «Канібальскі клуб», які ладзіў абеды пасля пасяджэнняў іхняга таварыства і прыцягваў да сябе самых розных нонканфармістаў. Пішучы пра місію Бартана ў Каралеўстве Дагамея (1863-1864), яго бібліограф Байран Фарвэл адзначае, што з усіх магчымых у той час дыпламатычных пастоў ніводны яму не адпавядаў. У сапраўднасці Бартан быў "вандроўным паслом у краіны варвараў". Не без жадання шакіраваць надзьмутых віктарыянцаў Бартан часта выступаў абаронцам "варварскіх" звычаяў іншых народаў — напрыклад, абараняў ісламскую практыку палігаміі. Ён даводзіў, што

«манагамія, палігамія і паліандрыя — гэта справа геаграфіі» і што палігамія — гэта натуральная рэакцыя на «гарачы і засушлівы клімат». Аднак калі этнаграфічныя назіранні Бартана былі вельмі дакладнымі, то яго тэарэтычныя абагульненні часам далекаватыя ад навукі. Апрача Лонданскага, у сярэдзіне XIX ст. антрапалагічныя таварыствы былі заснаваны і ў шэрагу іншых заходнееўрапейскіх сталіц. Сябры гэтых асацыяцый падзялялі думку аб тым, што нееўрапейскія народы — каштоўны аб'ект вывучэння, але разыходзіліся ў пытанні, ці ўсе народы павінны разглядацца як "сапраўды людскія" (ці не лепш лічыць іх формай вышэйшых прыматаў) і чаму людзі выглядаюць і паводзяць сябе па-рознаму.

Згодна з папулярнай у той час тэорыяй крэацыянізму, людзі былі створаны як узор дасканаласці, але пасля выгнання з Эдэма яны дэградавалі. Прыхільнікі гэтай тэорыі сцвярджалі, што некаторыя народы (гэта значыць — нябелыя) заняпалі ў значна большай ступені, чым астатнія. Паводле другой тэорыі, хрысціянскі Бог ствараў розныя расы паасобку. А гэта азначае, што не існуе ніякай праблемы ў тым, што афрыканцы адрозніваюцца ад еўрапейцаў, як не ўзнікае пытання, чаму тыгры такія непадобныя да малпаў. Галоўны недахоп абедзвюх тэорыяў у тым, што яны абапіраліся на тэалогію, а не на навуку, на заходнія рэлігійныя традыцыі, а не на сістэматычныя даследаванні. Больш навуковы і гуманістычны падыход да вывучэння чалавека быў прапанаваны школай, вядомай як эвалюцыянізм.

Прыхільнікаў гэтай школы натхнялі эвалюцыйныя тэорыі, што добра зарэкамендавалі сябе ў геалогіі (напрыклад, у працах Чарльза Лаэла) і ў біялогіі (у Жана-Батыста Ламарка) на самым пачатку XIX ст. Эвалюцыяністы — даследчыкі культуры сцвярджалі, што ў чалавечым грамадстве, як і ў жывёльным свеце, на працягу доўгага часу адбываюцца трансфармацыі, калі "прымітыўныя" стады развіцця культуры пераходзяць у больш "развітыя". Гэтых першых антраполагаў называюць адналінейнымі эвалюцыяністамі за іх сцвярджэнне, што ўсе культуры абавязкова праходзяць адны і тыя ж ступені адзінай генеральнай лініі развіцця — ад "дзікунства" да "цывілізацыі". Сучасныя дзікуны разглядаліся імі як жывыя выкапні культуры. Гэтая тэорыя была надзвычай важнай для свайго часу, паколькі яна абгрунтоўвала неабходнасць вывучэння нееўрапейскіх народаў. Такія даследаванні ўспрымаліся як сродак здабывання новых ведаў аб мінулым сваёй уласнай культуры.

Канцэпцыя эвалюцыі ў культуры, не зважаючы на тэалагічную догму, стварыла магчымасць для сістэматычнага вывучэння прыроды чалавека. Акрамя таго, эвалюцыяністы дакладна вызначылі розніцу паміж біялагічна спадкаемымі характарыстыкамі і набытымі сацыяльна — праз навучанне.

Дакладнае размежаванне біялагічнай і культурнай сфераў дапамагала вырашыць фундаментальнае пытанне пры даследаванні развіцця чалавека: чаму мы ўсе такія падобныя і ў той жа час такія розныя? Эвалюцыяністы прызнавалі існаванне біялагічных адрозненняў па колеру скуры, форме вока ці будове валасоў. Але яны цвёрда прытрымліваліся прынцыпу псіхічнага

адзінства, згодна з якім ва ўсіх людзей аднолькавыя разумовыя здольнасці. Яны сцвярджалі, што найбольш істотныя адрозненні паміж людзьмі абумоўлены сацыяльным асяроддзем, а не біялогіяй. З дапамогай сваёй тэзы аб псіхічным адзінстве людзей эвалюцыяністы імкнуліся давесці, што нябелыя народы ў асноўным нічым не адрозніваюцца ад белых. Але яны не хацелі прызнаваць, што і культуры гэтых народаў падобныя да культур белых.

Эвалюцыяністам здавалася натуральным, што некаторыя культуры больш развітыя, чым астатнія. Яны бачылі ў гэтым хутчэй прагрэс, а не проста змены, і лічылі яго найбольш характэрнай рысай эвалюцыі. На іх думку, эвалюцыя — гэта рух ад простага да складанага або ад прымітыўнага да больш развітага. Гэтая пазіцыя часам выклікала крайні этнацэнтрызм, у адпаведнасці з якім звычаі і вераванні белых лічыліся вышэйшымі за іншыя.

Тайлар: эвалюцыя розуму

Найвыдатнейшым з эвалюцыяністаў быў Эдвард Б. Тайлар (1832-1917), англійскі вучоны, якога называюць "бацькам этналогіі". Найбольш важным укладам Тайлара ў антрапалагічную навуку з'явілася стварэнне ім канцэпцыі культуры, якую ён вызначыў як "складанае цэлае", што ўключае ў сябе сістэму ведаў, а таксама вераванні, мастацтва, мараль, традыцыі, усе ўмельствы і звычаі, выпрацаваныя чалавекам як членам грамадства.

Менавіта Тайлар прапанаваў адрозніваць біялагічна спадкаемныя характарыстыкі і набытыя сацыяльна — праз навучанне. Згодна з Тайларам, культурная эвалюцыя заключаецца ў "развіцці розуму". "Цывілізаванасць" адрозніваецца ад "варварства" найперш тым, што цывілізаваны чалавек у сваім развіцці паступова адмовіўся ад забабонаў на карысць традыцый, заснаваных на больш навуковых ці рацыянальных прынцыпах. Пагадзіўшыся, што ў заходніх культурах існуюць нерацыянальныя традыцыйныя звычаі, Тайлар ахарактарызаваў іх як "перажыткі". Узнікаючы на ранніх ступенях эвалюцыі, такія традыцыі з часам страцілі свае першасныя значэнні і функцыі, але, тым не менш, пакуль яшчэ захоўваюцца. Канкрэтным прыкладам з'яўляецца звычай гаварыць "Бывай здаровы" пасля таго, як чалавек чхне. Гэта перажытак старажытнага ўяўлення аб тым, што душа падчас чхання можа пакінуць цела, і прадухіліць ліха можна толькі тады, калі прамовіш гэтую замову. Канцэпцыя перажыткаў была вельмі важным элементам у сістэме поглядаў Тайлара, бо ён лічыў, што яны ўвідавочваюць факт развіцця культуры і, такім чынам, могуць быць выкарыстаны пры рэканструкцыі эвалюцыі пэўнай культуры.

Морган: эвалюцыя тэхналогіі

Льюіс Генры Морган (1818-1881) быў сярод тых, хто садзейнічаў развіццю эвалюцыянізму. Юрыст паводле адукацыі, Морган пачаў кар'еру

антраполага пасля ўступлення ў маладзёжны клуб пад назвай "Вялікі ордэн іракезаў" у штаце Нью-Ёрк, які пазней быў пераўтвораны ім у Лігу іракезаў.

Апрача вывучэння іракезаў і сістэмы сваяцтва Моргану належыць фундаментальная праца "Старажытнае грамадства", у якой ім дэталёва апісана схема развіцця культурнай эвалюцыі. Ён падзяліў эвалюцыйны працэс на шэраг этапаў, адпаведных разгортванню тэхналагічнага прагрэсу. Так, напрыклад, да "сярэднедзікунскіх" ён залічыў культуры, прадстаўнікі якіх, каб задаволіць свае жыццёвыя патрэбы, займаліся збіральніцтвам, лоўляй рыбы і паляваннем, а таксама ўмелі здабываць агонь. Прыкметай "познедзікунскага" перыяду было выкарыстанне лука і стрэлаў, ранняя "варварства" — ганчарная справа і г. д. Морган прадбачыў, што гэтыя этапы і тэхналагічныя навацыі будуць асацыіравацца з эвалюцыяй культурных парадыгмаў. У якасці прыкладу ён прыводзіў шэсць ступеняў развіцця сям'і, якія суадносіліся з вылучанымі ім ступенямі тэхналагічнага прагрэсу. Хоць такія эвалюцыяністы, як Тайлар і Морган, шмат зрабілі для развіцця антрапалагічнай навукі, у іх працах адчуваецца пэўныя недахопы. Напрыклад, ідэі Моргана аб сувязі тэхналогіі з іншымі аспектамі культуры былі значным крокам наперад, але адначасна сведчылі пра яго празмерны этнацэнтрызм. Усе размаітыя культуры разглядаліся ім з пункту гледжання тэхналогіі і сацыяльнай арганізацыі Захаду. Больш таго, некаторыя катэгорыі эвалюцыяністаў аказаліся нягнуткімі, а іх меркаванні адносна пераходу культур з ніжэйшай прыступкі да вышэйшай не заўсёды былі дастаткова пераканаўчымі.

Значны недахоп у працы эвалюцыяністаў заключаўся і ў недакладнасці звестак. Яны атрымлівалі інфармацыю ад падарожнікаў, гандляроў, салдат, іншых даследчыкаў, місіянераў і г. д. Дакладнымі былі толькі некаторыя звесткі, астатнія патрабавалі ўдакладнення, бо не ўнушалі даверу. Відавочная неабходнасць атрымання больш надзейнага фактычнага матэрыялу абумовіла пачатак новага этапу ў эвалюцыі антрапалогіі.

Прафесіяналізацыя

У канцы 70-х гадоў XIX ст. антрапалогія пачынае афармляцца як прафесійны занятак. Галоўнай прычынай развіцця антрапалогіі была каланіяльная экспансія заходніх дзяржаў і іх жаданне лепш разумець захопленыя імі народы. У ЗША, асабліва на далёкім Захадзе, урад збіраў інфармацыю аб карэнным насельніцтве, каб потым заняволіць яго ў рэзервацыях. Падобная сітуацыя склалася і ў канцы 90-х гадоў XIX ст., калі Злучаныя Штаты перахапілі ў Іспаніі кантроль над Філіпінамі і сутыкнуліся з паўстаннямі мясцовых плямён. У сувязі з гэтым і ўзнікла неабходнасць у дапамозе антраполагаў: трэба было выпрацаваць захады для паспяховага кіравання гэтымі плямёнамі. У Брытаніі і ў іншых еўрапейскіх дзяржавах таксама назіралася такая ж цікавасць да народаў, што насялялі іх неабдымныя імперыі.

Аднак антрапологі былі не проста прадстаўнікамі каланіяльных адміністрацый. Шмат хто з іх — як з меркаванняў выключна навуковых, так і з адчування абавязку перад чалавецтвам — паспеў занатаваць мясцовыя звычаі, перш чым яны зніклі назаўсёды.

Музейная антрапалогія

Антрапалогія як асобная галіна навукі ўзнікла дзякуючы заснаванню музеяў. Гісторыя калекцыянавання этнаграфічнага матэрыялу налічвае некалькі стагоддзяў, але сучасныя этнаграфічныя музеі з'явіліся толькі ў XIX ст. Этнаграфічны адзел Нацыянальнага музея Даніі, адчынены ў 1849 г., быў першым сучасным этнаграфічным музеем — яго калекцыя склалася з экспанатаў, сабраных у Каралеўскай зале мастацтва ў XVII-XVIII стст. Напрыканцы XIX ст. заснаваліся музеі ў Еўропе, Паўночнай Амерыцы і Паўднёвай Афрыцы. Акрамя таго, этнаграфічныя калекцыі пачалі адыгрываць вялікую ролю ў прыродазнаўчых музеях.

Сувязь антрапалогіі з музеймі паўплывала на яе ўласнае развіццё ў канцы XIX — пачатку XX ст. У ЗША і кантынентальнай Еўропе гэтая з'ява існуе і сёння. Музеі паўплывалі на культурную антрапалогію ў двух аспектах. Паколькі ў музеях выстаўляюцца толькі матэрыяльныя экспанаты, роля матэрыяльнай культуры ў развіцці чалавецтва прасочваецца больш выразна. З іншага боку, арыентацыя на музеі падштурхоўвала антрапологаў класіфікаваць свае матэрыялы паводле канонаў прыродазнаўчай гісторыі (як камяні ці матылёў) і менш займацца дынамічнымі аспектамі культуры. Падзеі і сістэма ідэй чалавецтва ў музейнай антрапалогіі разглядаліся пераважна як канкрэтныя і статычныя з'явы, а не як тыя, што пастаянна развіваюцца. Больш таго, сама культура такімі даследчыкамі разглядалася не як сістэма ўзаемазвязаных ідэй і формаў актыўнасці, а як збор пэўных рэчаў.

Акадэмічная антрапалогія

Прафесіяналізацыя антрапалогіі апошніх паловы XIX — пачатку XX ст. значна паўплывала на якасць і колькасць этнаграфічных даследаванняў. Узровень навуковых даследаванняў пачаў павышацца пачынаючы ўжо з 70-х гадоў XIX ст. У ЗША, напрыклад, Амерыканскае этналагічнае бюро ў 1879 г. прыняло на працу прафесійнага антраполога, каб правесці даследаванне сярод народаў Паўднёвага Усходу. Франц Боас, які стаў самым прыкметным амерыканскім антрапологам у 80 — 90-я гады XIX ст., вывучаў побыт індзейскіх плямён Канады. У 1898 і 1899 гг. пад эгідай Кембрыджскага ўніверсітэта буйная антрапалагічная экспедыцыя была накіравана да праліва Торэса паміж Аўстраліяй і Новай Гвінеяй.

Па меры ўдасканалення апісальных метадаў у палявых даследаваннях антрапалогію паступова пачалі ўключаць у навучальныя планы ўніверсітэтаў. Спачатку курсы чыталіся антрапологамі-самавукамі, бо прафесійнай

падрыхтоўкі антраполагаў усё яшчэ не існавала. Сумяшчэнне працы ў музеях і ва універсітэтах было даволі распаўсюджанай з'явай, што, як і раней, замацоўвала сувязь паміж музеямі і акадэмічнай антрапалогіяй. Пачынаючы з XX ст. колькасць спецыялістаў-антраполагаў у Еўропе і Злучаных Штатах Амерыкі пачала паступова павялічвацца. Напрыклад, да 1940 г. у ЗША было ўсяго некалькі дзесяткаў прафесійных антраполагаў, у Англіі — яшчэ менш. І паколькі большасць з іх была прынята на працу ва універсітэты, дзе яны пачалі ўзаемадзейнічаць з прадстаўнікамі іншых галін навукі, антрапалогія пачала пазбаўляцца музейнага ўхілу.

У 20-я — 30-я гады антрапалагічныя аддзелы былі заснаваны ў такіх краінах, як Аўстралія, Паўднёвая Афрыка і Бразілія. Спецыялісты для названых краін рыхтаваліся ў Злучаных Штатах Амерыкі і ў Заходняй Еўропе. У гэтых краінах намаганні антраполагаў былі сканцэнтраваны на зборы этнаграфічных звестак аб карэнных народах, у той час як тэарэтычныя высновы належалі пераважна антраполагам каланіяльных дзяржаў.

Дыфузіянізм

У працэсе назапашвання больш надзейнай інфармацыі і павышэння прафесійнага ўзроўню антраполагаў у іх узрасталі незадаволенасць тэорыямі ранніх эвалюцыяністаў. Пачалі ўзнікаць новыя тэарэтычныя школы. Адною з іх быў дыфузіянізм — канцэпцыя, паводле якой галоўным стымулам развіцця кожнай культуры лічыцца запазычванне. Морган сцвярджаў, што пераход культуры ад аднаго да другога этапу абумоўлены такімі тэхнічнымі адкрыццямі, як вынаходства кола, металургія, алфавіту. Дыфузіяністы ж сумняваліся ў тым, што гэтыя важныя вынаходкі былі зроблены ў кожнай культуры паасобку. Яны сцвярджалі, што сапраўдныя адкрыцці здараліся рэдка і большасць народаў не вынаходзіла, скажам, кола, а запазычвала яго ідэю ў суседзяў.

Паколькі з'ява дыфузіі (ці распаўсюджвання) разглядалася як залежная ад "гістарычнай выпадковасці", прыхільнікі гэтага накірунку ў антрапалогіі не прызнавалі неадольнасці прагрэсу, у што верылі эвалюцыяністы. Дыфузіянізм з'явіўся і быў распрацаваны спачатку ў Германіі на працягу другой паловы XIX ст. Нямецкія вучоныя даследавалі спецыфічныя "рысы" пэўнай культуры (такія, як міфы ці звычай лавіць рыбу пры дапамозе кручка) і імкнуліся растлумачыць іх пашырэнне. У пачатку XX ст. яны сцвярджалі, што зыходна існавала толькі абмежаваная колькасць культурных асяродкаў (*Kreise*), і культура чалавецтва развілася менавіта ў выніку дыфузіі пэўных яе набыткаў з гэтых першапачатковых цэнтраў. Нямецкія дыфузіяністы прытрымліваліся таго пункту гледжання, што "найвышэйшыя цывілізацыі", такія, як старажытныя Месапатамія і Егіпет, узніклі ў географічна спрыяльных месцах. Асноўныя гістарычныя адкрыцці, на іх думку, былі зроблены ў гэтых рэгіёнах, а змены ў грамадствах, абумоўленыя гэтымі вынаходніцтвамі, дзе б яны потым ні выкарыстоўваліся, сталі вынікам іх

дыфузіі праз непасрэднае перайманне, міграцыю і заваёвы. Такі погляд на эвалюцыю культуры стаў вядомы як "*Kulturkreis*", ці тэорыя "культурнага кола".

Шмат якія палажэнні дыфузіяністаў былі не больш чым версіямі, пазбаўленымі рэальных падстаў. Але дыфузіянізм у большай ступені, чым папярэднія накірункі, падкрэсліў надзвычай важную ролю навакольнага асяроддзя ў развіцці матэрыяльнай культуры грамадства.

Гістарычны партыкулярызм

З'яўленне ідэй дыфузіянізму ў антрапалогіі Паўночнай Амерыкі звязана з імем Франца Боаса (1858-1942). Ён сцвярджаў, што этналогія павінна займацца перш за ўсё падрабязным даследаваннем геаграфічнага пашырэння культурных праяў. Праз іх аналіз антрапологі здолеюць рэканструяваць гістарычныя і псіхалагічныя працэсы зменаў у культуры. Гэты падыход пачалі называць гістарычным партыкулярызмам. Замест таго каб шукаць універсальныя законы, што кіруюць прагрэсам культуры, як гэта рабілі эвалюцыяністы, Боас заклікаў да вывучэння унікальнай гісторыі кожнай культуры.

Цесна звязанымі з ідэямі гістарычнага партыкулярызму былі яго намаганні падкрэсліць ролю культурнага рэлятывізму і прадэманстраваць незалежнасць культурнага і біялагічнага фактараў. Тое, што ён, яўрэй, перажыў у Германіі XIX ст., безумоўна, паўплывала на фарміраванне яго антырасісцкай пазіцыі ў тлумачэнні феномену культуры. Яго працы па гэтых пытаннях мелі не толькі навуковае значэнне: яны супрацьстаялі шырока распаўсюджаным у Злучаных Штатах расісцкім уяўленням аб другаснасці нябелых і нееўрапейскіх народаў.

Шматлікія паслядоўнікі Боаса звярнуліся да вывучэння культурных арэалаў — рэгіёнаў з высокай канцэнтрацыяй агульных дыфузных культурных рысаў. Вялікія прасторы Паўночнай Амерыкі былі адным з такіх культурных арэалаў: усе мясцовыя плямёны палявалі на бізонаў і вызначаліся ваяўнічасцю. У большасці сваёй яны былі мілітарызаванымі, і ў большасці з іх была распаўсюджана цырымонія "сонечных танцаў". Калі антрапологі картаграфавалі падобныя культурныя арэалы ў Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы, яны заўважылі, што кожны з іх быў цесна звязаны з пэўнай экалагічнай зонай, такой, як басейн Амазонкі ці басейн Вялікіх азёр.

Знаходзячыся пад уплывам музейнай традыцыі, дыфузіяністы і паслядоўнікі гістарычнага партыкулярызму ўнеслі значны ўклад у вывучэнне пашырэння і класіфікацыі культурных праяў (артыфактаў) і рысаў. Аднак яны разглядаліся як асобныя адзінкі, і таму пытанне іх узаемадзеяння заставалася ў асноўным па-за ўвагай антрапологаў. К канцу другой сусветнай вайны ў 1945 г. ужо былі распрацаваны асноўныя метады, што характарызуюць антрапалогію. Нееўрапейскія народы перасталі быць загадкай для антрапологаў, а іх культуры вызнаваліся як цэласныя і

абгрунтаваныя. У гэты час пачалі ўзнікаць новыя накірункі ў антрапалагічнай тэорыі і новыя галіны спецыялізацыі, што было абумоўлена значным павелічэннем ліку прафесійных антраполагаў. У першай палове XX ст. іх было так мала, што большасць з іх добра ведалі адзін аднаго: амаль усе выйшлі з падобнага культурнага і класавага асяроддзя. Пасля другой сусветнай вайны колькасць антраполагаў значна павялічылася, і яны пачалі прадстаўляць куды больш шырокія сацыяэканамічныя і культурныя пласты грамадства.

Сёння ў свеце тысячы антраполагаў, і ў кожнага з іх свой шлях у прафесію, свае інтарэсы. Супольнымі намаганнямі яны ствараюць навуку шматлікіх і разнастайных поглядаў, падыходаў і спецыяльнасцяў. Эра піянераў этнаграфіі, што адкрывалі невядомыя народы, ужо ў мінулым. У наш час найбольш сенсацыйныя адкрыцці чакаюць антраполага на шляху перагляду старых тэорый, іх прыстасавання да новых рэалій жыцця і паглыблення ў невычэрпныя глыбіні пазнання. На сучасную антрапалогію ўплывае і тое, што адбываецца за яе межамі. Пасля другой сусветнай вайны значна пашырыліся культурныя кантакты. Народы, дагэтуль вельмі слаба звязаныя з індустрыяльным светам, неўзабаве былі далучаны да сусветнай эканомікі і інтэграваны ў новаствораныя нацыянальныя супольнасці. Для многіх нееўрапейскіх народаў апошнія дзесяцігоддзі сталі гадамі велізарных сацыяльных зменаў і пераўтварэнняў. Гэтыя гады сталі напружанымі і для заходняга свету.

Энергетычны крызіс, забруджванне навакольнага асяроддзя, перабудова камуністычнага лагера — усе гэтыя фактары вымушаюць перагледзець нашы каштоўнасці і звычаі. Невыпадкова сучасная сацыякультурная антрапалогія шмат увагі надае даследаванню культурных зменаў.

Неаэвалюцыянізм

На пачатку XX ст. цікавасць да праблем культурнай эвалюцыі значна зменшылася, і ў міжваенны перыяд ёй займалася толькі некалькі чалавек. Амерыканскі антраполог Леслі Уайт (1900-1975) тым не менш адыграў значную ролю ў аднаўленні цікавасці да твораў эвалюцыяністаў XIX ст. і ўвогуле пытанняў культурнай эвалюцыі. Яго варыянт эвалюцыянізму атрымаў назву неаэвалюцыянізму.

Як і папярэднікаў-эвалюцыяністаў, Уайта цікавіла агульная эвалюцыя чалавечага грамадства, а не эвалюцыя асобных супольнасцяў. Згодна з Уайтам, прагрэс у тэхналогіі — асноўны рухавік сацыяльнай эвалюцыі. Ён лічыў, што "сучаснае" грамадства адрозніваецца ад "прымітыўнага" менавіта спажываннем энергіі. У тэхналагічна прымітыўным грамадстве крыніцай энергіі ў людзей была толькі моц іх уласных мускулаў. Грамадства развіваецца праз адкрыццё людзьмі новых крыніц энергіі — ад прыручэння цяглавай жывёлы да скарыстання энергіі ветру, вады, выкапняў і да т. п. Пры

пашырэнні спажывання энергіі ўсялякі тэхналагічны поспех спрыяў удасканаленню сацыяльнай і культурнай арганізацыі грамадства і развіццю ўсёй соцыякультурнай сістэмы.

У 1959 г., праз 100 гадоў пасля публікацыі тэорыі паходжання відаў Дарвіна, было надрукавана важнае даследаванне Уайта "Эвалюцыя культуры". У ім Уайт яшчэ раз падкрэсліў значнасць вывучэння культурнай эвалюцыі і, акрамя таго, спыніўся на пытанні, як антрапалагі ўспрымаюць культуру. Для Боаса і яго паслядоўнікаў культура была вынікам адвольнага назапашвання элементаў, што набываюцца ў працэсе навучання. Уайта ж такі падыход не задавальняў. Ён прапанаваў разглядаць культуру як феномен, які абапіраецца на ўласціваю толькі чалавеку здольнасць — здольнасць выкарыстоўваць сімвалы. Без сімвалаў, паводле Уайта, не існавала б культуры. Ён спадзяваўся распрацаваць больш навуковую сістэму даследавання культуры — шляхам вызначэння апошняй як чалавечага феномена.

Культурная экалогія

Яшчэ адной важнай асобай у антрапалогіі першых пасляваенных гадоў быў амерыканец Джуліян Сцюард (1902-1972). Даследаванні Сцюарда заклалі падмурак культурнай экалогіі Гэтага галіна разглядае культуру як дзейсны сродак адаптацыі да навакольнага асяроддзя. У адрозненне ад культурнага рэлятывізму Франца Боаса, які вызнаваў прынцыповую роўнасць усіх культурных феноменаў, Сцюард настойваў на тым, што пэўныя з іх абумоўліваюць узнікненне іншых.

Ён пісаў пра такія "асноўныя" элементы культуры, як праца ці ўлада, і такія "другасныя", як магія і рэлігія. Яго ўвага была сканцэнтравана на працэсе, сродках існавання, самім існаванні, забеспячэнні ежай, занятках як на самых істотных элементах жыццядзейнасці. Ён у асноўным вылучаў тое, што робяць людзі, а не тое, у што яны вераць.

Добра вядомы "трыумвірат" Сцюарда складалі рэсурсы, тэхналогія і праца. Тэхналогію і рэсурсы ён разглядаў як падмурак грамадства. Яны злучаюцца паміж сабой праз чалавечую працу. Такое разуменне працы адпавядала шырока распаўсюджанаму погляду на свет як на месца жыхарства людзей, якія, нягледзячы на цяжкія ўмовы існавання, імкнуцца найлепш уладкаваць сваё жыццё. Сцюард сцвярджаў, што ўсе грамадствы сутыкаюцца з прымусам унутраным (сацыяльным) і знешнім (прыродным). Гэта добра паказана ў яго ранняй манаграфіі "Мясцовыя соцыяпалітычныя групы басейна і плато", у якой ён апісаў абшчыны індзейцаў шашонаў і іх галоўныя заняткі. Яго аналіз улічваў адначасова як уціск навакольнага асяроддзя, так і формы адаптацыі людзей да яго. Ён ахарактарызаваў грамадства шашонаў як надзвычай простую грамадскую структуру, прымітывізм якой вынікаў з неспрыяльных жыццёвых умоў і слабаразвітай

тэхналогіі. Гэтае даследаванне ўвяло ў навуковы ўжытак шмат новых тэарэтычных і метадалагічных тэрмінаў.

Сцюард лічыў, што сам па сабе ўціск асяроддзя не выклікае аўтаматычна адпаведных культурных патэрнаў, а з'яўляецца хутчэй за ўсё толькі часткай кантэксту, які фарміруе культуру. Большасць высілкаў, накіраваных на задавальненне жыццёвых патрэб, мае некалькі ступеняў свабоды і адпаведныя ім магчымасці выбару адаптацыйнай стратэгіі. Для антраполага вельмі істотна вызначыць дыяпазон выбару. Так, у параўнанні з больш складанай, простая тэхналогія забяспечвае менш магчымасцяў у адаптацыі да асяроддзя.

Сцюард паспяхова вывучаў і складаныя грамадскія структуры, але яго падыход быў адметным. Замест таго каб разглядаць асобныя часткі грамадства ці абагульняць нацыянальны характар, Сцюард засяродзіў увагу на "субкультурах" як на частках буйных рэгіёнаў ці нацыянальных супольнасцяў. На пачатку 50-х гадоў ён выступіў ініцыятарам калектыўнага даследавання Пуэрта-Рыка, пры якім кожны з яго ўдзельнікаў вывучаў адзін з аспектаў пуэрта-рыканскага грамадства — вырошчванне кавы ці прыватныя і дзяржаўныя цукровыя плантацыі — у якасці складовых частак аднаго вялікага цэлага.

Шмат увагі надаваў Сцюард тэорыі зменаў. Ён шукаў падобныя тэндэнцыі культурнага развіцця ў грамадствах розных часоў і народаў. Такі падыход вядомы як шматлінейная эвалюцыя. Так, напрыклад, развіццё сельскай гаспадаркі як на Блізкім Усходзе, так і ў меза-Амерыцы абумовіла ўзнікненне аднолькавых сацыяльных і палітычных праяў. Ён імкнуўся не так да адкрыцця "універсальных" стадыяў, што характэрна для адналінейных эвалюцыяністаў, як да вызначэння "тых нешматлікіх паралеляў у форме, функцыі ці праявах, якія маюць эмпірычную аснову". Ён даводзіў, што для асобных культур характэрны толькі ім уласцівыя рысы, але сам, тым не менш, імкнуўся вызначыць кроскультурныя заканамернасці, якія б адпавядалі культурным парадыгмам адаптацыі людзей як на ўзроўні існавання плямёнаў, так і пры дзяржаўным ладзе жыцця. Аднак Сцюард, як функцыяналісты і іншыя даследчыкі таго часу, усё ж разглядаў культуру як катэгорыю нязменную і ідэальную. А гэта азначала, што зрухі, калі яны і адбываліся, былі вынікам такіх знешніх фактараў, як культурны кантакт, тэхналагічнае перайманне, рост насельніцтва ці змены ў прыродным асяроддзі.

Тэорыі канфлікту

Асноўны недахоп усіх разгледжаных вышэй тэорый у тым, што яны не здолелі растлумачыць прыроду канфлікту. Да другой сусветнай вайны антрапалагі арыентаваліся на больш упарадкаваную мадэль грамадства і адмаўляліся ўключаць у яе такія з'явы, як канкурэнцыя і канфлікты. Магчыма, гэта тлумачылася жаданнем прадставіць стваральнікаў культуры

не як агрэсіўных дзікуноў, а як людзей з разумным і ўпарадкаваным існаваннем.

Часцей за ўсё антрапологі з'яўляліся ў краіне пасля таго, як яна трапляла пад каланіяльны ўціск, так што ім даводзілася даследаваць народы пры грамадскім парадку, створаным для іх прымусява. Тое, што антрапологаў запрашала на працу каланіяльная адміністрацыя, вымагала ад іх ігнаравання тых бакоў жыцця каланізаваных народаў, якія маглі б у неспрыяльным святле выставіць дзеянні ўрадаў гэтых калоній. Другая сусветная вайна і пасляваенная барацьба за незалежнасць каланіяльных народаў у Афрыцы, Азіі і на іншых кантынентах радыкальна змянілі сітуацыю. Канфлікты былі паўсюль, і антрапологі ўжо не маглі больш закрываць на іх вочы. Адны з іх прытрымліваліся думкі, што канкурэнцыя і канфлікты, сведкамі якіх яны з'яўляліся, ёсць вынік унікальных пасляваенных умоў, а значыць, перыяду нераўнавагі або цалкам новай сітуацыі, іншыя лічылі, што канфлікт — непазбежная частка чалавечай культуры.

Неафункцыяналізм

Адным з першых антрапологаў, які паспрабаваў перагледзець ідэі функцыяналізму ў святле пасляваенных умоў, быў Макс Глюкман (1911-1975), ураджэнец Паўднёвай Афрыкі (пазней эміграваў у Англію). Яго падыход вядомы пад назвай неафункцыяналізму. Глюкман крытыкаваў Маліноўскага за тое, што апошні не здолеў разгледзець канфлікт як "складовы кампанент структуры грамадства". На яго думку, варожасць, адчужанасць у сем'ях, абвінавачванні ў вядзьмарстве, супрацьурадавыя выступы і іншыя негатыўныя з'явы былі нармальнымі праявамі сацыяльнага жыцця. Ён сцвярджаў, што сацыяльная раўнавага захоўваецца насуперак канфлікту, а часам і дзякуючы яму.

У сваім даследаванні "Звычаі і канфлікты ў Афрыцы" Глюкман паказаў, што сацыяльны парадак падтрымліваецца праз баланс узаемазалежнасці. У кантэксце аднаго віду залежнасці людзі могуць сварыцца, але яны абмежаваны іншымі формамі залежнасці. Ворагі ў адной сітуацыі, яны могуць стаць саюзнікамі пры іншых абставінах. Так, скажам, варожыя ў адносінах адзін да аднаго стрыечныя браты могуць аб'яднаць свае сілы ў барацьбе з іншай сваяцкай групай. Менавіта дзякуючы такой сістэме сувязяў і функцыяніруе грамадскі лад. Глюкман не бачыў пагрозы гэтаму ладу нават з боку паўстанцаў. Паўстанцы, паколькі яны дзейнічаюць у рэчышчы агульнапрынятых нормаў і паводзінаў, здольныя хутчэй замацаваць, а не пахіснуць традыцыйны парадак. Таму іх дзеянні можна было б назваць "рытуалам паўстання". Заслуга Глюкмана ў далучэнні канфлікту да ліку нармальных праяў жыцця, але ён не пераставаў падкрэсліваць прынцыповую нязменнасць сацыяльнага парадку. У гэтым плане ён не здолеў аб'ектыўна разгледзець пытанне структурных зменаў: якім

жа чынам трансфармуецца ці бурыцца той ці іншыграмадскі лад? Акрамя таго, сам грамадскі лад разглядаўся ім як нешта нязменнае, статычнае, а не як з'ява, што мусіць быць вытлумачана.

Марксісцкая антрапалогія

Яшчэ адна група антраполагаў, якую натхнілі ідэі Карла Маркса (1818-1883), таксама бачыла ў канфлікце натуральную з'яву чалавечай культуры. Аднак у адрозненне ад Глюкмана антраполагі-марксісты маюць справу пераважна з трансфармацыяй грамадскага ладу і сувяззю канфлікту і культурнай эвалюцыі.

Сам Маркс у сваіх ранніх працах і шэраг іншых навукоўцаў-марксістаў выпрацавалі адналінейную мадэль сацыяльнай эвалюцыі — ад "прымітыўнага" да "буржуазнага" грамадства. Аднак у больш пазніх працах Маркс адзначаў, што змены ў грамадстве — куды больш складаная з'ява.

Апошнім часам некаторыя марксісты прызнаюць існаванне некалькіх, а не адзінага універсальнага шляху эвалюцыі. Асноўны метада марксістаў-антраполагаў — даследаванне такіх зменаў у структуры грамадства, якія вядуць да росту напружанасці і канфліктнасці ў працэсе ўсталявання новых формаў сацыяльнай і эканамічнай арганізацыі. Тлумачачы перадумовы грамадскіх зменаў, Маркс акцэнтаваў увагу на сістэмах эксплуатацыі, у той час як функцыяналісты — на гарманічнай прыродзе сацыяльных сувязяў.

Марксісты сцвярджалі, што пераважная большасць грамадстваў характарызуецца неаднолькавым размеркаваннем рэсурсаў і ўлады. Такі дысбаланс заўсёды выклікае канфлікт паміж багатымі і беднымі. Культурная эвалюцыя, згодна з марксістамі, характарызуецца перамеркаваннем сродкаў вытворчасці і спажывання. Рэдка калі такая трансфармацыя грамадства адбываецца бяскрыўна, пра што сведчаць Французская рэвалюцыя канца XVIII ст., а таксама Расійская на пачатку XX ст., бо заўсёды існуюць тыя, хто меў добрае жыццё пры старым ладзе і не хоча яго губляць, і тыя, хто імкнецца ўсталяваць новы лад.

Марксісцкая думка прыйшла ў сучасную антрапалогію з Францыі напрыканцы 60-х гадоў XX ст., калі такія навукоўцы, як Марыс Гадэлье і Клод Мейясу, паспрабавалі прааналізаваць структуру племянных і сялянскіх супольнасцяў перш за ўсё праз эканамічны базіс сацыяльнай арганізацыі гэтых грамадстваў. У хуткім часе антраполагі англамоўнага свету таксама пачалі выкарыстоўваць марксісцкія канцэпцыі, больш увагі надаючы гістарычнаму развіццю і ўсведамляючы неабходнасць даследавання ўсёй сусветнай сістэмы — з тым, каб лепш разумець умовы існавання дробных сацыяльных адзінак.

Даследаванні структуры пазнання

У той час як марксісты і функцыяналісты імкнуліся растлумачыць ролю канфлікту ў грамадстве, іншыя антрапалагічныя школы, якія ўзніклі ў 50-х і на пачатку 60-х гадоў, засяродзілі сваю ўвагу на тым, што забяспечвае цэласнасць культуры, — на структурах пазнання і мыслення. У сувязі з гэтым узніклі два розныя падыходы да праблем культуры — структуралізм і кагнітыўная антрапалогія. Нягледзячы на адрозненні, абодва яны адчулі моцны ўплыў структурнай лінгвістыкі, найперш спробаў адкрыць структурныя прынцыпы, якія вызначаюць мадэлі моўных паводзін.

Структуралізм

Галоўным прадстаўніком структурнага падыходу ў даследаванні культуры з'явіўся французскі антраполог Клод Леві-Строс (нар.1908). На яго думку, універсальныя прынцыпы, якія фарміруюць нашы паводзіны і светапогляд, закладзены ў структуры чалавечага мыслення. Хоць самі па сабе ідэі Леві-Строса ўплывалі на даследаванні ў галіне сваяцтва і міфалогіі, практычнае іх значэнне сталася абмежаваным, бо яны ў значнай меры не паддаюцца праверцы. Больш таго, ён разглядаў грамадства як статычную пабудову і не здолеў растлумачыць з'яву варыятыўнасці ў культуры.

Іншыя структуралісты ставілі перад сабой больш простую задачу — вылучыць асноўныя структурныя прынцыпы асобных сістэм культуры. Сярод іх найбольш вядомы французскі антраполог Луі Дзюмон (нар.1911). Дзюмон тлумачыў феномен каставай сістэмы Індыі праз тры структурныя прынцыпы ў гэтым грамадстве, а менавіта праз размежаванне, іерархію і ўзаемадзеянне. Першы прынцып адлюстраваны дакладным рытуальным статусам кожнай касты, другі — узроўнем іх сацыяльнага становішча і трэці — іх узаемазалежнасцю пры выкананні разнастайных задач. І хоць такі падыход карысны пры вызначэнні некаторых пазнавальных перадумоў сацыяльных паводзін, аднак ён не дазваляе растлумачыць ні прычын іх існавання, ні іх сэнсу. Больш таго, пры гэтым амаль што ігнаруецца роля адаптацыі, бо даследчык не здолеў спалучыць асноўныя структурныя прынцыпы культуры з навакольным і сацыяльным асяроддзем. У даследаванні Дзюмона, прынамсі, недастаткова ўвагі надаецца ўздзеянню палітычнай і эканамічнай канкурэнцыі на розныя бакі жыцця індыйскага грамадства, таксама як і ролі брытанскага каланіялізму ў трансфармацыі каставай сістэмы Індыі.

Кагнітыўная антрапалогія

Пошук структурных прынцыпаў пабудовы канкрэтных грамадстваў паспяхова працягвала амерыканская школа кагнітыўнай, або пазнавальнай, антрапалогіі (іншая назва — *ethnoscience*). Кагнітыўныя антрапологі зыходзілі ў сваёй працы з дэталёвага аналізу этнаграфічнага матэрыялу. Як людзі ўспрымаюць свет, якім чынам члены грамадства асэнсоўваюць

наваколле праз моўныя катэгорыі, якіх правілаў і прынцыпаў прытрымліваюцца яны, вырашаючы пэўныя праблемы,— вось што ў першую чаргу цікавіць гэтых даследчыкаў.

Даследаванне Конклінам народнасці гануноа вострава Мінданаа, што на Філіпінах,— адзін з першых прыкладаў такога кагнітыўнага аналізу. Адзначаючы, што ў розных культурах існуе розная класіфікацыя колераў, Конклін даследаваў, як гануноа ўспрымаюць колеравы спектр. Як будзе паказана ў раздзеле 4, кроскультурнае вывучэнне розных відаў класіфікацыі колеру стварыла магчымасць для разумення ўзаемасувязі культурнага, прыроднага і фізіялагічнага фактараў, якія і абумоўліваюць успрыманне колеру. Кагнітыўныя даследаванні колераўспрымання паказалі таксама, што некаторыя асаблівасці класіфікацыі колераў маюць універсальны характар.

Сімвалічная антрапалогія

Яшчэ адзін падыход, які, падобна структуралізму, акцэнтаваў увагу на пазнавальных ці нават ідэалагічных аспектах культуры, вядомы як сімвалічная антрапалогія. Культура тут разглядаецца як сістэма агульных сімвалаў і значэнняў. Галоўным прадстаўніком сімвалічнай антрапалогіі з'яўляецца амерыканскі антраполог Кліфард Гірц (нар.1926). Не пагаджаючыся са "сляпой" верай кагнітыўных антрапологаў у тое, што гавораць самі і народы адносна сваіх культур, ён прапануе разглядаць культурнае значэнне рытуалаў, міфаў, сваяцтва і таму падобных рэчаў у тым кантэксце, у якім яны рэальна выступаюць у жыцці грамадства. У сваім аналізе Гірц засяроджвае ўвагу на значных культурных падзеях і тэмах, якія ва ўсім гэтым увасабляюцца. Напрыклад, ён аналізуе бойку пеўняў у балійцаў як увасабленне тыповых рысаў культуры гэтага народа. Ён разглядае паводзіны назіральнікаў гэтых боек і сімвалічнае ўвасабленне ў пеўнях мужчынскага пачатку. У гэтым адлюстраваны тыя асаблівасці балійскай культуры, што асацыіруюцца з ураўнаважанасцю, зайздрасцю, жорсткасцю, гонарам і ўдачлівасцю. Разам з тым Гірц дзіўным чынам разглядае культуру як нешта "раз'яднанае" — не як адносна інтэграванае цэлае, але як збор часам нават супрацьлеглых эмоцый, вераванняў і маральных высноў.

Сама антрапалагічная навука не з'яўляецца нечым цэласным. На працягу ўсяго перыяду свайго існавання антрапалогія характарызувалася разнастайнасцю поглядаў і падыходаў. Такая разнастайнасць нават непазбежная, і гэта зразумела, калі прыгадаць шырыню прадмета яе даследаванняў — усебаковае вывучэнне чалавечага існавання. У наступным раздзеле мы засяродзім сваю ўвагу на культурнай экалогіі, адаптацыі, інтэграцыі і зменах. Гэта не адзіны магчымы падыход, ды і ніводны з падыходаў не валодае манаполіяй на ісціну. Аднак, нягледзячы на разнастайнасць поглядаў, наша навука абаяраецца на адзін з найважнейшых

прынцыпаў — гэта імкненне да аб'ектыўнасці, да пазіцыі, свабоднай, наколькі гэта магчыма, ад уплыву этнацэнтрызму.

Лекцыя 3

ПАЛЯВОЕ ДАСЛЕДВАННЕ ЯК МЕТАД КУЛЬТУРНАЙ АНТРАПАЛОГІІ

Як здабываецца дастаткова надзейны матэрыял для пацвярджэння ці абвяржэння антрапалагічных тэорый? Дзякуючы этнаграфічнаму метаду непасрэднага назірання, які быў значна ўдасканалены антрапологамі за апошнія сто гадоў, зараз мы маем больш зразумелую карціну жыцця іншых народаў. Даследчык жыве непасрэдна ў асяроддзі групы людзей, бачыць іх штодзённую дзейнасць, вывучае іх светаўспрыманне і назірае за іх паводзінамі.

Такая форма заглыблення ў жыццё людзей дазваляе вывучаць іх не толькі як абстрактныя аб'екты аналізу, але і як рэальных асоб у няпростых умовах існавання.

Для таго каб грунтоўна вывучыць пэўную групу людзей, антрапологу неабходна правесці з імі не адзін дзень ці тыдзень. Толькі пасля цэлага года сістэматычных даследаванняў, размаўляючы з абарыгенамі на іх роднай мове і ўдзельнічаючы (у той ступені, у якой гэта магчыма) у іх жыцці, антраполог пачынае па-сапраўднаму адчуваць і разумець іх лад жыцця. Адно з дапамогай такога досведу можна адысці ад стэрэатыпных уяўленняў пра людзей і зразумець, чым жа ўвогуле з'яўляецца іх культура.

Падрыхтоўка да палявых даследаванняў

Сучасныя антрапологі гадамі жывуць сярод людзей, якіх яны вывучаюць. Але яшчэ больш часу ім можа спатрэбіцца на падрыхтоўку да палявых даследаванняў. У гэтую падрыхтоўку ўваходзіць і надзвычай складаная задача выбару тэмы і яе акрэслення.

Выбар тэмы:

вывучэнне дробных і буйных грамадстваў

Зацікаўленасць антрапологаў тымі ці іншымі тэмамі часта абумоўлена досведам іх асабістага жыцця. Антраполог Дэвід Мэйбары-Льюіс прапанаваў наступнае тлумачэнне свайго захаплення карэнным насельніцтвам Паўднёвай Амерыкі, што ў рэшце рэшт і прымусіла яго пасяліцца сярод народа шавантэ ў Бразіліі: "Некалі, у студэнцкую пару, я займаўся вывучэннем адкрыцця, заваёвы і каланізацыі іспанскай Амерыкі. Тады я быў зачараваны ўмельствам старажытных трансатлантычных навігатораў і мужнасцю канкістадораў. Але больш за ўсё мяне заінтрыгавалі першыя апісанні амерыканскіх індзейцаў. Я адчуў гарачае жаданне яшчэ больш даведацца пра людзей, што сталіся прычынай такіх каларытных апавяданняў, якія нават праз чатыры стагоддзі

падаюцца адметнымі і экзатычнымі сярод бясконцых аповядаў падарожнікаў усяго свету".

Некаторыя вучоныя звярнуліся да антрапалогіі пасля таго, як пазнаёміліся з іншымі культурамі. Але ж каб заняцца спецыяльнымі навуковымі даследаваннямі, неабходны яшчэ і іншыя перадумовы. Напрыклад, навуковы праект можа ўзнікнуць з прычыны існавання якіх-небудзь "белых плямаў" у этнаграфічнай літаратуры. Вывучэнне супольнасцяў, адносна ізаляваных ад індустрыяльных грамадстваў, заўсёды было галоўным заняткам антрапологаў.

Характэрная рыса такіх дробных грамадстваў — адметнасць адаптацыйнай стратэгіі, якая выяўляецца ў лакалізаваных сацыяльных узаемаадносінах і ў выкарыстанні мясцовых рэсурсаў. Даследаванне гэтых грамадстваў дазваляе лепш зразумець становішча чалавека і ўмовы яго развіцця па-за межамі індустрыяльнай сусветнай сістэмы. Калі культура якой-небудзь невялікай супольнасці вывучана слаба, задача антрапологаў — запоўніць "этнаграфічную карту" рэгіёна праз стварэнне цэласнай карціны жыцця гэтага народа і збор інфармацыі па такіх тэмах, як навакольнае асяроддзе, гісторыя, тэхналогія, вытворчая дзейнасць, харчаванне, штодзённая праца, сексуальныя адносіны, сацыяльная і палітычная арганізацыя, медыцына і рэлігія. Мэта такога падыходу — зразумець жыццё народа як адзінае цэлае. Пасля таго як зроблены агульны аналіз народаў пэўнага рэгіёна, можна пачынаць паглыбленыя навуковыя даследаванні. На гэтай стадыі замест вывучэння ўсіх аспектаў культуры даследчыкі канцэнтруюць сваю ўвагу на паасобных пытаннях, такіх, напрыклад, як палітычнае лідэрства, рэлігійныя вераванні ці эканамічнае развіццё.

Антрапологі праводзяць таксама палявыя даследаванні і сярод тых народаў, якія лепш інтэграваны ў сусветную супольнасць. Такія буйныя грамадствы ў адрозненне ад невялікіх значна больш залежаць ад шырокага і высокаспецыялізаванага абмену таварамі і ідэямі паміж людзьмі. Зараз большасць даследаванняў у галіне соцыякультурнай антрапалогіі праводзіцца пераважна ў гэтай сферы — сярод фермераў, сялян і гарадскіх жыхароў.

Пры вывучэнні адносна ізаляваных грамадстваў, а таксама тых, што лепш інтэграваны ў сусветную сістэму, антрапологі спачатку складаюць іх этнаграфічную карту, а ўжо потым пераходзяць да спецыяльных даследаванняў. Яшчэ зусім нядаўна вывучэнне жыцця сялян ці жыхароў гарадскіх ускраін было заснавана на тэндэнцыі разглядаць іх як ізаляваныя групы, сацыяльныя і эканамічныя сувязі якіх амаль не выходзяць за мясцовыя межы. Такі падыход склаўся традыцыйна ў выніку вывучэння ізаляваных народаў. Аднак сучасныя антрапологі разглядаюць прадстаўнікоў такіх лакальных супольнасцяў адначасова і на мясцовым узроўні, і ў межах больш шырокай грамадскай сістэмы.

Вызначэнне тэмы

Пасля таго як тэма выбрана, перад антрапологамі паўстаюць дзве праблемы: як неабходная інфармацыя можа быць праінтэрпрэтавана і хто будзе яе крыніцай?

Фармулёўка гіпотэзаў

Адна з галоўных мэтаў антрапалогіі палягае ў тым, каб адказаць, чаму людзі дзейнічаюць ці думаюць менавіта так, а не інакш. Каб дасягнуць гэтай мэты, антрапологі ўвесь час вылучаюць, правяраюць і пераглядаюць свае гіпотэзы.

Гіпотэза — гэта дапушчэнне аб тым, што назіраная з'ява (напрыклад, паводзіны) выклікана пэўным комплексам фактараў. Так, антраполог заўважае, што людзі перасяляюцца з вёскі ў горад, і тлумачыць гэтую з'яву дзвюма асноўнымі прычынамі: цяжкасцю працаўладкавання ў сельскай мясцовасці ў выніку механізацыі фермерства і, наадварот, попытам на работнікаў у прамысловасці і сістэме абслугоўвання ў горадзе.

Для праверкі гіпотэзаў антраполог збірае і аналізуе этнаграфічныя звесткі. На іх падставе даследчык адхіляе гіпотэзы, прымае іх як слушныя або ўсведамляе неабходнасць іх удакладнення. Пры даследаванні працэсу міграцыі насельніцтва з вёскі ў горад антраполог, магчыма, выявіць, што на гэты працэс уплываюць і іншыя фактары — напрыклад, паліпшэнне транспарту ці жаданне атрымаць лепшую адукацыю.

Гіпотэзы часам прапануюцца для таго, каб вызначыць, ці маюць факты, здабытыя ў спецыфічных умовах, больш агульнае значэнне. Дэвід Аберль, які вывучаў жыццё навахаў у паўднёва-заходняй Амерыцы, выкарыстаў свае прыватныя высновы, каб растлумачыць з'яву далучэння гэтага народа да спецыфічнага рэлігійнага руху. У 30-х гадах Камітэт па справах індзейцаў выявіў, што пашы ў гэтым рэгіёне пачалі вынішчацца ў выніку празмернай іх эксплуатацыі. Камітэт загадаў значна скараціць пагалоўе хатняй жывёлы, якая была асновай эканомікі навахаў. Такім чынам ахоўваліся іх жыццёва важныя інтарэсы, але ў той жа час ад гэтага пацярпелі многія з пастухоў. Аберль выявіў, што тыя, хто збяднеў праз скарачэнне памераў пашы, пачалі схіляцца да традыцыйных індзейскіх культаў, якія прапаноўвалі ўжываць пейётль — наркатычную расліну, каб набыць звышнатуральную сілу. Пры гэтым навахі, хоць крыху далучаныя да амерыканскай культуры, менш злоўжывалі гэтым наркотыкам, чым іх супляменнікі з больш архаічным светапоглядам.

Аберль выказаў думку, што від рэлігійнага руху сярод прыгнечаных народаў залежыць ад абставін іх інкарпарацыі ў больш шырокую сацыяльна-эканамічную сістэму. Ён сцвярджаў, што "трансфармацыйныя" рухі, што заклікалі да адыходу ад рэальнага жыцця, могуць існаваць толькі ў спецыфічных умовах — калі традыцыйны лад жыцця народа гвалтоўна парушаецца, а прымусовая інкарпарацыя ў больш вялікае і чужое грамадства

адбываецца без усталявання новага прымальнага сацыяльнага статусу мясцовага насельніцтва. Каб пацвердзіць гэтую гіпотэзу, неабходна вывучаць жыццё і культуру іншых народаў, што стымулюе далейшыя даследаванні антрапологаў.

Вызначэнне аб'екта даследаванняў

Калі такі даследчык, як Дэвід Аберль, вырашыў вывучаць, скажам, навахаў, перад ім адразу паўстаюць пытанні. Хто такія навахі? Сярод іх толькі тыя, хто жыве ў рэзервацыі, ці таксама і жыхары аддаленых ад гарадоў мясцовасцяў? Ці трэба даследаваць усіх, хто лічыць сябе прадстаўнікамі навахаў, пры тым што большасць гэтага народа сябе да іх не залічвае? І наадварот: ці трэба вывучаць тых, хто не лічыць сябе навахамі, але якіх, згодна з пэўным стандартам — напрыклад, сістэмай сваяцтва — лічаць навахамі іншыя прадстаўнікі гэтага народа? Вызначыць аб'ект вывучэння не так проста, як здаецца на першы погляд. Група людзей, якая стала аб'ектам даследавання, называецца папуляцыяй. Існуюць розныя падыходы да выбару папуляцыі. Адзін з іх — гэта праблема, якая цікавіць антраполога.

Зразумела, што з мэтай вывучэння працэсу міграцыі антраполог павінен выбраць для даследавання асоб, якія мігрыравалі ў гарады. Каб вызначыць, чаму адны пакінулі родныя мясціны, у той час як другія засталіся, даследчык вывучае і тых, хто не прыняў удзелу ў міграцыі.

Папуляцыя можа вызначацца і па іншых крытэрыях — напрыклад, па месцы ці працягласці жыцця ў горадзе, месцы нараджэння, этнічнасці, сацыяльным становішчы, рэлігійных вераваннях ці прафесіі. На выбар аб'екта даследаванняў уплываюць і такія характарыстыкі адпаведнай мясцовасці, як тып паселішча і экалагічная сітуацыя вакол яго. У залежнасці ад канкрэтных абставін аб'ектам вывучэння могуць стаць, напрыклад, жыхары вёскі ці даліны або група сваякоў. Яшчэ адной падставай для выбару папуляцыі можа быць яе этнічная прыналежнасць. Пры выбары аб'екта патрэбны як асцярожнасць, так і гнуткасць.

Апошняе азначае, што падчас вывучэння пэўнай групы людзей, магчыма, узнікне неабходнасць у даследаванні і іншых груповак, якія ўзаемадзейнічаюць з ёй.

Тэхніка даследаванняў

Тое, якімі шляхамі антрапологі ідуць да сваіх мэтаў, залежыць ад многіх фактараў. Адзін з іх — сам характар даследаванняў. Напрыклад, пры даследаванні гарадскога насельніцтва ўзнікаюць праблемы, якія значна адрозніваюцца ад тых, з якімі можна сутыкнуцца ў вёсцы ці ў ізаляванай горнай даліне. Гэтыя праблемы, звязаны, у прыватнасці, з перанаселенасцю гарадоў і разнастайнасцю іх насельніцтва. У горнай жа вёсцы галоўнай праблемай можа быць забеспячэнне ежай ці захворванні. Другі фактар —

гэта індывідуальныя здольнасці і тэарэтычная падрыхтоўка самога даследчыка. Даследчыкі з псіхалагічнай ці пазнавальнай устаноўкай будуць выконваць паліявыя даследаванні інакш, чым тыя, каго цікавяць сацыяльныя паводзіны і ўзаемаадносіны: першыя акцэнтуюць увагу на выказваннях і думках людзей, а другія, адпаведна, на іх рэальных паводзінах. Трэці фактар — гэта тая праблема, пра якуюмыгаворым зараз.

У антрапалагічных даследаванняў няма адзінай формы, усе яны розныя. У залежнасці ад мэты антрапалагі ўжываюць і розныя падыходы. Тым не менш, для большасці антрапалагічных даследаванняў характэрны агульныя метады — гэта назіранне, апытванне і верагоднае мадэляванне.

Непасрэднае назіранне

Вывучэнне культуры народа вымагае ад даследчыка звяртаць увагу адначасова і на адносіны людзей да асяроддзя, і на іх паводзіны ў яго межах. Але паведамленні саміх людзей не заўсёды аб'ектыўна і вычарпальна адлюстроўваюць іх паводзіны. Свядома ці неўсвядомлена людзі часта скажваюць факты альбо фрагментарна падаюць іх. Па магчымасці даследчык павінен непасрэдна вывучаць заняткі людзей. Але і непасрэднае назіранне не гарантуе поўнай аб'ектыўнасці, бо самі антрапалагі могуць прадумія ставіцца да тых ці іншых з'яў.

Вучоныя прыйшлі да такой думкі ў сувязі са спрэчкамі вакол заўвагі антрапалага Дэрэка Фрымана адносна недакладнасцяў у працы Маргарэт Мід аб культуры самоанцаў. Фрыман сцвярджае, што Мід прыйшла да памылковага меркавання адносна сексуальнай свабоды сярод юнакоў на Самоа на падставе выдуманых аповядаў мясцовых жыхароў аб іх інтымных сувязях. Фрыман лічыць, што прычыну гэтых скажэнняў трэба шукаць у тэарэтычных поглядах самой Мід, У яе імкненні паказаць ідылічную карціну "прымітыўнага жыцця". Не ўсе антрапалагі пагадзіліся з Фрыманам адносна яго крытыкі Маргарэт Мід, з яго тэарэтычнымі поглядамі і адлюстраваннем жыцця самоанцаў.

Існаванне такіх спрэчных поглядаў дэманструе, як цяжка дасягнуць аб'ектыўнасці ў выкладзе і інтэрпрэтацыі антрапалагічных дадзеных нават сярод вопытных і высокакваліфікаваных даследчыкаў. Каб зразумець усю складанасць культуры, этнограф павінен у першую чаргу як мага больш падрабязна зафіксаваць падзеі, думкі, абставіны: вызначэннем рэлевантных дадзеных і пошукамі прыкладаў можна заняцца пазней. Для дакладнага і сістэмнага апісання паводзін людзей патрэбна пэўная спрактыкаванасць. Для гэтага мэтазгодна навучыцца рабіць запісы хутка, непрыкметна і падчас ва ўмовах, далёкіх ад ідэальных. Антрапалагі часта карыстаюцца кінакамерамі і магнітафонамі. Але выкарыстанне магнітафона ў трапічным вільготным лесе можа быць праблематычным. Нярэдка ўзнікаюць і псіхалагічныя цяжкасці: не ўсе людзі жадаюць, каб іх здымалі ці запісвалі на стужку. У кожным выпадку антрапалагу неабходна выбраць найбольш адпаведны спосаб

фіксацыі паводзін і выказванняў людзей. У кожнага народа існуюць свае правілы адносна таго, каму можна дазволіць назіранне пэўных бакоў іх жыцця. Даследчыку неабходна быць вельмі чуйным да асабістага жыцця і жаданняў людзей, якіх ён вывучае. Празмерная настойлівасць зафіксаваць забароненыя для чужых дзеянні можа затрымаць рэалізацыю ці нават загубіць увесь даследчы праект.

Стаўленне мясцовага насельніцтва да таго, што дазваляецца назіраць у яго культуры, часам мяняецца. Напрыклад, шэраг абшчын аўстралійскіх абарыгенаў прытрымліваецца дакладных правілаў адносна таго, хто можа назіраць за іх рэлігійнымі рытуаламі. У мінулым, у выпадку добрых узаемаадносін з мясцовым насельніцтвам, антрапологам дазвалялі не толькі назіраць за патаемнымі абрадамі, але і рабіць фотаздымкі. Паколькі непасрэдня кантакты абарыгенаў з іншымі грамадствамі ў той час амаль адсутнічалі, іх мала турбавала, што антрапологі рабілі з тымі матэрыяламі далей. Аднак у апошнія гады, пасля інтэграцыі ў аўстралійскае грамадства, абарыгены пачалі абурацца, калі бачылі здымкі сваіх таемных рэлігійных рытуалаў ці сакральных рэчаў у розных выданнях. Зараз абарыгены куды больш асцярожна дазваляюць антрапологам назіраць іх рытуалы. Даследчыкі, у сваю чаргу, імкнуцца абмежаваць публічны доступ да таго матэрыялу, які абарыгены лічаць сакрэтным.

Апытванне

Большая частка антрапалагічных даследаванняў — гэта роспыт людзей аб іх жыцці. Характар распытванняў залежыць ад папярэдняга ўзроўню ведаў антраполога аб той культуры, якую ён даследуе. Напачатку далучэння да новай і параўнальна невядомай культуры антраполог звычайна задае простыя пытанні — напрыклад, як гатуюць і ядуць ежу ці якія існуюць узаемаадносіны паміж сваякамі. Калі ж вучоны адчувае сябе дастаткова ўпэўнена ў межах гэтай культуры, каб рухацца далей, тады можна задаваць і іншыя пытанні — напрыклад, як насельніцтва рэагуе на адхіленні ад звычайных паводзін, чаму некаторыя паводзіны лічацца сумніцельнымі і чаму асобныя людзі дзейнічаюць менавіта так, а не інакш.

Пачынаючы палявыя даследаванні, антраполог можа не ведаць мову, на якой размаўляе мясцовае насельніцтва, і таму яму патрэбны перакладчыкі. Часта антрапологі пачынаюць вывучаць мову яшчэ перад тым, як выязджаюць у экспедыцыю. У штаце некаторых універсітэтаў ёсць знаўцы мясцовых моваў, якія дапамагаюць рыхтавацца даследчыкам; існуюць таксама магнітафонныя запісы і пісьмовыя матэрыялы па многіх, нават рэдкіх, мовах. Вывучэнне элементарных асноў мовы зберагае час і дапамагае пазбегнуць цяжкасцяў, абумоўленых далучэннем да новай культуры. Калі такое папярэдняе знаёмства з мовай немагчымае, антрапологі вымушаны ў пачатку палявых даследаванняў як мага хутчэй авалодаць ёю.

Даследчыку, акрамя асноў граматыкі мовы, неабходна ведаць таксама, якім чынам задаваць пытанні ў канкрэтным асяроддзі. У большасці грамадстваў існуюць стандартныя спосабы апытвання, якія залежаць ад самога пытання і ад статуса той асобы, да якой звяртаюцца. Вельмі важна ўлічваць і сацыяльнае асяроддзе, у межах якога вядзецца апытанне. Напрыклад, можа лічыцца непрыстойным закранаць якую-небудзь тэму ў прысутнасці жанчын ці дзяцей; у афіцыйным інтэрв'ю недарэчным можа быць пытанне, ці практыкуецца ў вёсцы чараўніцтва, асабліва калі чараўнік знаходзіцца сярод прысутных.

Афіцыйнае апытванне

Далікатныя тэмы лепей абмяркоўваць у неафіцыйных размовах. Існуе цэлы шэраг пытанняў, якія ўзнікаюць рэгулярна, калі размова ідзе пра ўмовы жыцця ці арандаванне зямлі, размеркаванне прыбытку і даходаў, пра адносіны людзей і іх вераванні — адным словам, у межах тэмаў ад рэлігіі і да сваяцтва. Антрапологі ў такіх выпадках звычайна ўжываюць спецыяльна падрыхтаваныя апытальнікі. Пытанні бываюць розныя: адны вымагаюць канкрэтнага адказу (Колькі вам гадоў?), другія — адвольныя (Як вы ставіцеся да заражаных СНІДам?). Каб умела карыстацца апытальнікам, антрапологу неабходна мець які-небудзь папярэдні досвед або веды аб культуры, якую ён вывучае. Галандскі антраполог Ганс Дагмар так апісаў працэс, які папярэднічаў афіцыйнаму апытванню абарыгенаў аўстралійскай абшчыны Карнарвона: "Падчас першых двух месяцаў палявых даследаванняў я збіраў матэрыял галоўным чынам як назіральнік. Гэта былі і шматлікія неафіцыйныя размовы, і інтэрв'ю. Пасля двух месяцаў такіх даследаванняў я склаў спіс амаль усіх сем'яў абарыгенаў у гэтай мясцовасці. Потым з гэтага спісу я выбраў тыя сем'і, дзе планаваў апытаць дарослых. Такім чынам, я збіраў фактычны матэрыял пра культуру абарыгенаў і ўзаемаадносіны паміж родзічамі, пра гаспадарку, адукацыю, працаўладкаванне, прыбыткі і ўдзел у дабрачынных акцыях. Я цікавіўся думкамі людзей аб іх традыцыйнай культуры, іх узаемаадносінамі ў самой абшчыне абарыгенаў і ў межах больш шырокага асяроддзя, у тым ліку з белымі і з іх урадавымі структурамі. Паколькі ў такіх інтэрв'ю надзвычай важная сама іх атмасфера, я зрабіў усё магчымае, каб лепей пазнаёміцца з рэспандэнтамі. Шмат з кім я пазнаёміўся яшчэ ў першыя месяцы майго знаходжання ў Карнарвоне, а з астатнімі мне дапамагалі знаёміцца іх сваякі і блізкія сябры".

Неафіцыйнае апытванне

Побач з афіцыйным апытваннем антрапологі звычайна атрымліваюць багатую інфармацыю, карыстаючыся і менш афіцыйнымі сродкамі. Джулія Крэйн і Майкл Анграсіна адзначаюць, што найлепшыя інтэрв'ю часта атрымліваюцца ў выніку выпадковых сустрэч. Падчас працы у Карыбскім

рэгіёне адзін з даследчыкаў заўважыў перад домам старога чалавека, які збіраў камяні і раскладваў іх у пэўным парадку. Стары расказаў антрапологу, што яго нявестка працуе, а яе малым дзецям пагражаюць дэманамі, якія блукаюць вакол дома, насланыя ворагамі сям'і. Гэтыя камяні не дазваляць дэманам увайсці ў дом. Праз такі выпадак вучоныя даведаліся аб веры людзей у звышнатуральнае, узаемаадносіны паміж членамі сям'і і вясковыя інтрыгі.

Калі я пачынаў свае даследаванні ў Паўднёвым Белізе сярод індзейцаў майя, я не стаў шукаць інфармацыю пра іх даіспанскія рэлігійныя вераванні, бо ўся наяўная літаратура сведчыла, што гэтыя вераванні зніклі. Спачатку здавалася, што гэта сапраўды так, бо людзі вельмі рэдка закраналі гэтую тэму. Але аднойчы, калі я гасцяваў у аднаго са старэйшых жыхароў вёскі, маладзейшы, які прысутнічаў пры размове, спытаўся пра адну "гісторыю". Гэтая "гісторыя" аказалася майянскім міфам стварэння свету. Былі і іншыя выпадкі, якія прымусілі мяне звярнуць увагу на даіспанскія рэлігійныя вераванні і звычаі. Паступова, праз неафіцыйнае апытванне адкрылася зусім іншая карціна вераванняў гэтага народа. Яна паказала, што рэшткі старажытнай рэлігіі працягваюць існаваць і адыгрываюць істотную ролю ў жыцці майя.

Выбарачнае даследаванне

Карціна, створаная пры афіцыйным і неафіцыйным апытванні, будзе сапраўднай, калі апытваецца ўсё насельніцтва ці, прынамсі, большая яго частка. Але калі насельніцтва шматлікае, распытаць кожнага немагчыма, і антраполог можа карыстацца метадам выбарачнага даследавання. Гэта значыць — даследаваць тую частку жыхароў, якая ўспрымаецца як паменшаная, адносна дакладная копія ўсяго насельніцтва.

Адным з асноўных метадаў выбарачнага даследавання з'яўляецца адвольны адбор: з усяе папуляцыі для апытвання адбіраецца рэпрэзентатыўная колькасць асоб. Пры гэтым важна, каб усе яго прадстаўнікі мелі аднолькавы шанец трапіць у выбарку. Трэба, каб гэты адбор быў як мага больш выпадковым і непрадузятым. Напрыклад, паперкі з імёнамі можна пакласці ў кубак, а потым выцягваць нумары тых, каго будуць апытваць. Адвольны адбор выкарыстоўваюць тады, калі папуляцыя адносна аднародная.

Дапусцім, калі гэта армейскія навабранцы — выхадцы з адной мясцовасці ці прадстаўнікі аднаго сацыяльнага слоя. У ідэале даследчыку неабходна апытаць даволі вялікае кола людзей, каб атрымаць агульнае ўяўленне аб папуляцыі.

Калі папуляцыя падзелена на асобныя субгрупы, даследчык можа вывучаць кожную з іх паасобку. Такі метада называецца стратыфікацыйным адборам. Пры вывучэнні насельніцтва маленькай вёскі ў Пакістане Джон Гонігман на падставе пачатковага апытання вызначыў, што ўсё яе

насельніцтва можна раздзяліць паводле шасці ўзроўняў: памешчыкі, якія не апрацоўваюць зямлю, памешчыкі, якія яе апрацоўваюць, земляробы-арандатары, рамеснікі, гандляры і хатняя прыслуга, а таксама марвары — суполка хіндзі ў гэтай чужароднай мусульманскай абшчыне і брагуі - перасяленцы, якія часова жылі на ўскраінах вёскі. Гонігман выкарыстаў стратыфікацыйны адбор — па сорок асоб з кожнай групы.

У некаторых выпадках, калі, напрыклад, гісторыя народа ўзнаўляецца праз вусныя крыніцы, антрапологі ўжываюць метады тыпалагічнага адбору. Гэта калі замест апытвання ўсяго насельніцтва ці адвольна адабранай яго часткі выкарыстоўваюцца толькі тыя інфарматары, якія выбраны на падставе істотных для даследавання крытэрыяў — такіх, як узрост, пол, адукацыя, род заняткаў, стабільнасць ці працягласць пражывання ў адпаведнай мясцовасці. Я ўжываў метады тыпалагічнага адбору, калі працаваў над аднаўленнем гісторыі аўстралійскіх абарыгенаў, якія жылі ў ваколіцах Перта. Прагледзеўшы ўвесь наяўны пісьмовы матэрыял (запісы, газетныя артыкулы, урадавыя паведамленні), я пачаў апытваць карэннае насельніцтва, каб выявіць сярод яго патэнцыяльных інфарматараў. У выніку папярэдніх інтэрв'ю з тымі, хто адпавядаў патрабаванням і ахвотна адказаў на пытанні, я атрымаў інфармацыю па шэрагу асноўных тэмаў. Потым лік інфарматараў быў скарачаны да найбольш дасведчаных і надзейных, каб перайсці да спецыфічных тэмаў.

Правядзенне палявых даследаванняў

Антрапалагічныя палявыя даследаванні патрабуюць ад даследчыка значных намаганняў. Гэты від навуковых даследаванняў адбываецца не ў бібліятэцы і не ў лабараторыі, і аб'ектамі вывучэння з'яўляюцца не абстрактныя паняцці, а людзі, з якімі антрапологу трэба жыць і ўзаемадзейнічаць. Інтэнсіўнасць сацыяльных стасункаў падчас такіх даследаванняў выклікае эмацыянальную напружанасць і ставіць даследчыка перад унікальнымі этычнымі дылемамі. У дадатак абставіны часта патрабуюць, каб антраполог быў здольны авалодаць новымі мадэлямі паводзін і нават спосабамі фізічнага і псіхалагічнага выжывання. Атрыманне дазволу часам бывае, што антраполог проста прыязджае на месца і пачынае сваю працу. У шэрагу краін патрабуецца адпаведная форма дазволу ад органаў дзяржаўнага кіравання на правядзенне даследаванняў. У адных выпадках атрыманне дазволу — не больш чым фармальнасць, а ў іншых — гэта вельмі складаная і працяглая працэдура. Такая практыка папярэдняга ўзгаднення мае і свой станоўчы бок — дапамагае кантраляваць дзейнасць прыезджых вучоных, каб іх праца была карыснай не толькі для іх саміх, але і для краіны, для тых людзей, якіх яны вывучаюць.

Атрыманне дазволу на працу падчас уяўляе сабой форму цензуры, каб прадухіліць даследаванні, якія могуць быць скіраваны супраць інтарэсаў асобных колаў грамадства. Напрыклад, на Фіджы доўгі час дамінавала эліта

правадыроў з усходняй часткі краіны [Howard, 1991-a]. Каб падтрымліваць свой статус, гэтая эліта стварыла такія ўмовы, пры якіх публікацыі і навуковыя даследаванні па Фіджы адлюстроўвалі галоўным чынам яе ролю ў гісторыі вострава і жыцці яго насельнікаў. І менавіта праз выбарачны дазвол яны ўплывалі на замежных даследчыкаў. Дазвол ахвотна выдаваўся толькі тым, хто меў намер праводзіць даследаванні на ўсходнім Фіджы па тэмах, якія датычыліся парадку, усталяванага мясцовымі лідэрамі. Атрымаць дазвол на правядзенне іншых даследаванняў было вельмі цяжка ці зусім немагчыма. Напрыклад, усяляк перашкаджалася працаваць у заходняй частцы краіны, сярод тутэйшага насельніцтва, якое здаўна супрацьстаяла ўладзе ўсходніх правадыроў. У выніку такога кантролю этнаграфія Фіджы адлюстроўвала погляды адно тых, хто быў найбольш лаяльным да кіраўнічай эліты краіны. Нават калі антрапологі атрымлівалі афіцыйны дазвол ад уладаў, іх планы не заўсёды ажыццяўляліся. Паколькі іх праца патрабуе паглыблення ў досыць далікатныя сферы, антрапологу неабходна найперш адкрыта паведаміць аб сваіх мэтах і пераканаць людзей, што гэтае даследаванне ніяк не пагражае іх дабрабыту. Каб людзі не адчувалі сябе ашуканымі, трэба даць ім магчымасць самім прыняць рашэнне і даць згоду на тое, каб іх вывучалі. Сумленнасць у такіх выпадках — не апошня рэч для даследчыкаў. Пераканаць людзей у тым, што даследчык не ўяўляе для іх ніякай пагрозы, часам даволі цяжка. Так, Геральд Бэрэман заўважыў, што пахары, якія жылі на ўзвышшы паўночнай Індыі, вельмі падазрона ставіліся да чужынцаў. Большасць незнаёмых асоб, з якімі яны мелі кантакты, былі дзяржаўнымі агентамі. Пахары ненавідзелі іх за вымаганні і ўмяшанні ва ўнутраныя справы племені. Бэрэман адзначаў: "Паколькі афіцыйных асоб стана.вілася ўсё больш і больш, кожны чужынец мог быць дзяржаўным агентам, а значыць варожым і нават небяспечным" [Berreman, 1972, с. XX]. Звычайна ўсе пабочныя асобы падзяляліся там на добрых і кепскіх. Гэта часта ўскладняла ўзаемаадносіны і прыводзіла да напружанасці. Каб пазбегнуць негатыўнай рэакцыі, даследчыку неабходна адмовіцца ад ролі пабочнай асобы, каб быць бліжэй да мясцовага насельніцтва. Але, з другога боку, поўнае паглыбленне даследчыка ў жыццё людзей звычайна немагчымае і нават — з пункту гледжання аб'ектыўнасці — непажаданае. Антрапологу лепш заняць нейтральную пазіцыю, недзе паміж пабочнай асобай і карэнным жыхаром. Бэрэман заўважыў, што пасля таго як ён пражыў у вёсцы пахараў чатыры месяцы і неаднойчы выказваўся пра неабходнасць амерыканцам і індійцам лепей ведаць і лепей ставіцца адзін да аднаго, адносіны да яго ў вёсцы палепшыліся: "Хоць я застаўся чужым і ніколі не адчуваў, што мая прысутнасць у вёсцы была пажаданай для большасці яе жыхароў, да мяне, тым не менш, пачалі ставіцца больш прыхільна і памяркоўна" [Berreman, 1972, с. XXVII]. Па меры таго як к даследчыку прывыкалі і пачыналі разумець, што ад яго прысутнасці няма ніякайшкоды, многія з праблем вырашыліся самі сабой. Выжыванне Калі палявыя даследаванні праводзяцца ў дзікай і ізаляванай мясцовасці, то можа стаць праблемай само фізічнае

выжыванне. Нават калі ўмовы жыцця не такія складаныя, усё ж клопаты аб тым, што есці і дзе жыць, могуць негатыўна ўплываць на работу. Аддаленасць ад рынкаў ускладняе дастаўку прадуктаў харчавання. Так, ДэвідМэйбары-Льюіс апісвае, як іх з жонкай частаваў садавіной і рысам вясковец племені шарэнтэ ў Бразіліі: "Мы абодва прагна елі, не зважаючы на дзяцей, якія сабраліся паглядзець на гэтае відовішча. Я адчуваў, як мой живот надзімаўся па меры таго, як я напіхваў яго ежай. Гэта стала звычай з таго часу, як мы прыехалі сюды. Калі ёсць ежа, ясі як мага болей, бо невядома, калі давядзецца пад'есці зноў. Пасля некалькіх галодных дзён мы пераканаліся ў правільнасці гэтых высноў. Мы зразумелі пачуцці абарыгенаў, што часта выказваюцца ў іх аповядах: радасць ад таго, што твой живот становіцца вялікім ад ежы" [Maybury-Lewis, 1968, с.52]. Часам да месца даследаванняў дастаўляюцца значныя запасы ежы, але гэта выклікае іншыя праблемы. Адносны дабрабыт антраполага ў параўнанні з астатнім насельніцтвам перашкаджае ўзаемаразуменню з людзьмі. Лічыцца: той, хто мае лішкі, павінен дзяліцца з іншымі. Хто гэтага не робіць, таго лічаць блігім чалавекам. Такім чынам, запасы, якія разлічаныя на цэлыя месяцы, вельмі хутка знікаюць. У некаторых выпадках дзяльба ежы перашкаджае працы. Напрыклад, Рычард Лі падчас вывучэння групы сан у пустыні Калахары меў намер даследаваць іх спосабы збіральніцтва і размеркавання ежы. Каб атрымаць неабходныя звесткі, ён не дзяліўся ежай, інакш яе не хапіла б яму самому, каб закончыць працу. Тады яго прызналі за скнару і парушальніка звычайў племені [Lee, 1969]. Напружанасць ва ўзаемаадносінах паміж Рычардам Лі і мясцовым насельніцтвам паўплывала, у сваю чаргу, на ўвесь ход даследавання. Ёсць іншы варыянт — самому здабываць ежу, як гэта робяць абарыгены. Але тады ёсць небяспека стаць "лішнім ротам" у гэтай мясцовасці. Аднак такія праблемы ўзнікаюць толькі ў экстрэмальных абставінах. Шмат даследчыкаў здабываюць сабе харчаванне без асаблівых клопатаў. Дзе і як жыць падчас палявых даследаванняў, залежыць ад многіх фактараў — напрыклад, ад тыпу грамадства, якое вывучаюць даследчыкі. Большасць расселеных у пустыні аўстралійскіх абарыгенаў зараз жывуць у адносна стабільных паселішчах. Таму антрапологі, якія жывуць разам з імі, часта карыстаюцца жылымі аўтапрычэпамі. У іншым выпадку, як, напрыклад, у басейне Амазонкі ў Паўднёвай Амерыцы, дзе людзі перасяляюцца з месца на месца і жывуць у часовых збудаваннях, антрапологі вымушаны, як і абарыгены, карыстацца мінімумам выгод. Калі антраполог вывучае жыхароў вёскі або горада, яму неабходна вырашыць, жыць яму ў чыёй-небудзь сям'і ці асобна. Калі даследчык жыве ў сям'і, у яго больш магчымасцяў назіраць за штодзённай дзейнасцю людзей, але блізкія ўзаемаадносіны з гэтай сям'ёй могуць ускладніць сітуацыю. У тым выпадку, калі жыхары жывуць у лесе — у адным доўгім будынку ці ў агульным ледзяным іглу, як інуіты,— у антраполага не будзе ніякага выбару. Нават у вёсцы, дзе шмат прыватных будынкаў, можа не знайсціся ахвотніка ўзяць у сваю хату чужынца, і свабоднай хаты таксама можа не быць. Бэрэман апісваў

сваё прыніжэнне, калі яму нічога не заставалася, як жыць у хляве разам з буйваламі [Verreman, 1972]. Здараецца і так, што даследчыку самому даводзіцца будаваць сабе жыллё. Часам у антрапологаў узнікаюць праблемы са здароўем. Каб прыстасавацца да радыкальных зменаў у клімаце ці харчаванні, патрэбен адпаведны перыяд адаптацыі, падчас якога часта ўзнікаюць розныя кішэчныя расстройствы. У некаторых рэгіёнах сустракаюцца такія цяжкія захворванні, як малярыя ці гепатыт. Нічога добрага, акрамя міжвольнага досведу аб спосабах лячэння мясцовых жыхароў або іх шчырага спачування, яны не прыносяць. Больш таго, хваробу антраполога могуць успрымаць як пагрозу для сябе. Чарльз Ваглей адзначыў гэта, знаходзячыся сярод народа тапірапэ ў Бразіліі: "Тапірапэ не спачуваюць хвораму чужынцу. Яны нервуюцца і баяцца пакарання ў выпадку, калі ён памрэ, ці пашырэння хваробы, што і сапраўды можа здарыцца" [Wagley, 1977, с.16]. Антраполог павінен уяўляць, што яго чакае, і падрыхтаваць неабходныя сродкі медыцынскай прафілактыкі. Даследчыкі часта пакутуюць ад празмернага псіхічнага напружання. Асабліва складаны і неспакойны пачатковы перыяд адаптацыі да новага асяроддзя. Звычайна антрапологам не хапае ўпэўненасці ў сабе, часам яны нязвольна знайсці паразуменне з насельніцтвам. Здараецца, што даследчык не ведае правілаў паводзін у пэўным грамадстве ці не разумее, як насельніцтва рэагуе на яго ўласныя паводзіны і выказванні. Пачынаючы працу, даследчык бывае падобным на малое недасведчанае дзіця, з чым вельмі цяжка прымірыцца дарослым людзям з універсітэцкай адукацыяй. Псіхалагічны дыстрэс, выкліканы цяжкасцю прыстасавання да інакшай культуры, называецца культурным шокам. Ён узнікае пры раптоўным паглыбленні ў культуру, якая паводле мадэляў паводзін і светапогляду значна адрозніваецца ад роднай культуры даследчыка [Meintel, 1973; Nash, 1963]. Пачатковая няўпэўненасць паступова знікае, калі даследчык пачынае лепей разумець людзей і іх культуру, але псіхалагічны стрэс часта застаецца. Чалавек, які выходзіць у буйнамаштабным грамадстве, дзе большая ступень адасаблення, цяжка прыстасоўваецца да інтэнсіўных сацыяльных кантактаў пры вывучэнні невялікай абшчыны. Каб пазбегнуць празмернага напружання ад пастаяннага адчування сябе "быццам на сцэне", антрапологі час ад часу пакідаюць месца палявых даследаванняў. Не ўсе антрапологі зведваюць такія праблемы. Некаторыя з іх пераадольваюць стрэсавыя сітуацыі адносна лёгка. Да таго ж і ўмовы палявых даследаванняў неаднолькавыя. Але кожная, нават самая цяжкая экспедыцыя не абыходзіцца без асабістых і навуковых поспехаў. Паступова антрапологі знаходзяць паразуменне з тымі, каго яны вывучаюць, і нават становяцца іх сябрамі. У такіх абставінах стрэсы паслабляюцца. Працэс даследавання іншай культуры заўсёды варты ўвагі і дапамагае лепш зразумець разнастайнасць чалавечага свету.

Тыпы жыццезабеспячэння

Для таго каб жыць, мы павінны есці. Але ў адрозненне ад іншых біялагічных відаў мы, людзі, рэдка бываем задаволены выпадковымі ўдачамі ад збіральніцтва ці палявання. Мы марым аб большай бяспецы, большай стабільнасці — ды проста аб большай колькасці ежы! У сувязі з гэтым даволі шмат часу мы ахвяруем на тое, каб вынайсці магчымасці для здабывання ежы і павелічэння яе колькасці. У некаторых выпадках гэта справа індывідуальная, але часцей за ўсё яна патрабуе калектыўных намаганняў. З пошукамі ежы цесна звязана вытворчасць прылад працы, якія дапамагаюць збіраць, здабываць ці гатаваць ежу. Толькі асобныя віды жывёл здолелі авалодаць самымі простымі прыстасаваннямі для здабычы ежы. Людзі ж стварылі непараўнальна больш складаныя, адмысловыя прылады дзеля задавальнення сваіх патрэб. Безумоўна, існаванне чалавека залежыць не толькі ад ежы. Мы мусім набываць рэчы значна большага дыяпазону, калі хочам жыць "па-людску", а не як "быдла". Так званыя патрэбы жыцця — гэта не толькі рэчы, патрэбныя нам для таго, каб выжыць; даволі часта гэта абумоўленыя пэўнай культурай звычкі — таварыскасць, адзенне, прытулак, транспартныя сродкі. Мы таксама вырабляем шмат рэчаў, якія не з'яўляюцца прадметамі першай неабходнасці, — відэа, замарожаны ёгурт ці красоўкі "Nike". Яны не абавязковыя для падтрымання нашага жыцця, хоць часам мы і думаем, што менавіта іх нам найбольш не хапае. Нават народы, якія знаходзяцца на пачатковай ступені тэхналагічнага прагрэсу і маюць абмежаваныя матэрыяльныя рэсурсы, ствараюць разнастайныя цацкі, забаўкі і іншую драбязу. Якія ж спосабы выпрацавала чалавецтва, каб набыць тое, чаго мы хочам і што нам патрэбна? У якой ступені гэтая наша дзейнасць абумоўлена прыродным і сацыяльным асяроддзем? У гэтым раздзеле мы разгледзім асаблівасці галоўных мадэляў жыццезабеспячэння. Мы таксама прасочым змены ў гэтых мадэлях, асабліва тыя, што сталіся вынікам стасункаў паміж народамі на шляху стварэння сусветнай сістэмы.

Раздзел II. Культура і адаптацыя

Лекцыя 4

АДАПТАЦЫЯ ЧАЛАВЕЧЫХ СУПОЛЬНАСЦЯЎ

Эканамічнай асновай чалавечага грамадства на працягу амаль усяго перыяду рассялення *Homo sapiens* па свеце было збіранне дзікарослых раслін і паляванне на дзікую жывёлу. Адаптацыі, заснаваныя на больш інтэнсіўным выкарыстанні рэсурсаў, земляробстве і гадоўлі свойскай жывёлы, развіліся толькі ў апошнія 10 тысяч гадоў. За гэты час лік збіральніцкіх грамадстваў няспынна змяншаўся, так што цяпер іх засталася зусім няшмат. Паляўнічыя і збіральнікі заўсёды саступалі ў спаборніцтве з прадстаўнікамі іншых тыпаў вытворчасці. Так, напрыклад, еўрапейская экспансія апошніх стагоддзяў зменшыла колькасць груп, што займаліся паляваннем і збіральніцтвам. Зараз

такія групы можна знайсці толькі ў самых аддаленых і маласпрыяльных для жыцця кутках свету — рэгіёнах, якія ўжо ніхто не хоча засяляць і дзе існуе мінімальны кантакт з іншымі народамі (напрыклад, арктычныя вобласці і пустыні Аўстраліі ці паўднёвай Афрыкі). Сучасныя паляўнічыя і збіральніцкія грамадствы адрозніваюцца ад ранейшых шмат па якіх параметрах, бо яны прайшлі тысячагадовы шлях развіцця — як правіла, у кантакце і пад уплывам больш развітых народаў. Сучасныя паляўнічыя і збіральнікі — гэта не проста рэлікты каменнага веку: на іх лад жыцця ўздзейнічае сучасны свет і яны з'яўляюцца паўнапраўнымі членамі сучаснай сусветнай супольнасці. Распаўсюджаны погляд на паляўнічых і збіральнікаў як на людзей, якія жывуць на мяжы фізічнага знікнення. Аднак сучасныя народы, якія паспрылі замацаванню гэтага вобраза — інуіты, сан, абарыгены цэнтральнай Аўстраліі і інш., — зусім не падобныя на тых, чые продкі жылі яшчэ да кантактаў з еўрапейцамі. Першабытныя людзі жылі ў больш спрыяльных прыродных умовах з дастатковай колькасцю рэсурсаў харчавання, і некалькіх гадзін працы ў дзень хапала для задавальнення іх жыццёвых патрэб. Сапраўдныя голад і нястача здараліся рэдка. Апошнім часам археолагі, якія працуюць у Еўропе і на Сярэднім Усходзе, вылучаюць так званую перадземляробчую рэвалюцыю — інтэнсіфікацыю культурнага жыцця, што мела месца перад узнікненнем сельскай гаспадаркі. Гэтая рэвалюцыя азначала пашырэнне магчымасцяў для захавання ежы, развіццё абмену паміж аддаленымі рэгіёнамі, з'яўленне аседлых паселішчаў і іерархіі [Henry, 1988]. У археолагаў, напрыклад, ёсць доказы, што ў Заходняй Еўропе сацыяльная іерархія існавала ўжо 32 тысячы гадоў таму (пра што сведчаць апрацаваныя пацэркі таго часу), а пастаянныя паселішчы ўзніклі 26 тысяч гадоў назад. У цэнтральнай Расіі людзі пачалі жыць аседла каля 20 тысяч гадоў таму, яны выкарыстоўвалі косці маманта для пабудовы грувасткіх канструкцый для жылля і захавання ежы. У залежнасці ад спосабаў адаптацыі існуюць тры асноўныя тыпы паляўнічых і збіральнікаў: пешыя, конныя і водныя [Martin, 1974]. Хоць усе яны належаць да адносна дробных грамадстваў, але ёсць істотныя адрозненні ў пэўных аспектах жыцця гэтых груп. Пешыя паляўнічыя і збіральнікі Большасць паляўнічых і збіральнікаў займаюцца паляваннем пешшу на дзікую жывёлу і збіраннем прыдатных у ежу раслін. Да ліку сучасных і гістарычна блізкіх нам грамадстваў паляўнічых і збіральнікаў належыць большасць абарыгенаў Аўстраліі, бамбуці і сан у цэнтральнай і паўднёвай Афрыцы, кры і падобныя да іх групы паўночнай Канады, а таксама пунан і іншыя ізаляваныя плямёны Паўднёва-Усходняй Азіі. У большасці гэтых грамадстваў паляваннем займаюцца мужчыны, а збіральніцтвам — жанчыны; іншыя варыянты падзелу працы, напэўна, проста немагчымыя. Адносна значнасць палявання і збіральніцтва можа мяняцца, але збіральніцтва, як правіла, дае больш ежы. Гэта азначае, што жанчыны звычайна ўносяць большы ўклад у яе здабыванне, што і забяспечвае тут у параўнанні з іншымі грамадствамі большую роўнасць полаў. Жанчыны адказныя таксама за прыгатаванне ежы, хоць дзічыну

могуць гатаваць і мужчыны. Аднак ролі мужчын і жанчын у грамадствах паляўнічых і збіральнікаў могуць лёгка мяняцца месцамі. Так, у народнасці сан, напрыклад, абавязак збору ежы ці назапашвання вады пераходзіць ад тых да іншых [Draeger, 1975]. Большасць пешых паляўнічых і збіральнікаў жывуць невялікай качавой групай, альбо грамадой, і часцей вандруюць з месца на месца, чым застаюцца на пэўнай тэрыторыі. Аптымальная колькасць такой грамады абумоўлена неабходнасцю эфектыўнага выкарыстання рэсурсаў і вагаецца — у залежнасці ад асаблівасцяў асяроддзя — паміж 15 і 25 асобамі. Значную ролю ў фарміраванні калектыву адыгрываюць сваяцкія сувязі. Часта сваяцтва з'яўляецца галоўным сродкам ажыццяўлення сацыяльных і эканамічных стасункаў. Хутчэй за ўсё менавіта сваяцтва дае чалавеку правы паляваць ці займацца збіральніцтвам на пэўнай тэрыторыі. У залежнасці ад умоў асяроддзя і шчыльнасці насельніцтва плошча вандровак груп паляўнічых і збіральнікаў можа вар'іравацца ў межах ад ста да некалькіх тысяч квадратных міляў. Аднак не ўсе такія мабільныя. У некаторых экалагічна спрыяльных рэгіёнах была магчымасць весці аседлы лад жыцця. У пастаянных паселішчах, напрыклад, жылі групы збіральнікаў каліфарнійскага ўзбярэжжа, якія забяспечвалі сваё існаванне галоўным чынам зборам жалудоў. Аднак большасць паляўнічых і збіральнікаў вялі качавы лад жыцця. Нягледзячы на тое, што грамада была структурай пэўнага сацыяльнага ўзаемадзеяння, эканамічнай вытворчасці і абмену, узніклі і больш буйныя сацыяльныя адзінкі. Звычайна кожная грамада варожа ставіцца да іншых, хоць яна і звязана з імі агульнымі культурнымі рысамі, блізкімі дыялектамі ці абменам шлюбных партнёраў. Час ад часу, калі дазваляюць прыродныя рэсурсы, асобныя групы могуць сустракацца ў межах гэтых буйных утварэнняў. Падчас такіх сходаў выконваюцца галоўныя рэлігійныя цырымоні, падзяцца шлюбы, адбываецца абмен таварамі і абмяркоўваюцца важныя агульныя пытанні. Тэхналогія палявання і збіральніцтва дастаткова простая. У сувязі з тым, што мабільнасць груп залежыць галоўным чынам ад здольнасці іх насіць на сабе ўсе свае прылады, у іх параўнальна мала рэчаў. Гэтая асаблівасць істотна абмяжоўвае маёмаснае размежаванне, папярэджвае развіццё сацыяльнай няроўнасці і ўзнікненне ўласнасці. Збіральнікі бачаць адрозненні паміж індывідуальнымі здольнасцямі, што стварае магчымасць для пэўнай спецыялізацыі ў вытворчасці прылад і выкананні рэлігійных рытуалаў. Але ў такіх дробных грамадствах чалавек рэдка калі можа прысвяціць увесь свой час якому-небудзь асобнаму занятку. Конныя паляўнічыя і збіральнікі Зараз коннае паляванне амаль невядомае: выключэнне складаюць хіба толькі спартыўныя спаборніцтвы. Але гэтая мадэль жыццезабеспячэння была распаўсюджана з XVII па XIX ст. сярод плямёнаў Вялікіх прэрыяў ЗША і Канады і ў пампасах Паўднёвай Амерыкі, калі еўрапейцы завезлі ў Новы Свет коней. Конныя паляўнічыя і збіральнікі адрозніваюцца ад сваіх продкаў памерамі аб'яднанняў, ступенню сацыяльнай і эканамічнай няроўнасці і, безумоўна, сваёй мабільнасцю. Грамада конных паляўнічых была большай па колькасці;

для яе характэрна таксама большая мабільнасць і больш складаная сістэма сацыяльнай і палітычнай градацыі, ці іерархіі. Да асваення конегадоўлі ў канцы XVIII ст. патагонцы паўднёвай Аргенціны жылі невялікімі групамі ўздоўж узбярэжжа [Williams, 1979]. Прыручэнне каня значна пашырыла іх мабільнасць і дазволіла перайсці ад берагавога збіральніцтва да палявання на страуса) і гуанака (від ламы). З кожным годам, каб прызвычаіцца да штогадовых міграцый жывёлы, патагонцы рухаліся усё далей і далей ад далін узбярэжжа праз Патагонскае плато да перадгор'яў Андаў. Памеры іх груп вар'іраваліся на працягу года. Падчас пераходу праз плато яны налічвалі 10—15 мужчын з сем'ямі — усяго каля 70 чалавек. Такія памеры адпавядалі ўмовам палявання на плато. На іншых участках шляху канцэнтрацыя дзікай жывёлы дазваляла некалькім групам аб'яднацца ў адну вялікую грамаду — да 350 чалавек. Стварэнне буйных груповак з больш складанай структурай прывяло да значных змен у патагонскім грамадстве. Водныя паляўнічыя і збіральнікі Водныя паляўнічыя і збіральнікі, якія займаюцца ў асноўным рыбнай лоўляй, здольны ствараць яшчэ большыя неэгалітарныя грамадствы з адносна дасканалай матэрыяльнай культурай. Замест таго каб гнаць жывёлу пешшу ці на кані, яны селяцца на ўзбярэжжах, акваторыя якіх багатая на водную жыўнасць, і даганяюць сваю здабычу на лодках. Такі прыём палявання ўжываецца і сёння абарыгенамі паўночна-заходняга ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі — такімі, як квакіютлі і хайда, хоць яны спалучаюць сваю дзейнасць з наёмнай працай і лоўляй рыбы на продаж. Гістарычныя звесткі аб хайда дазваляюць рэканструяваць карціну гэтага тыпу адаптацыі і выключнага прыкладу існавання сацыяльнай няроўнасці на такім узроўні развіцця тэхналогіі. Традыцыйна хайда лавілі рыбу (у асноўным ласосевых і палтуса), рабілі пасткі для дзічыны і збіралі ягады ды карэнне. Іх тэхналогія лоўлі рыбы была надзвычай распрацаванай, яны будавалі каное даўжынёй больш за 50 футаў. На гэтых лодках яны праплывалі сотні міляў — і не толькі з прамысловымі мэтамі, а яшчэ каб напасці на іншыя супольнасці. Іх грамадства было заснавана на кроўным сваяцтве. Для яго характэрна таксама высокая ступень расслаення — былі правадыры, слугі і нават рабы. Такому ладу жыцця спрыялі багатыя рэсурсы і тэхналогія, што дазваляла адносна вялікай колькасці людзей жыць у вёсках з так званымі доўгімі дамамі, дзе змяшчалася каля 100 і болей чалавек. У 1840 г. блізу 8 тысяч хайда жылі ў некалькіх буйных вёсках.

Лекцыя 5

ТЫПЫ ЖЫЦЦЕЗАБЕСПЯЧЭННЯ

Пры пэўных умовах жыцця ў паляўнічых і збіральнікаў ёсць магчымасць ствараць адносна развітыя тэхналогіі і сацыяльныя структуры і задавальняць асноўныя жыццёвыя патрэбы, але большасць народаў свету адмовілася ад гэтай адаптацыйнай мадэлі на карысць земляробства. У

параўнанні са збіральніцтвам культывацыя раслін дазваляе, як правіла, забяспечваць ежай большую колькасць людзей і, акрамя таго, весці больш аседлае жыццё. Практычныя спосабы жыццезабеспячэння Існананне дробных земляробчых супольнасцяў заснавана на ручной працы, выкарыстанні цяглавай сілы і адносна простых спосабах апрацоўкі глебы. Гэты тып вытворчасці называюць ручным земляробствам, або хортыхкультурай. Развіўся ён у найбольш старажытны перыяд акультуравання раслін — каля 9-10 тысяч гадоў назад. У апошнія тысячагоддзі адначасова з развіццём рыначнай эканомікі ў буйных грамадствах узніклі і больш інтэнсіўныя формы земляробства, але і зараз харцікультурная вытворчасць застаецца важнай формай жыццезабеспячэння сярод народаў, якія жывуць на перыферыі сучаснай сусветнай эканомікі. Шырокараспаўсюджанай тэхналогіяй дробных грамадстваў з'яўляецца падсечна-агнявое земляробства, або падсека, — адна з формаў так званага рухомага земляробства. Некалькі тысяч гадоў назад гэтым метадам карысталіся ўсе народы свету. Зараз на планеце дамінуюць іншыя сістэмы земляробства, але падсечнае земляробства па-ранейшаму захоўвае сваю значнасць для мільёнаў людзей — у асноўным у рэгіёне экватарыяльных трапічных лясоў. Сістэма падсечнага земляробства прадугледжвае высечку лесу на пэўным кавалку зямлі, спальванне яго і высадку культурных раслін. Трапічныя глебы звычайна бедныя на мінеральныя рэчывы і хутка губляюць сваю ўраджайнасць. У выніку спальвання ўтвараецца пласт попелу, які і аддае зямлі ўсе неабходныя для яе элементы. Аднак урадлівасць глебы хутка паніжаецца, і пасля аднаго ці двух пасаваў участак пакідаюць на некалькі гадоў, пакуль на ім зноў не вырасце столькі расліннасці, каб яе можна было спаліць. У залежнасці ад прыродных умоў такі перыяд аблогі ў канкрэтным рэгіёне можа доўжыцца ад некалькіх гадоў да некалькіх дзесяцігоддзяў. Пасля спальвання лесу розныя культурныя расліны высаваюць разам — гэты спосаб вядомы як змяшаная сяўба. Караняплоды, збожжавыя і куставыя расліны высаваюць і садзяць разам для таго, каб замяніць прыроднае расліннае покрыва і абараніць глебу ад эрозіі. Ад заканчэння сяўбы і да збору ўраджаю на полі практычна нічога больш не робіцца. Аднак далёка не ўсе дробныя земляробчыя супольнасці выкарыстоўваюць гэтую сістэму. У горных раёнах Мексікі практыкуецца мадыфікаваная сістэма, якая складаецца з апрацоўкі глебы, яе расчысткі і больш кароткіх перыядаў аблогі. У іншых, больш спрыяльных умовах — напрыклад, на ўрадлівых берагах рэк і азёр — ужываюцца больш інтэнсіўныя метады земляробства. Каб падоўжыць тэрмін эксплуатацыі глебы, земляробы выкарыстоўваюць гной і ўдасканалюць севазварот. Шмат земляробаў дапаўняюць свой рацыён мясам дзікай жывёлы і дарамі лесу. Акрамя таго, яны трымаюць разнастайную свойскую жывёлу, якая выкарыстоўваецца ў спажывецкіх і транспартных мэтах. Жывёла адыгрывае значную ролю ў сістэме жыццезабеспячэння і ў грамадскім жыцці. Так, у цэмбага, якія жывуць у горнай частцы Новай Гвінеі, свініну ядуць толькі ў выключных выпадках — на вялікія святы ці падчас хваробы [Rapport, 1967]. Свінні

дапамагаюць знішчаць смецце вакол паселішчаў цэмбага, а тое, што яны падкопваюць карэнне дрэў, толькі паскарае рост маладога лесу на пакінутых палетках. Гэтыя жывёлы з'яўляюцца таксама адной з галоўных адзінак абмену: святы, падчас якіх размяркоўваецца свініна, набываюць істотнае значэнне ў стварэнні і захаванні пэўнага сацыяльнага і палітычнага ладу жыцця. Сацыяльная арганізацыя Народы, якія практыкуюць рухомае земляробства, жывуць у паселішчах розных памераў. Як памеры, так і стабільнасць такіх паселішчаў залежаць ад мясцовых прыродных умоў і шчыльнасці насельніцтва. Народы, якія жывуць у рэгіёнах з невялікім сельскагаспадарчым патэнцыялам і адносна працяглым абложным цыклам у апрацоўцы зямлі, жывуць, як правіла, у малых вёсках і мяняюць месца праз некалькі гадоў, каб быць бліжэй да сваіх палёў. Там, дзе адзначаецца больш інтэнсіўнае выкарыстанне зямлі, людзі жывуць даўжэй і ў большых паселішчах. Узбуйненне вёсак часам абумоўлена і знешнімі абставінамі. Так здарылася ў басейне Амазонкі, калі еўрапейская экспансія прымусіла карэнныя народы ўшчыльніць свае паселішчы. Як і ў выпадку з паляўнічымі і збіральнікамі, існаванне большасці дробных земляробчых грамадстваў грунтуецца на прынцыпе сваяцтва, якое адыгрывае галоўную ролю ў фарміраванні сацыяльных і эканамічных сувязяў. Зямлёй звычайна валодаюць вясковыя абшчыны ці сваяцкія групы, і месца жыхарства чалавека — таксама як і яго адносіны да зямлі — вызначаецца сваяцкімі сувязямі. Сям'я ў земляробчых супольнасцях — гэта асноўная вытворчая і спажывецкая адзінка, аднак вялікі аб'ём працы ў іх выконваецца ўсёй грамадой. Гэта датычыцца высечкі лесу, збору ўраджаю і будаўніцтва жылля, што ажыццяўляецца часцей за ўсё талакой, а не асобнымі сем'ямі. Тэхналогіі вытворчасці ручных земляробаў па сваёй прадукцыйнасці рэдка пераўзыходзяць паляванне ці збіральніцтва. Спецыялізаванасць сустракаецца рэдка, віды дзейнасці залежаць ад узросту і полу. Так, у мундуруку, земляробаў бразільскай часткі Амазонкі, за найбольш руцінную працу адказныя жанчыны, і яны ў асноўным забяспечваюць патрэбы ў прадуктах харчавання. Гэта большасць палявых работ, фактычна ўся хатняя гаспадарка і прыгатаванне ежы. Мужчыны, у сваю чаргу, займаюцца паляваннем і лоўляй рыбы, выконваюць цяжкія палявыя работы і адказваюць за знешнія кантакты вёскі. Нягледзячы на тое, што ў раннеземляробчых грамадствах жанчыны ўдзельнічаюць у палявых работах, статус іх у значнай ступені залежыць ад кантролю над прадуктамі працы [Sanday, 1974]. Законы спадкаемства (хто, — напрыклад, мужчына ці жанчына — атрымлівае у спадчыну зямлю) і нязначны ўдзел мужчын у жыцці супольнасці (як вынік іх бясконцых войнаў) уплываюць на адносіны паміж поламі ў грамадстве. Аседлы лад жыцця дазваляе земляробам назапашваць больш рэчаў, чым гэта могуць дазволіць сабе збіральнікі. Аднак вільготнае паветра трапічных лясоў, дзе жыве большасць гэтых народаў, не спрыяе такому назапашванню, бо многія з рэчаў хутка псуюцца. Акрамя таго, у гэтых грамадствах мінімальныя маёмасныя адрозненні. Вялікая ўвага надаецца, як правіла, размеркаванню

ежы і дробных рэчаў. Кожны член абшчыны павінен мець дастаткова прадуктаў харчавання, каб не быць галодным і працаваць на агульную карысць. Аднак, нягледзячы на адсутнасць маёмаснай дыферэнцыяцыі, прадстаўнікі гэтых грамадстваў у сацыяльных адносінах не заўсёды роўныя, бо хоць назапашванне рэчаў і абмежавана названымі вышэй абставінамі, адрозненні ў матэрыяльным становішчы могуць выяўляцца ў працэсе абмену таварамі і паслугамі.

Пастаральныя грамадствы

У рэгіёнах, дзе недастаткова ўмоў для гарантаванага земляробства, пастаралізм, ці пасьба жывёлы, з'яўляецца вельмі прыдатнай формай адаптацыі. Хоць гэты занятак быў пашыранай з'явай у Азіі, Афрыцы і Еўропе, у абедзвюх Амерыках да з'яўлення еўрапейцаў яго не ведалі. У некаторых пастаральных грамадствах побач са статкам жывуць толькі пастухі; уся астатняя частка абшчыны знаходзіцца ў пастаянных паселішчах і займаецца земляробствам. У іншых жа супольнасцях разам са статкам рухаецца ўся грамада. Мы разгледзім абодва варыянты асобна, бо яны парознаму ўплываюць на фарміраванне культуры (гл. "Нататкі антрапалага" ў канцы раздзела).

Трансхуманцыя

Пры такой форме адаптацыі разам са статкамі рухаюцца толькі пастухі. Трансхуманцыя (напаўаседлая жывёлагадоўля) прадугледжвае пэўныя віды земляробчай вытворчасці непадалёк ад вёскі і качавую жывёлагадоўлю. Гэтая мадэль распаўсюджана, напрыклад, сярод некаторых народаў Міжземнамор'я, у племені наваха амерыканскага паўднёвага Захаду (пасля кантактаў з еўрапейцамі), сярод разнастайных груп засушлівых рэгіёнаў Паўднёвай Афрыкі і на перадгор'ях Гімалаяў у Паўднёвай Азіі. Удзельная вага жывёлагадоўлі і земляробства ў гэтых грамадствах істотна вар'іруецца. Таксама мяняецца і ступень іх залежнасці ад жывёлагадоўлі: у адных народаў яна большая, у другіх — меншая. У нуэраў паўднёвага Судана, напрыклад, паводле дадзеных, мясная ежа складае менш чым 20% рацыёну, у той час як астатнія 80% забяспечваюць земляробства і рыбная лоўля [Turton, 1980, с. 78-79]. Аднак гэтыя паказчыкі не змяняюць значэння жывёлагадоўлі — своеасаблівага жыццёвага рэзерву ва ўмовах, калі няма гарантаваных ападкаў і існуе вялікая рызыка застацца без ураджаю. Сухое лета і вільготная зіма Міжземнамор'я спрыялі развіццю сістэмы вытворчасці, заснаванай на вырошчванні збожжавых (пшаніца і ячмень), тэхнічных культур (алівы і вінаград, садавіна і агародніна), і пасьбе авечак і коз. У менш прыдатных для земляробства раёнах Міжземнамор'я гадоўля авечак і коз набывае асаблівае значэнне. На працягу вільготных зімы і вясны гэтых жывёлін пасвілі на раўнінах узбярэжжа; калі ж летам сонца выпальвала расліннасць, іх адганялі

ў горы. Людзі жылі ў пастаянных паселішчах, і таму мужчынам, якія пасвілі жывёлу, шмат часу даводзілася праводзіць на аддаленых пашах. Жывёлагадоўляй займаюцца асобныя сем'і; аб'яднанні больш высокага ўзроўню сустракаюцца рэдка. Больш таго, мізэрныя рэсурсы рэгіёна і імкненне сем'яў абараніць свой гонар і дабрабыт нярэдка вядуць да канфліктаў. У пастаральных грамадствах вытворчасць, уласнасць і ўлада знаходзяцца ў руках мужчыны. Хатняй гаспадаркай таксама кіруе мужчына, жанчына ж цалкам яму падначалена.

Пастаральнынамадызм

У рэгіёнах, зусім непрыдатных да земляробства ці трансхуманцыі, народы качуюць разам са сваімі статкамі. Пастаральны намадызм, або качэўніцтва, — гэта жыццёвы ўклад, для якога характэрна поўная адсутнасць пастаянных паселішчаў і дзе аснову жыццезабеспячэння складае жывёлагадоўля. Развіццю пастаральнага качэўніцтва папярэднічала прыручэнне каня ў стэпах Азіі і вярблюда ў паўднёва-заходняй частцы Аравійскага паўвострава каля 3 тысяч гадоў да н.э. На працягу наступных 2 тысяч гадоў качавыя жывёлаводы рассяліліся па засушлівых рэгіёнах паўночнай і ўсходняй Азіі і Афрыкі. Яны занялі горныя раёны, раўнінныя пустыні і сухія стэпы, у якіх рэдка сустракалася аседлае насельніцтва. Выкарыстанне коней і вярблюдаў дазволіла стварыць больш мабільную, чым раней, сістэму жывёлагадоўлі. Пастаральнае качэўніцтва развівалася і ў іншых частках свету — напрыклад, у саамаў паўночнай Еўропы, якія займаліся гадоўляй паўночных аленьяў.

Асноўная рыса пастаральнага качэўніцтва — няспынны рух. У сувязі з сезоннымі зменамі ці непрадказальнасцю надвор'я качэўнікі вымушаны пераганяць статкі, каб з максімальнай выгадай выкарыстаць пашы. Шмат якія з качавых народаў Сярэдняга Усходу выкарыстоўваюць адзін і той жа традыцыйны "племянны" шлях з досыць разнастайным ландшафтам. Звычайнай міграцыйнай мадэллю пастаральных качэўнікаў з'яўляецца паступовы рух з раўніннай вобласці, дзе яны суіснуюць разам з аседлымі народамі, да ізаляваных горных пашаў. Як віды жывёлы, якую пасвяць гэтыя народы, так і ступені іх дачынення да сельскагаспадарчай вытворчасці істотна вар'іруюцца. Яны адрозніваюцца таксама і ўзроўнем самазабеспячэння: так, афрыканскія жывёлаводы намагаюцца задаволіць адно свае штодзённыя патрэбы, у той час як на Сярэднім Усходзе людзі імкнуцца вырабляць яшчэ і лішак прадуктаў, каб абмяняць іх на іншыя тавары. Але ўсе качэўнікі ў пэўнай ступені залежаць ад вытворчасці такіх прадуктаў земляробства, як вінаград і іншая садавіна.

Грамадская арганізацыя

Уласнікамі жывёлы ў грамадствах качэўнікаў выступаюць старэйшыны сем'яў; сям'я ж з'яўляецца галоўнай адзінкай вытворчасці і спажывання. Асобныя сем'і, тым не менш, мусяць аб'ядноўвацца ў большыя групы, каб абараніць сябе ад ворагаў і лепш выкарыстаць прыродныя рэсурсы. Памеры качавых груповак — стойбішчаў — залежаць ад фактараў, што вызначаюць аптымальныя памеры і склад статка, і ад полаўзроставых асаблівасцяў самой групы. Склад такой групы ўвесь час мяняецца. Гэта абумоўлена як спецыфікай занятку (сезоннасць, рост маладняка і да т.п.), так і грамадскімі фактарамі, напрыклад, стварэннем новых сем'яў. Качэўнікі ўваходзяць у склад і буйнейшых, чым стойбішча, супольнасцяў, заснаваных звычайна на сваяцкіх сувязях. Асноўным іх відам з'яўляецца племя, якое ўтвараецца праз аб'яднанне нашчадкаў агульнага продка ці саюз звязаных паміж сабой сваяцкіх груп. Плямёны ўключаюць ад некалькіх сотняў да сотняў тысяч асоб. У мінулым у працэсе паступовай цэнтралізацыі ўлады і з меркаванняў бяспекі плямёны часам аб'ядноўваліся ў канфедэрацыі. Аднак у большасці сваёй гэтыя канфедэрацыі былі нетрывалымі. Падзел працы ў пастаральных грамадствах залежыць у асноўным ад узросту і полу. Мужчыны звычайна выконваюць асноўную частку працы, звязанай з жывёлагадоўляй, але роля жанчыны таксама даволі істотная. Даследаванні некаторых усходнеафрыканскіх качавых плямён паказалі, што жанчыны іншым разам пасвяць нават большыя статкі, чым мужчыны, ды робяць пры гэтым шмат чаго іншага — носяць вяду і ежу для жывёлы, даглядаюць хворых і маладняк, дояць скаціну, перапрацоўваюць малако і іншыя жывёльныя прадукты [Wienpahl, 1984; Dahl, 1987]. Акрамя дзейнасці, звязанай з жывёлай, жанчыны адказныя за гатаванне ежы, мыццё бялізны і выраб такіх рэчаў хатняга ўжытку, як саматканыя дываны. У межах групы рэдка вылучаецца спецыялізацыя, яе існаванне залежыць ад тавараў і паслуг, што прапануюць суседнія народы, у тым ліку гандляры-вандроўнікі, рамеснікі і купцы. Нягледзячы на мабільны лад жыцця, пастаральныя качэўнікі часам набываюць шмат маёмасці, бо ў іх ёсць уючная жывёла. Больш таго, калі качэўнікі далучыліся да больш шырокіх эканамічных зносін у межах нацыянальных рынкаў, у іх узнікла магчымасць назапашваць багацце ў такой універсальнай і зручнай форме, як грошы. Наяўнасць маёмасці, неабходнасць у каардынацыі руху вялікай колькасці людзей і жывёлы, а таксама абмежаванасць доступу к даволі мізэрным рэсурсам абумовілі значную сацыяльную дыферэнцыяцыю качэўнікаў у параўнанні з іншымі дробнымі грамадствамі. Акрамя таго, гэта сталася вынікам узаемадзеяння іх з цэнтралізаванай уладай. Пачынаючы з XIX ст. у сувязі з пашырэннем інтэнсіўных сістэм землекарыстання і прымусам да аседласці з боку ўлад колькасць качавых народаў пачала змяншацца. Але і зараз некалькі мільёнаў чалавек займаюцца жывёлаводствам у найменш урадлівых рэгіёнах Паўночнай Амерыкі і Бліжняга Усходу. Пры неспрыяльных прыродных умовах намадызм застаецца аптымальнай формай адаптацыі для гэтых народаў.

Буйныя грамадствы, сусветная сістэма і індустрыялізацыя

Спосабы жыццезабеспячэння, якія мы разгледзелі вышэй, датычыліся адносна невялікіх груп людзей. Узнікненне ж буйных грамадстваў часцей за ўсё абумоўлена пашырэннем інтэнсіўнага земляробства. Фарміраванню супольнасцяў з адносна высокай шчыльнасцю насельніцтва папярэднічала заснаванне земляробчых абшчынных паселішчаў паміж 8 і 6 тысячагоддзямі да н.э., калі ў асобных частках свету разгарнулася інтэнсіўная сельскагаспадарчая вытворчасць. Існавала некалькі цэнтраў, дзе ўзніклі грамадствы раннедзяржаўнага тыпу. У першую чаргу гэта так званыя калыскі цывілізацыі на Блізкім і Далёкім Усходзе і ў Новым Свеце. У іх межах раней аўтаномныя абшчыны былі далучаны да буйнейшых палітычных адзінак, уздымаліся гарады, высокага ўзроўню развіцця дасягнуў гандаль паміж паселішчамі. На працягу першага тысячагоддзя н.э. інтэнсіўнае земляробства пашырылася на поўнач ад Міжземнага мора ў Еўропе, на поўдзень ад ракі Янцзы ў Кітаі і на тэрыторыі Паўднёвай Афрыкі. На суседнія народы паўплывалі цывілізацыі Мексікі і Паўднёвай Амерыкі ў Новым Свеце. Пospех гэтай экспансіі быў забяспечаны лепш арганізаванай інтэнсіўнай сельскагаспадарчай вытворчасцю, якая спрыяла павелічэнню колькасці насельніцтва. Важным крокам да стварэння інтэграванай сусветнай сістэмы стала эпоха еўрапейскіх геаграфічных адкрыццяў і каланіяльнай экспансіі, што пачалася ў XV ст. Міжнародныя стасункі набылі нябачныя дагэтуль памеры. На вялікіх абшарах распаўсюдзіліся новыя сельскагаспадарчыя культуры, значна павялічылася гарадское насельніцтва і ўзраслі памеры гандлю. Далейшаму фарміраванню буйных грамадстваў садзейнічала развіццё індустрыяльнай вытворчасці. На працягу другой паловы XVIII ст. у выніку такіх тэхнічных адкрыццяў, як вынаходніцтва паравога рухавіка, і пераабсталявання тэкстыльнай прамысловасці, адбылася значная трансфармацыя эканомікі ў Вялікабрытаніі, і гэтая індустрыяльная рэвалюцыя, ці пераход ад маруднай ручной працы да механізаванай фабрычнай, выклікала важныя сацыяльныя змены, якія ў рэшце рэшт паўплывалі на сітуацыю ва ўсім свеце. У працэсе засваення машынных тэхналогій грамадствы пачалі адмаўляцца ад традыцыйных відаў жыццезабеспячэння на карысць новых метадаў, якія дазволілі значна павялічыць колькасць прадуктаў харчавання і іншых неабходных тавараў. Людзі, незапатрабаваныя вытворчасцю харчовай прадукцыі, муслі заняцца іншымі відамі дзейнасці: яны рухаліся з сельскай мясцовасці ў гарады, дзе для іх ствараліся новыя працоўныя месцы. Усё неабходнае для свайго існавання яны набывалі на рынку за грошы. Сучасныя вялікія грамадствы, якія арыентуюцца ў асноўным на гэтую адаптацыйную стратэгію, шмат у чым адрозніваюцца ад дробных супольнасцяў. Буйныя грамадствы характарызуюцца перш за ўсё выкарыстаннем розных тэхналогій замест мускульнай сілы людзей ці жывёлы, інтэнсіўным спажываннем прыродных

рэсурсаў, большым па колькасці і шчыльнасці насельніцтвам, спецыялізаванасцю працы, вялікай роляй гандлю, узаемазалежнасцю і няроўнасцю людзей адносна іх матэрыяльнага і сацыяльнага становішча. Жанчыны ў індустрыяльным свеце спачатку выкарыстоўваліся як некваліфікаваная рабочая сіла ці ўвогуле не працавалі. Гэта тлумачылася тым, што яны біялагічна непрыдатныя да фізічнай ці машынай працы. Аднак у другой палове XX ст. у сувязі з узнікненнем інфармацыйных тэхналогій і развіццём сферы паслуг, дзе фактар мускульнай энергіі страціў сваё значэнне, роля жанчыны ў эканамічным жыцці грамадства пачала ўзрастаць, хоць у параўнанні з мужчынамі яны і сёння часам атрымліваюць меншы заробак. Пры тым, што большасць прадукцыі вырабляецца машынамі і высокаспецыялізаванымі рабочымі, некаторыя адаптацыйныя стратэгіі сучасных буйных грамадстваў — гэта варыянты адаптацыі грамадстваў дробных: прагрэсу садзейнічала неабходнасць прыстасавання да новых сацыяльных і эканамічных умоў. Паляванне і збіральніцтва ў сучасных грамадствах Збіранне дзікарослых раслін і паляванне на дзікую жывёлу сустракаюцца і ў сучасных грамадствах, але спосабы здабычы і размеркавання істотна адрозніваюцца ад тых, якія ўжываліся даўней. Гэта справядліва нават у адносінах да тых народаў, якія не зусім развіталіся са сваім паляўнічым ці рыбалоўным мінулым. Кры, напрыклад, і сёння збіраюць дзікі рыс і ставяць пасткі на баброў, каб прадаць некаторую частку здабытага і набыць прамысловыя тавары — такія, як бензапілы і стрэльбы.

Тыпы жыццезабеспячэння

Адзіны від традыцыйнай дзейнасці, які захоўвае сваё значэнне ў сучасных грамадствах, — гэта лоўля рыбы. У той час як некаторыя народы ўжываюць параўнальна простыя сродкі для лоўлі рыбы (як хайда і іншыя індзейцы паўночна-ўсходняга ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі), сучасная прамысловая лоўля рыбы спалучае ў сабе адметныя тэхналогіі і значную механізацыю гэтага працэсу. Лоўля тунца ў Ціхім акіяне праводзіцца з дапамогай суднаў, што каштуюць мільёны даляраў. абсталяваны складанымі электроннымі прыладамі і нават верталётамі. Іншыя віды збіральніцтва — унікальныя для сучасных грамадстваў: гэта спосабы адаптацыі тых, хто апынуўся на перыферыі грамадскага і эканамічнага жыцця. Да іх можна аднесці і жабракоў — жанчын з кошыкамі і іншых, хто падбірае розныя адкіды і смецце. Сяляне і сялянская гаспадарка Сотні мільёнаў людзей, якія працуюць на зямлі ў буйных грамадствах Афрыкі, Азіі, Лацінскай Амерыкі і ў асобных частках Еўропы, класіфікуюцца як сялянства. Асноўнай адзінкай сялянскай вытворчасці і сацыяльнай арганізацыі з'яўляецца сямейная гаспадарка. Хоць асобныя сем'і і наймаюць часам платных рабочых, большая частка працы, для якой характэрны параўнальна простыя тэхналогіі і мінімальны механізацыя, выконваецца самімі сялянамі. Акрамя забеспячэння асноўных патрэб сям'і гаспадарка стварае таксама пэўны лішак

прадуктаў, які праз сістэму падаткаў, гандаль або іншымі шляхамі забяспечвае існаванне астатняй часткі насельніцтва. Сялянства — гэта адна з частак стратыфікаванага грамадства. Характэрная асаблівасць жыцця сялян — іх падпарадкаванне ўсім астатнім класам. Яны служаць адно пастаўшчыкамі ежы для горада і вясковай эліты, але самі амаль не маюць дачынення да размеркавання прадуктаў і пазбаўлены ўсялякай улады. Натуральны вынік гэтага — іх заўсёдная беднасць. Але не ўсе сяляне аднолькава бедныя: размежаванне адбываецца і ў самім сялянскім асяроддзі — праз розныя магчымасці пры карыстанні зямлёй, рынкамі і іншымі крыніцамі дабрабыту.

Паколькі далучэнне сялянства да буйных грамадстваў заўсёды ставіла іх у неспрыяльнае становішча адносна астатняй часткі насельніцтва, яно займала выключна абарончую пазіцыю. Гэты абарончы сіндром і абумовіў іх падазронасць і зайздрасць ва ўнутрыабшчынных адносінах, што ў сваю чаргу вяло да забойстваў і іншых формаў гвалту ў саміх сялянскіх супольнасцях. Аднак не заўсёды сяляне такія пакорлівыя, і не заўсёды яны пераносяць свае адмоўныя эмоцыі адзін на аднаго. Як сведчыць гісторыя ўсіх буйнейшых рэвалюцый XX ст., часам сяляне аб'ядноўваюцца і паўстаюць супраць існуючага ладу. Плантацыйнае земляробства Па сутнасці сяляне — гэта тыя ж традыцыйныя земляробы, інкарпараваныя ў буйнамаштабныя грамадствы. Аднак значная частка сельскагаспадарчай прадукцыі ў свеце вырабляецца не так сялянскімі гаспадаркамі, як спецыялізаванымі прадпрыемствамі. Да такіх буйных сельскагаспадарчых прадпрыемстваў Філіп Кэртан адносіць плантацыйны комплекс — сістэму буйнамаштабнай камерцыйнай сельскагаспадарчай вытворчасці, арыентаваную на аддаленыя рынкі [Curtain, 1990]. Другая істотная рыса плантацыйнага комплексу — нестабільнасць яго насельніцтва, бо працаўнікоў набіраюць па-за яго межамі (пад прымусам ці па кантракце). Вытокі плантацыйных гаспадарак можна знайсці ў цукровых прадпрыемствах усходняй часткі Міжземнамор'я XII ст. Далейшае іх развіццё адбывалася ў XVI ст. падчас еўрапейскай каланіяльнай экспансіі ў абедзвюх Амерыках і пазней — у Афрыцы і Азіі. Плантацыі забяспечвалі еўрапейскія прамысловыя цэнтры найперш культурамі, якія або раслі толькі ў тропіках ці субтропіках, або былі там таннейшыя — каўчуком, цукровым трыснягом, какосавымі арэхамі, сізалем (з яго валокнаў плятуць вяроўкі і іншыя віды снасці) і кавай. Для большасці гэтых культур патрабуецца некалькі гадоў выспявання — ад пасадкі і да першага ўраджаю. Праз некалькі гадоў эксплуатацыі ўраджайнасць значна паніжаецца, і тады неабходна насаджваць расліны зноў. Уся прадукцыя плантацыі ідзе на экспарт, каб заплаціць за імпорт вытворчага абсталявання і закупіць неабходнае харчаванне. Плантацыйная вытворчасць вымагае вялікіх працоўных выдаткаў. Для яе існавання патрабуецца шмат дысцыплінаваных, але не надта кваліфікаваных працаўнікоў. У Паўночнай і Паўднёвай Амерыках патрэба ў рабочай сіле першапачаткова задавальнялася рабамі, якіх прывозілі з Афрыкі. У іншых рэгіёнах і на працягу другой паловы XIX—XX ст. у абедзвюх Амерыках ужо

выкарыстоўвалася мясцовае насельніцтва ці рабочыя з такіх краін, як Кітай ці Індыя. Рабочыя плантацый мусілі жыць у інтэрнатах ці ў суседніх вёсках і мястэчках. Іх кіраўніцтва ў большасці выпадкаў жыло адасоблена, што выразна адлюстроўвала іерархію сацыяльных і эканамічных адносін на плантацыі.

Тыпы жыццезабеспячэння

Механізаваная вытворчасць збожжа

Сучаснае земляробства не заўсёды вымагае шматлікай рабочай сілы. Разгаліваная механізаваная гаспадарка па вырошчванні збожжа — гэта менавіта той від сельскай гаспадаркі, які ўжо даволі працяглы час пераважае ў нетрапічных рэгіёнах свету, а зараз распаўсюдзіўся і на трапічныя вобласці. Як і плантацыйныя гаспадаркі, збожжавыя кааператывы спецыялізуюцца на вырошчванні адной ці дзвюх

культур, а прадукты вытворчасці экспартуюць на далёкія рынкі. Аднак у адрозненне ад плантацый гэтыя гаспадаркі вымагаюць не так працы, як грашовых сродкаў, а гэта азначае, што яны больш залежаць ад капітальных укладанняў для набыцця ўгнаенняў і тэхнічнага абсталявання і значна менш — ад найму рабочай сілы. Калі гаварыць аб форме ўласнасці і сацыяльнай арганізацыі такіх прадпрыемстваў, то іх дзейнасць, як правіла, абумоўлена існуючай эканамічнай сістэмай грамадства. У сацыялістычных краінах такія прадпрыемствы былі калектыўнымі або дзяржаўнымі. Але ў краінах з рынкавай эканомікай іх уладальнікамі з'яўляюцца карпарацыі ці прыватныя асобы, хоць часам яны належаць абшчынным групам — такім, як хутэрыты ў Паўночнай Амерыцы.

Ранчавая жывёлагадоўля

Яшчэ адзін від гаспадаркі, што забяспечвае існаванне буйнамаштабных грамадстваў, — жывёлагадоўчая ферма тыпу ранча. Гэта вялікая гаспадарка, прызначаная для гадавання і пасьбы буйной рагатай жывёлы, авечак ці коней. Такая сістэма гаспадарання ўзнікла ў сярэднявечнай Еўропе — перш за ўсё сярод іспанскіх пастухоў авечых статкаў. Менавіта іх культура спарадзіла такія з'явы, як ранча, радэа, а таксама большасць рыштунку, убрання і спецыфічнай лексікі. Зараз гэта сістэма гаспадарання пашырана ў тых стэпавых рэгіёнах свету, куды на працягу апошніх стагоддзяў перасяляліся еўрапейцы. Як і ў выпадку з плантацыйнымі гаспадаркамі, распаўсюджванне ранча было абумоўлена патрэбаю паўночных індустрыяльна развітых краін у больш таннай прадукцыі. Звычайна ранча займалі непрыдатную для земляробства зямлю з нізкай прадукцыйнасцю, якая ў разліку на 1 га забяспечвае ўтрыманне толькі невялікай колькасці жывёлы. Аднак цяпер сітуацыя мяняецца, і дзякуючы новым тэхналогіям гаспадаранне ў раней непрыдатных да гэтага раёнах становіцца больш эфектыўным. У адных

выпадках гэта мае вынікам спалучэнне жывёлагадоўлі з земляробствам, у іншых — земляробства цалкам выціскае жывёлагадоўлю. Большасць фермаў спецыялізуецца на гадоўлі аднаго віду жывёлы — звычайна буйной рагатай ці авечак. У адрозненне ад тэхналагічна прымітыўных ранча мінулага сучасныя выкарыстоўваюць разнастайнае тэхналагічнае абсталяванне. Нізкая ж прадукцыйнасць зямлі абумоўлена невялікай шчыльнасцю насельніцтва і значнай сацыяльнай ізаляванасцю фермаў. Гэтая сітуацыя адлюстравана ў асаблівасцях культуры, дзе пануюць індывідуалізм, ізаляцыянізм і разам з тым — гасціннасць. Пастаянна на ранча жыве толькі некалькі чалавек, астатніх работнікаў наймаюць у сезон загоны і стрыжкі. У меншых, сямейных ранча існуе, як правіла, пэўны падзел працы, і атмосфера там надзвычай дэмакратычная. І наадварот, для буйных гаспадарак, якія належаць карпарацыям, характэрны празмерная спецыялізаванасць і тэндэнцыя да іерархізаванасці сацыяльных адносін.

Нехарчовыя формы вытворчасці

У параўнанні з традыцыйнымі ў сучасных грамадствах тавараў вырабляецца шмат, і яны больш разнастайныя. Вытворчасць і збыт прадукцыі таксама больш спецыялізаваныя. У буйных грамадствах існуюць два галоўныя спосабы вытворчасці — рамесны і прамысловы. Рамесная вытворчасць можа існаваць у межах адносна малых сацыяльных адзінак — нават у асобнай вёсцы з невялікім знешнегандлёвым абаротам. Прамысловая вытворчасць наадварот, дазваляе значна павялічыць аб'ём прадукцыі; яна больш спецыялізаваная і арыентуецца на высока развітыя рынкі збыту. Для яе характэрны іншыя, чым чалавек ці жывёла, крыніцы энергіі для здабычы і перапрацоўкі рэсурсаў. Індустрыяльная вытворчасць вымагае колькасна большай і вузка спецыялізаванай рабочай сілы, а таксама адносна вялікіх капітальных укладанняў. Гісторыя некаторых відаў прамысловай вытворчасці ў чалавечым грамадстве — напрыклад, металургіі — налічвае ўжо некалькі тысяч гадоў. Аднак толькі на працягу апошніх 200—300 гадоў, пачынаючы з індустрыяльнай рэвалюцыі ў Англіі ў XVIII ст., яна стала дамінаваць у эканамічным жыцці. Менавіта з таго часу індустрыяльная вытворчасць стала адным з галоўных "рухавікоў" у стварэнні і пашырэнні сучаснай сусветнай сістэмы. Феномен прамысловай вытворчасці можна зразумець толькі ў кантэксце сусветнай сістэмы і гісторыі яе развіцця. За межамі Заходняй Еўропы і Паўночнай Амерыкі прамысловая вытворчасць — адносна новая з'ява, гісторыя якой пачынаецца толькі пасля другой сусветнай вайны. І дзе б яна ні развівалася, усюды як грыбы растуць гарады, бо людзі, шукаючы працу, мігрыруюць з сельскай мясцовасці менавіта ў горад. Від вытворчасці, які пераважае ў краіне, адлюстроўвае перш за усё месца гэтай краіны ў міжнародным падзеле працы. Рознымі пры гэтым будуць доступ да прыродных рэсурсаў, сістэма транспартных сувязяў, тэхналогіі і праца. Прамысловая вытворчасць у індустрыяльна развітых краінах больш

механізаваная і спецыялізаваная, у той час як у астатніх праца на фабрыках і заводах больш цяжкая і менш кваліфікаваная.

Супярэчлівы характар індустрыялізацыі

Нягледзячы на тое што індустрыялізацыя дазволіла павысіць прадукцыйнасць працы, яе наступствы заўсёды мелі супярэчлівы характар, асабліва для тых, хто не можа карыстацца яе дабротамі і хто заняты на цяжкай ці небяспечнай працы. Шмат якія палітычныя і эканамічныя супярэчнасці ў сённяшнім свеце сфаксаваны на праблемах прамысловасці — размеркаванні створанага ёю багацця, умовах працы і забруджванні навакольнага асяроддзя. Рост прадукцыйнасці працы праз выкарыстанне кампутараў і высока развітай кампутарнай тэхналогіі па многіх паказчыках ускладніў сітуацыю. Новая тэхналогія пры ўсёй яе прагрэсіўнасці садзейнічае большай канцэнтрацыі багацця ў руках вузкага кола людзей, што кардынальна мяняе структуру занятасці і абвастрае сацыяльныя ды іншыя праблемы.

Лекцыя 6

ШЛЮБ І СЯМ'Я

Узаемаадносіны мужчын і жанчын у чалавечым грамадстве не зводзяцца да выпадковых сексуальных сустрэч ці сумеснага харчавання. Адносіны паміж мужчынам і жанчынай з'яўляюцца важным складнікам грамадскага жыцця. У кожным грамадстве існуюць інстытуты рэгулявання гэтых адносін, і два найбольш універсальныя сярод іх — шлюб і сям'я. Гэтыя інстытуты можна знайсці ва ўсіх грамадствах, але, як і ў выпадку з усякім іншым грамадскім інстытутам, яны могуць прымаць самую розную форму і выконваць самыя розныя функцыі. Як на адносіны палаў уздзеічае грамадства? Якія існуюць віды і функцыі шлюбу і сям'і? У гэтым раздзеле мы паспрабуем даць адказ на гэтыя фундаментальныя пытанні антрапалогіі.

Розныя падыходы да сексуальных дачыненняў

Палінезійцы сустрэлі карабель "Баўнці" ля мыса Вэнус як звычайна. Таіцянскія мужчыны і маладзіцы падплывалі на каноэ, гурмой узбіраліся па барты. "Баўнці", мітусліва бегалі па верхняй палубе, лезлі на снасці, скідвалі трап, балбаталі, смяяліся і крычалі... Хутка яны ўжо бойка гандлявалі і абменьвалі жывых свіней і садавіну на сякеры і люстэркі. Быў якраз пік ураджаю какосавага арэха, і пасля працэдуры гандлю ўся каманда напілася хмельнага малака і пачала выбіраць сабе дзяўчатак, якія з гатоўнасцю дэманстравалі свае целы... Калі сонца пачало знікаць за мысам Вэнус,

мясцовых мужчын адправілі на бераг. Застацца дазволілі толькі шчаслівым абранніцам, падчас дзвюм на аднаго члена каманды; яны ляжалі ў абдымках сваіх каханкаў на гамаках ці проста на палубе на працягу ўсёй душнай ночы [Hough, 1972, с. 106-107].

Маракам, якія ў 1788 г. суправаджалі капітана Блая у плаванні да Таіці, прыйшлося даспадобы стаўленне таіцян да праблемы полаў, што вельмі адрознівалася ад еўрапейскага. У Еўропе нельга было ўявіць нават магчымасці такой сустрэчы з жанчынамі... Не дзіва, што многія маракі "Баўнці", асабліва пасля 10 месяцаў плавання, адчулі сябе як у раі. З іншага боку, прыбыццё "Баўнці" ўзрадавала і таіцян, але ў такой сустрэчы еўрапейцаў яны не бачылі нічога асаблівага. Проста ўсё адбывалася ў адпаведнасці з іх уяўленнямі аб гасцінасці. Блізкасць у дадзенай сітуацыі поглядаў і паводзінаў еўрапейцаў і таіцян ілюструе грамадскую і культурную прыроду полавых адносін. Яны абумоўлены біялагічнай неабходнасцю, але іх канкрэтныя форма і змест вызначаюцца людзьмі. На полавыя адносіны ўплываюць асабістыя схільнасці, якія, аднак, нельга звесці толькі да густу чалавека. Выбар полавага партнёра, значэнне полавага акту і нават спосаб правядзення апошняга будуць залежаць ад грамадскіх і культурных устаноў. Антрапалагічнае міжкультурнае даследаванне сексуальнасці дапамагло выявіць этнацэнтральную прыроду прымхаў заходняга свету ў гэтым пытанні і прадэманстравала, наколькі нібыта дэвіянтнае полавае жыццё іншых народаў адпавядае сапраўднай прыродзе чалавека [Davis and Whitten, 1987]. Полавая патрэбнасць і фарміруемая на яе аснове вернасць — неабходныя ўмовы існавання чалавечага грамадства. Яны складаюць аснову біялагічнага ўзнаўлення і служаць адным са сродкаў забеспячэння цэласнасці грамадства. Нашы полавыя патрэбнасці, аднак, супярэчлівыя па сваёй прыродзе, бо, акрамя стварэння сувязяў паміж людзьмі, яны таксама маюць сваім вынікам канкурэнцыю, спустошанасць і адмоўныя пачуцці. Страх перад хаосам і прымусіў нас стварыць з улікам гэтых цяжкасцяў і супярэчнасцяў больш-менш упарадкаваную сістэму. Нам падаецца немагчымай сама думка аб полавай уседазволенасці — свой парадак маюць нават чалавечыя оргіі. І хаця даследчыкі XIX ст. даводзілі, што на пэўнай ступені развіцця чалавека шлюб быў рэдкай з'явай, аднак не існуе ніякіх доказаў таго, каб у гісторыі якога-небудзь грамадства прысутнічаў такі "прымітыўны праміскуітэт". Ва ўсіх вядомых нам супольнасцях людзі імкнуліся кантраляваць свае біялагічныя імпульсы і стваралі сістэму полавых адносін, якая вызначалася б сацыяльна, а не біялагічна. З цягам часу полавыя адносіны ў залежнасці ад мэтаў і сацыяльнага кантэксту пачалі адыгрываць ролю дадатковага сродку пры вырашэнні тых ці іншых праблем. Так, мужчыны інуіты традыцыйна могуць выкарыстоўваць сексуальнасць сваіх жонак для ўзмацнення важных грамадскіх сувязяў з іншымі мужчынамі. Для жанчын мундуруку сексуальнасць — гэта сродак набыцця і ўтрымання каля сябе мужа; па-за шлюбам яна можа быць выкарыстана для разбурэння існуючых ці для стварэння новых адносін. Полавая адносіны і паводзіны

людзей нельга разглядаць у ізаляцыі ад грамадства, у якім яны жывуць, паколькі кожнаму грамадству ўласцівы свае адметныя, кіруючыя полавым жыццём законы і нормы. Полавая абмежаванні Характар абмежаванняў і ступень дазволенасці полавай дзейнасці, а таксама выбар магчымых партнёраў вызначаюцца ў розных грамадствах па-рознаму. У большасці груп, аднак, існуюць узаконеныя шляхі вырашэння гэтых праблем.

Ступені абмежавання

Крайняя ступень полавых абмежаванняў выяўляе сябе ў некаторых манаскіх групах, дзе полавая зносіны забараняюцца поўнасьцю. Для падобных "бясполых" супольнасцяў характэрна тое, што папаўняцца яны могуць толькі звонку. Таму яны залежаць ад грамадства, дзе няма забароны на полавае жыццё. Недалёка адышлі ад іх і тыя супольнасці, дзе адносіны мужчыны і жанчыны зведзены да мінімуму, неабходнага для прадаўжэння роду. Такія плямёны высакагор'я Новай Гвінеі, як марынг, адрозніваюцца відавочнай варожасцю ў адносінах паміж поламі. Іх рэлігійныя вераванні, эканамічная дзейнасць, сам лад жыцця і, натуральна, адносіны да сексу падкрэсліваюць гэты антаганізм. Жанатыя мужчыны ўпэўнены ў тым, што секс вядзе да фізічнага ўпадку і што, за выключэннем рэдкіх выпадкаў, полавае жыццё "робіць скуру вялай і зморшчанай, думкі — цьмянымі, а живот — азызлым. Некаторыя мужчыны лічаць, што яно таксама выклікае кашаль і выдзяленне макроты. Юнакі занепакоены тым, што гэта затрымае іх рост ці нават выкліча сухоты, выпадзенне валасоў, сапсуе скуру і зробіць іх увогуле слабымі і непрывабнымі" [Buchbinder and Rappaport, 1976, с.21]. Больш пашыраны, аднак, грамадствы, дзе сферу полавых адносін спрабуюць абмежаваць сям'ёй і дзе накладваюць абмежаванні толькі на колькасць шлюбных партнёраў на працягу жыцця. Падобныя абмежаванні могуць тлумачыцца неабходнасьцю захавання міжгрупавых межаў і характэрны для грамадстваў, дзе надаюць вялікае значэнне жаночай цнатлівасці [Schneider, 1971]. Звычайна там праводзяцца самыя розныя праверкі цнатлівасці дзяўчыны, якая выходзіць замуж. У многіх мусульманскіх і ў некаторых еўрапейскіх краінах Міжземнамор'я на наступны дзень пасля вяселля як " доказы " дзявоцкасці нявесткі дэманструецца прасціна з плямамі крыві са шлюбнай пасцелі маладых. У саракацані і іншых жывёлаводаў Грэцыі жанчыны павінны захоўваць дзявоцкасць да шлюбу, "і нават замужнія жанчыны павінны быць цнатлівымі думкамі і выглядам сваім" [Campbell, 1974, с.270]. Дзяўчыну, якая мела дашлюбнае полавае жыццё, па іх законах, павінен забіць яе бацька альбо брат; у сапраўднасці, аднак, такой дзяўчыне, як правіла, даруюць. Развод гэтым людзям практычна не вядомы і можа мець месца толькі ў выпадку немагчымасці шлюбных адносін. Саракацані надаюць значную ўвагу сямейнай салідарнасці, і "сексуальныя, дзетародныя і працоўныя вартасці жанчын належаць выключна іх сем'ям". Жаночая сексуальнасць уяўляе пагрозу гонару сям'і, так што ў саракацані спакусіць

жанчыну — гэта найлепшы спосаб зняславіць яе сям'ю. Не ўсюды, аднак, аднолькава строга ставяцца да гэтага боку жыцця. Можна сцвярджаць, што існуе пэўная сувязь паміж развіццём грамадства і ступенню абмежавання полавых адносін. Так, у дробных супольнасцях паляўнічых, збіральных і земляробаў полавыя кантакты, асабліва дашлюбныя, больш свабодныя.

У насельніцтва Трабрыяндскіх астравоў Меланезіі яны маюць адносна просты і нязмушаны характар. Сексуальныя паводзіны трабрыяндцаў адпавядаюць агульным узроставым мадэлям. Калі трабрыяндскія хлопчыкі і дзяўчынкі падростаюць, то пачынаюць адыгрываць больш сур'ёзную ролю ў жыцці вёскі, і да іх ужо ставяцца, як да дарослых. Узрослая сексуальнасць падлеткаў вымагае адасаблення братаў і сяцёр, у тым ліку і ад бацькоў.

Хлопцы ідуць у дом халасцякоў ці ўдовых сваякоў-мужчын, а жанчыны жывуць з іншымі жанчынамі-сваячкамі. Падлетканасць азначае пераход ад гульнёвай сексуальнасці дзяцінства да больш сур'ёзных адносін, што папярэднічаюць шлюбу. Любоўныя сувязі з цягам часу становяцца больш пастаяннымі, і шлюбу звычайна папярэднічае перыяд, пры якім маладых людзей ужо прызнаюць у грамадстве ў якасці каханкаў. Аднак нават на гэтым этапе кожны з партнёраў можа мець полавыя кантакты з іншымі ў самых розных месцах. Пры гэтым, праўда, маладыя людзі мусяць прытрымлівацца пэўных нормаў прыстойнасці. Так, хаця яны пастаянна будуць дзяліць ложак, але не маюць разам харчавацца, рабіць адно аднаму паслугі і да т. п. Іх адносіны, такім чынам, разглядаюцца як папярэдняя праверка на сумяшчальнасць перад канчатковым рашэннем уступіць у шлюб. Нават такія сексуальна разняволеныя народы, як трабрыяндцы, звычайна вельмі непрыязна ставяцца да пазашлюбных сувязяў. Нявернасць мужа ці жонкі заўсёды мела сур'ёзныя наступствы, у многіх выпадках прыводзіла да забойстваў і самагубстваў. Шлюбны саюз падкрэслівае хутчэй знешнія абавязкі партнёраў, чым адносіны закаханых; важную ролю ў шлюбе могуць адыгрываць і сваякі партнёраў, якія бяруць удзел у спрэчках пры парушэнні шлюбнай вернасці. Нявернасць як у трабрыяндскіх астравіян, так і ў саракацані разглядаецца як адкрытая знявага асобы і яе сям'і. Прычым першыя ў гэтых адносінах менш строгія ў параўнанні з непрымірымымі саракацані. Аднак падобны катэгарычны погляд на шлюбную нявернасць уласцівы не ўсім супольнасцям. Жанчыны мундуруку бразільскай Амазоніі мусяць пакорліва саступаць мужам пры дамаганні фізічнай блізкасці, але мужчына ўсё ж не мае поўнай улады над сваёй жонкай. Развод у мундуруку — з'ява адносна звычайная, а вернасць партнёраў разглядаецца хутчэй як выключэнне, а не як норма [Murphy and Murphy, 1974, с.153]. Такое становішча часткова тлумачыць значную асабістую незалежнасць іх жанчын, хаця мужчыны і пераважаюць у пэўных сферах жыцця. Іншым грамадствам уласцівы і больш ліберальны погляд на пазашлюбныя адносіны, калі апошнія часта служаць пашырэнню і ўзмацненню грамадскіх сувязяў. У тодаў з поўдня Індыі лічыцца амаральным муж, які абмяжоўвае полавае жыццё сваёй жонкі. Крыху больш строгай можна лічыць практыку чукчаў Сібіры і іншых

арктычных народнасцяў, дзе ў якасці полавых партнёраў мужчыны прапануюць гасцям сваіх жонак. Грамадская думка і асабістыя погляды людзей, нават у межах адной групы, могуць значна разыходзіцца. Гэта асабліва характэрна для вялікіх грамадстваў. Існаванне розных поглядаў тлумачыцца як адрозненнямі паміж людзьмі, так і сацыяльнымі фактарамі. Прычым важнае значэнне маюць узрост і пол. Істотнымі з'яўляюцца таксама рэлігійны і этнічны фактары, а яшчэ прыналежнасць да пэўнага сацыяльнага класа. З цягам часу мяняюцца і грамадскія каштоўнасці, заснаваныя на абмежаваннях у полавай сферы. Распаўсюджванне, пачынаючы з XII ст., іслама ў Паўднёвай і Паўднёва-Усходняй Азіі абумовіла больш строгія нормы паводзін для жанчын у параўнанні з тымі, што існавалі раней у гэтых рэгіёнах. На Захадзе адваротныя змены можна прасачыць на прыкладзе так званай сексуальнай рэвалюцыі 60-х і 70-х гадоў нашага стагоддзя. "Новыя" сярэднія класы такіх краін, як Мексіка і Індыя, перажываюць зараз падобную, хоць і не такую кардынальную, "рэвалюцыю". З цягам часу ў Індыі значна перамяніліся погляды на полавую сферу. Каля тысячы гадоў таму эліта індыйскага грамадства досыць ліберальна ставілася да пытанняў сексу. Прыкладамі таму служаць "Кама Сутра" і храмы Хаджураха, узведзеныя чандаламі — кланам ваяроў-раджпутаў — паміж 950 і 1050 гг. н.э. Пачынаючы з XII ст., моцны ўплыў ісламскай традыцыі прывёў да ўсталявання куды больш строгіх нормаў тыпу "пурдах" (ізаляцыя жанчын). На працягу некалькіх апошніх дзесяцігоддзяў Індыя зазнала ўздым новага сярэдняга класа. Гэты клас першапачаткова меў адносна кансерватыўныя погляды на полавае жыццё, якія можна было б параўнаць з поглядамі адпаведнага класа віктарыянскай Англіі. Цяпер яны істотна пераглядаюцца. Так, ужо адчувальна змяніліся адносіны да сексу з боку маладых адукаваных жанчын.

Вызначэнне прымальных партнёраў

Нават у тых грамадствах, дзе полавыя адносіны не зводзяцца да шлюбу, існуе пэўны механізм абмежаванняў гэтых адносін, а менавіта — абмежаванні на частую змену партнёраў і іх адбор. Існуе толькі некалькі адмоўных характарыстык, што падзяляюцца амаль усімі. Трабрыяндскія астравіяне неарыгінальныя ў тым, што "ніхто не будзе спаць" з хворым альбо калекам. Праўда, багацце і высокі статус у грамадствах з сацыяльнай няроўнасцю могуць унесці свае карэктывы нават у такое бяспрэчнае пытанне, і там, безумоўна, заўсёды знойдуцца людзі, што не падзяляюць гэтага меркавання.

У свеце існуе далёка не адзін ідэал прыгажосці. У той час як трабрыяндскія астравіяне разглядаюць паўнату як хваробу і заносцяць поўных людзей у катэгорыю сексуальна непрывабных, Руманіка, кароль карагвэ XIX ст. (раён возера Вікторыя цэнтральнай Афрыкі) "утрымліваў незвычайны гарэм такіх тоўстых жонак, што яны не маглі стаяць і таму

поўзалі па падлозе ў сваіх хацінах, як цюлені" [Moorehead, 1960, с.47]. За гэтым невялічкім апісаннем, відавочна, стаіць асабісты погляд аўтара на жаночую прывабнасць. Ідэалы прывабнасці могуць з цягам часу мяняцца. Жанчыны народа кайян (Саравак, Малайзія) традыцыйна карысталіся татуіроўкай як адзнакай адметнасці і прыгажосці. Пасля другой сусветнай вайны з увядзеннем хрысціянства і ростам кантактаў са знешнім светам татуіраванне стала менш прэстыжным і ў хуткім часе перастала ўжывацца ўвогуле. Адна суцэльна размаляваная 80-гадовая жанчына кайян казалася так: "У мінулым гэта было прыгожа. Але сёння наносіць татуіроўку — ісці супраць нашай рэлігіі (хрысціянства). Як бы там ні было, маладыя гавораць, што гэта не толькі балюча, але яшчэ і марнаванне часу" [Ritchie, 1989]. Існуюць і больш катэгарычныя сацыяльныя абмежаванні, што распаўсюджваюцца і на выбар полавых партнёраў. Сярод іх табу на інцэст, ці законы, што забараняюць полавыя адносіны паміж пэўнымі катэгорыямі сваякоў. У выпадку парушэння гэтых законаў існуе рэальная пагроза грамадскага астракізму, кастрацыі, зняволення ці смерці. Падобныя забароны звычайна падтрымліваюцца міфамі і вераваннямі, напрыклад, прынята лічыць, што дзеці пары блізкіх родзічаў будуць разумова адсталымі альбо калекамі. У свеце не існуе ўсеагульных табу на катэгорыі полавых партнёраў. У большасці выпадкаў выбар залежыць хутчэй ад сацыяльных і культурных, а не біялагічных фактараў. У асобных рэгіёнах свету з пэўных прычын не прытрымліваліся забароны нават на шлюб блізкіх родзічаў: бацькі з дачкой, брата з сястрой. Прынамсі, сярод арыстакратыі ў старажытнай Персіі (Іране), Егіпце, Гаваях і Перу, у Афінх да Салона, а таксама ў яўрэяў да Майсея мелі месца і лічыліся дапушчальнымі розныя віды полавых адносін паміж членамі адной сям'і [Vivelo, 1978, с.217-218].

Поруч з забаронай на полавыя адносіны паміж пэўнымі катэгорыямі сваякоў існуе падчас іх заахвочванне. Гэта тычыцца пераважна дробных грамадстваў. Рональд Берндт адзначае, што ў абарыгенаў зямлі Арнхем Паўночнай Аўстраліі "ў да- і пазашлюбныя адносіны... звычайна ўступаюць тыя асобы, якія ўжо былі адпаведным чынам звязаны ў мінулым, што не можа парушыць існуючых правілаў заручэння і шлюбу ў гэтай мясцовасці" [Berndt, 1978, с.14]. Гэта тычыцца як выпадковых сустрэч, так і больш працяглых "раманаў". У буйных грамадствах роля сваяцтва ў выбары полавых партнёраў бывае нязначнай, там на выбар партнёра звычайна ўплываюць этнічная і рэлігійная прыналежнасць, а таксама сацыяльны статус асобы.

Секс і сакральная сіла

У многіх грамадствах відавочнай з'яўляецца сувязь паміж полавымі адносінамі і рэлігійнымі вераваннямі і рытуаламі. Сутнасны змест полавых адносін тады будзе самым розным, пачынаючы ад таго, што секс будзе разглядацца як негатыўная, разбуральная сіла, і заканчваючы ўспрыманням яго як сілы, што забяспечвае дабрабыт і ўрадлівасць. Аўстралійскія

абарыгены прытрымліваюцца апошняга погляду, і прыкладам таму служаць рытуалы ўрадлівасці кунапіпі. І наадварот, некаторыя народы разглядаюць секс як нешта бруднае. У адной і той жа культуры могуць існаваць супярэчлівыя погляды на рэлігійную прыроду сексуальных адносін. Так, плямёны кекчы і мопан поўдня Беліза стараюцца ўстрымлівацца ад полавых зносін перад сяўбой ці ўборкай сваіх палёў з мэтай засцерагчы будучы ўраджай і забяспечыць умовы для росту пасаджаных культур. Аднак некаторыя кекчы і мопан прытрымліваюцца іншага падыходу: на ноч перад сяўбой муж і жонка імітуюць ці ў сапраўднасці выконваюць полавы акт у кожным кутку свайго дома з тым, каб поле ўрадзіла. Падобная блытаніна поглядаў тлумачыцца гістарычным змяшэннем народаў. Томсан сцвярджае, што полавы акт у якасці рытуалу ўрадлівасці кекчы і мопан можа быць перажыткам племені чоль, асіміляванага некалькі стагоддзяў таму [Thompson, 1930, с.50]. Гэтаксама ў залежнасці ад кантэксту магчымыя варыяцыі і ў межах адной сістэмы поглядаў. Так, святары і манахі ў рымскіх католікаў павінны захоўваць нявіннасць, але для простых вернікаў ідэалам з'яўляецца шматдзетная сям'я. Падобным чынам у асобных меланезійскіх плямён можа існаваць адмоўнае стаўленне да сексу паміж мужчынам і жанчынай і больш пазітыўнае да гомасексуальных мужчынскіх адносін. Яно праяўляецца ў шырока распаўсюджаным звычаі мужчынскага настаўніцтва, які грунтуецца на веры ў перайманне сілы ад мужчынскіх цялесных сокаў [Herdt, 1984].

Не менш важным фактарам пры вызначэнні магчымых партнёраў, асабліва ў грамадствах з адчувальнымі адрозненнямі ў статусе і маёмасным стане, з'яўляецца ўлада. Існуе мінімальная верагоднасць таго, што бедны негр Новай Шатландыі ці Алабамы будзе мець белую каханку з вышэйшага класа, паколькі яны жывуць у розных сусветах і існуючая ў іх грамадстве сістэма каштоўнасцяў асуджае падобныя адносіны. Аднак сексуальныя стасункі паміж сацыяльнымі класамі могуць выкарыстоўвацца стратэгічна: каб эксплуатаваць або каб пераадолюваць няроўнасць. Мужчыны сацыяльна вышэйшых слаёў грамадства, эксплуатаючы няроўнасць, часта могуць карыстацца сваім становішчам для атрымання сексуальнае перавагі. Арыстакраты сярэднявечча, напрыклад, рабілі гэта паводле традыцыі *droit de seigneur* — права першай ночы, калі яны мелі права ўступаць у полавыя зносіны з жанчынамі ніжэйшага грамадскага статуса, якія толькі што пабраліся шлюбам, да таго, як тыя мелі такія зносіны са сваімі мужамі. З гледзішча тых, хто знаходзіцца на ніжняй сацыяльнай прыступцы, секс можа быць сродкам дасягнення пэўнага становішча ці багацця. Да забароны рабства ў XIX ст. для рабынь Бразіліі ды іншых краін абедзвюх Амерык зрабіцца палюбоўніцай рабаўладальніка было адным з нямногіх шляхоў пазбегнуць цяжкай працы ў полі. Дый у развітых краінах Захаду жанчыны нярэдка шукаюць полавых партнёраў у вышэйшых паводле сацыяльнага ўзроўню групах, каб пазбегнуць цяжкага матэрыяльнага становішча. Полавыя дачыненні з багатымі і ўплывовымі людзьмі па-рознаму ўздзейнічаюць на

перспектывы адаптацыі менш уплывовых груп. Яны могуць палепшыць становішча канкрэтнае асобы, але ўплыў на ўсю групу будучь мець вельмі мізэрны, а часам нават негатыўны. Можна спрачацца наконт таго, ці прыніжае статус сваёй супольнасці той, хто шукае багацця або паляпшэння сацыяльнага становішча праз полавую стасункі. Аднак сітуацыі рэдка бываюць адназначнымі.

Прастытуцыя

Наём чалавека для полавага акту, або прастытуцыя, уласцівы не толькі сучасным вялікім грамадствам. Гэтая з'ява спалучаная з узнікненнем няроўнасці і таму бярэ пачатак ад даволі ранняга перыяду сацыяльнай эвалюцыі. У шмат якіх даўнейшых іерархічных грамадствах яна была звязаная з рэлігіяй. У Індыі групы маладых жанчын, звычайна з бяднейшых сем'яў, рабіліся служкамі індуісцкай багіні агню Еламы. Іх ахвяравалі бацькі з надзеяй на атрыманне багацця або нараджэнне хлопчыка. Колькасць гэтых служак (*devadasis*) "расла з прычыны імкнення багатых храмавых патронаў атрымаць добрае жыццё ў іншым свеце, купляючы дзяўчынак для храмаў" [Bhattacharji, 1991, с. 510]. *Devadasis* не маглі брацца шлюбам і мелі няшмат правоў, аднак маглі атрымаць багацце і добрае становішча, служачы палюбоўніцамі арыстакратаў (хаця дзеці ад такой сувязі не мелі права на спадчыну ад бацькі). З фармаваннем свецкіх формаў іерархіі, пашырэннем гарадоў, з'яўленнем наёмнае працы ўзніклі і свецкія формы прастытуцыі (публічныя дамы ў старажытных партах і гандлёвых гарадах). Сацыяльныя зрухі, выкліканыя прамысловай рэвалюцыяй у Еўропе, прывялі да сапраўднага буму прастытуцыі, бо маладыя жанчыны пераязджалі ў гарады ў пошуках працы, якой на рынку не ставала. Як і даўней, сёння прастытуцыя часта вынікае з беднасці і абмежаваных магчымасцяў працаўладкавання жанчын. Большая частка з двух мільёнаў індыйскіх прастытутак (як і ў іншых бедных краінах) паходзяць з сельскіх сем'яў, якія жывуць у галечы. Яны наймаюцца служыць багатым гараджанам. Звычайна бедныя жанчыны могуць уладкавацца толькі ў якасці хатняе прыслугі або на прамысловыя канвееры, дзе заробкі, як правіла, значна меншыя за тыя, што мае прастытутка. Прастытуткамі, аднак, становяцца не толькі бедныя; матывацыйны фактар тут — абмежаваная роля жанчыны ў грамадстве (асабліва ў плане працаўладкавання). І хоць некаторыя жанчыны могуць зрабіцца даволі багатымі, прадаючы сваё цела, большасці гэта не ўдаецца. Часцей за ўсё прастытуцыя дае толькі часовае вызваленне ад галечы. Секс — справа не толькі кахання або расслаблення ці працягу роду. Гэта неадлучная частка цэласнасці чалавечага грамадства. Але найперш гэта сацыяльны і культурны феномен. У наступным раздзеле, які датычыць шлюбу, падобнае сцвярджэнне будзе абгрунтаванае. Шлюб таксама справа не толькі двух чалавек, якія сыходзяцца разам у каханні або па неабходнасці. Гэта ў значнай частцы прадукт і частка чалавечага грамадства і культуры.

СІСТЭМЫ ВЫТВОРЧАСЦІ І ІХ САЦЫЯЛЬНАЕ АЗДАБЛЕННЕ

Калі наш далёкі продак падняў камень, абчасаў яго і прымайстраваў на канец палкі, каб атрымаць прыладу для паляўніцтва і вайны, ён гэтым распачаў вытворчасць зброі. Вытворчасць прадугледжвае значную трансфармацыю аб'екта дзеля культурных мэтаў. Працэс вытворчасці часта мае вынікам фізічнае змяненне аб'екта, але ён можа быць і проста перамяшчэннем аб'ектаў; гэта, напрыклад, калі з асобных камянёў будуець мураваную сцяну. Але вытворчасць — нешта большае, чым простая трансфармацыя; гэта сістэмна арганізаваная серыя аперацый у пэўным сацыяльным і навакольным кантэксце. Вытворчасць мае таксама пэўны экалагічны аспект, вымагае наймаць рабочых, на яе ўплывае арганізацыя грамадства, на якую, у сваю чаргу, уздзейнічае вытворчасць. Антраполагаў цікавіць не столькі вытворчы працэс сам па сабе, колькі сама сістэма вытворчасці, часткай якой гэты працэс і з'яўляецца. У розных грамадствах вытворчасць можа прымаць самыя розныя формы. У нашых умовах, напрыклад, вытворчасць зброі азначае адмысловы вытворчы працэс, які па сваёй складанасці невымерна пераўзыходзіць тэхналогію вытворчасці каменнай сякеры. Адпаведна стваральнікі ракет будуць інакш падрыхтаваны і арганізаваны, чым стваральнікі, скажам, дзіды. Больш складаная тэхналогія і наяўнасць падзелу працы — вось найперш тое, што адрознівае нас ад нашых далёкіх продкаў.

Асяроддзе і вытворчасць

На сістэмы вытворчасці ўплываюць як прыроднае наваколле, так і сацыяльнае, палітычнае і эканамічнае асяроддзе. Дробная вытворчасць у большай ступені адпавядае прыроднаму асяроддзю, якое забяспечвае ўсе патрэбы ў сыравіне. Такія збіральнікі, як мардуджары Аўстраліі ці ручныя земляробы цэмбага Новай Гвінеі, здабываюць большасць ежы, а таксама сыравіну для вырабу паляўнічых і земляробчых прылад, адзення і жылля непасрэдна з навакольнага асяроддзя. Іх вытворчасць абмежавана асваеннем мясцовых рэсурсаў і здольнасцю пераўтвараць гэтыя рэсурсы ў патрэбныя рэчы. На працягу тысячагоддзяў гэтыя супольнасці мала-памалу развівалі свае вытворчыя магчымасці. Гэтаму спрыялі новыя веды аб прыродных багаццях, а таксама тэхнічныя вынаходніцтвы (дзіда-кідалка ў аўстралійцаў) ці новыя культурныя расліны ў земляробаў Новай Гвінеі. Усё гэта ўносіла змены ў сістэму, аднак не мяняла сутнасці сувязяў паміж вытворчасцю і асяроддзем. Сістэмы вытворчасці буйных грамадстваў больш гнуткія ў экалагічным аспекце, бо развіццё гандлю дазваляе ім выкарыстоўваць рэсурсы і рынкі значна большых тэрыторый, і яны ўзброены большым запасам тэхналагічных ведаў. Такія вытворчыя сістэмы здольны лепш

выкарыстоўваць свае прыродныя рэсурсы. Так, напрыклад, да прыбыцця еўрапейцаў калінга і іншыя народы з поўначы Філіпінаў здабывалі абмежаваную колькасць золата ў зямлі і рэках іх мясцовасці. Аднак сучасная тэхналогія дазволіла кампаніям у пачатку нашага стагоддзя здабываць намнога больш каштоўнага металу і зрабіла Філіпіны адным з лідэраў здабычы золата ў свеце. Тэхналагічная гнуткасць сістэм вытворчасці робіць развіцця грамадствы менш залежнымі ад іх прыроднага атачэння. Бывае, што яны ў вялікай ступені залежаць ад прывазных рэсурсаў. Менавіта ад прывазных рэсурсаў — паліва, адзення, будаўнічых матэрыялаў, харчу і механічных сродкаў накіраваных на снегавыя машыны — залежаць шматлікія арктычныя супольнасці. Тэхналагічныя магчымасці разам з тым павялічваюць верагоднасць разбурэння прыроднага асяроддзя. Калі экалагічныя выдаткі ад шматвяковай здабычы золата калінгамі былі мінімальнымі, то здабыча карысных выкапняў за апошнія дзесяцігоддзі прынесла значную шкоду не толькі бліжэйшаму наваколлю, але і (дзеля скідвання хімікаліяў у рэкі) фермам і азёрам аддаленых раўнін.

Умовы функцыянавання вытворчасці

Як у дробных, так і ў буйных грамадствах не так лёгка забяспечыць умовы для нармальнага функцыянавання эканомікі. Для гэтага трэба вырашыць пытанні пераадолення бедстваў (гэта войны, экалагічныя крызісы і да т.п.), забеспячэння рабочай сілай, размеркавання працы і аплаты яе.

Пераадоленне бедстваў

Для пераадолення часовых ці пастаянных бедстваў тыпу засухі і іншых прыродных катаклізмаў вытворчыя сістэмы звычайна забяспечаны спецыяльнымі механізмамі. Так, збіральнікі прытрымліваюцца саюзніцкіх адносінаў з іншымі абшчынамі, каб пры вычарпанні сваіх рэсурсаў атрымаць дапамогу збоку. Дробныя вытворцы маюць запас харчовых прадуктаў, якія можна выкарыстаць толькі ў надзвычайных выпадках. У нашым грамадстве ў выпадку бедстваў звяртаюцца да альтэрнатыўных рэсурсаў ці да запасных фондаў, а таксама падтрымліваюць непасрэдна вытворцаў, асабліва земляробаў, праз сістэмы матэрыяльнай дапамогі і фондаў. Прыродныя сілы могуць разбурыць вытворчасць, але яны не мяняюць самой сістэмы вытворчасці. Дзейнасць чалавека сама па сабе спараджае экалагічныя крызісы, што нярэдка пагражаюць стабільнасці вытворчай сістэмы. Многія грамадствы мінулага паволі забівалі сябе, няправільна выкарыстоўваючы зямлю, на якой жылі. Напрыклад, вельмі развітая ў свой час (X-XII стст.) культура анасазі з каньёна Чака (штат Нью-Мексіка) урэшце прыйшла ў заняпад з-за дэградацыі прыроднага асяроддзя [Guterman, 1988]. Інтэнсіўная высечка лясоў на паліва і будаўнічыя матэрыялы прывяла да эрозіі глебы і разбурэння арашальных каналаў. У выніку заняпала ўся

сельскагаспадарчая сістэма. Эрозія глебы і змяншэнне плошчы лясоў і сённа з'яўляюцца праблемай нумар адзін для многіх рэгіёнаў свету, пагражаючы дабрабыту грамадстваў, якія шпарка развіваюцца, і нават дабрабыту ўсёй сусветнай супольнасці.

Аднаўленне рабочай сілы

Яшчэ адна важная перадумова функцыянавання любой вытворчай сістэмы — замяшчэнне рабочай сілы. Натуральна, што ва ўсіх іх існуюць шляхі пастаяннага забеспячэння працаздольнай рабочай сілай. Гэта значыць, у патрэбнай колькасці аднаўляюцца чалавечыя рэсурсы. Людзі, адпаведна, перш чым стаць аб'ектамі вытворчасці, павінны займаць пэўныя спецыялізаваныя навыкі, а грамадства, у сваю чаргу, абавязана забяспечыць навучанне дзяцей. Дробныя супольнасці абмяжоўвалі рост насельніцтва, усяляк кантралюючы нараджальнасць (інфантацыд, аборты і інш.). Такія захавы, поруч з адносна высокай дзіцячай смяротнасцю, адбіліся на тэмах росту насельніцтва планеты, і на працягу тысячагоддзяў існаваў баланс паміж колькасцю насельніцтва і эканамічным развіццём. Гэты баланс быў драматычна парушаны некалькі стагоддзяў таму; пачынаючы з 40-х гадоў імклівы рост насельніцтва стаў адной з галоўных праблем, з якімі сутыкнуліся шматлікія краіны трэцяга свету. Тым часам як многія слабаразвітыя краіны маюць сур'ёзныя праблемы з-за хуткага росту іх насельніцтва, у індустрыяльных дзяржаў ёсць цяжкасці, звязаныя з нізкімі паказчыкамі нараджальнасці ці скарачэннем насельніцтва. Заможныя людзі па самых розных прычынах лічаць за лепшае мець як мага менш дзяцей. Шмат якія краіны Еўропы і Паўночнай Амерыкі і сённа вымушаны наймаць рабочых з іншых рэгіёнаў свету, каб забяспечыць свае патрэбы ў рабочай сіле. У сучаснай сусветнай сістэме ў выніку эканамічнай няроўнасці і патрэбы ў рабочых руках узнікае своеасаблівы імпорт працоўных. Пачатак гэтаму працэсу быў пакладзены еўрапейцамі: на плантацыях Новага Свету праблема рабочай сілы вырашалася мільёнамі рабоў, прывезеных з Афрыкі. У другой палове XIX ст., пасля ліквідацыі рабства, мільёны рабочых рук для будаўніцтва, здабычы руды і сельскай гаспадаркі на патрэбы каланіяльных капіталістычных эканомік забяспечвалі Індыя і Кітай. Вынікам такіх міграцыйных працэсаў сталася вялікая колькасць нашчадкаў гэтых мігрантаў, раскіданых па ўсім свеце далёка ад радзімы продкаў. Працоўная міграцыя — з'ява, характэрная не толькі для мінулага. І цяпер больш развітыя еўрапейскія эканомікі залучаюць рабочых з Паўднёвай Еўропы і Сярэдняга Усходу. У 70-х і ў пачатку 80-х гадоў багатыя нафтавыя краіны Сярэдняга Усходу наймалі шмат рабочых з Індыі, Філіпінаў, Паўднёвай Карэі і іншых краін. Вайна ў Персідскім заліве 1991 г. звярнула ўвагу міжнароднай супольнасці на 5 мільёнаў рабочых-мігрантаў на Сярэднім Усходзе (больш паловы — у Саудаўскай Аравіі). Такія краіны, як ЗША, Канада і Аўстралія, у меншай ступені — Японія, працягваюць наймаць мільёны рабочых з маларазвітых

краін усяго свету. У 80-я гады ЗША — у параўнанні з ранейшымі дзесяцігоддзямі — прынялі найбольшую колькасць мігрантаў. Як і ў мінулым, засталіся назусім не ўсе. А тыя, што прыжыліся, зрабілі яшчэ больш стракатым этнічны малюнак Злучаных Штатаў Амерыкі — малюнак, які характэрны для большасці сучасных грамадстваў свету. Мігранты, што прыязджалі ў ЗША, Канаду і Аўстралію, да нядаўняга часу былі пераважна выхадцамі з Еўропы. Аднак становішча перамянілася, і сёння ўжо нееўрапейцы складаюць большасць сярод мігрантаў; у асноўным гэта кітайцы і індусы. Хоць першы індус прыехаў у ЗША яшчэ к 70-м гадам XVIII ст. (з Мадраса), большая частка іх мігрыравала на працягу апошніх 30 гадоў. Цяпер іх тут каля 800 тысяч чалавек, і гэтая лічба штогод павялічваецца яшчэ на 20 тысяч. Большасць з іх — гэта прафесійна падрыхтаваныя і прадпрымальныя гуджараты і сікхі. Сёння амерыканскія індусы складаюць самую жыццяздольную імігранцкую супольнасць у ЗША. Але, з другога боку, масавы ад'езд пагаршае становішча на іх радзіме. Міграцыя пазбаўляе слабаразвітыя краіны кваліфікаванай рабочай сілы, тым больш што магчымасці гэтых краін наймаць яе ўвогуле абмежаваныя. Падзел працы і аплата, пол і падзел працы Існанне розных відаў працы і розная ацэнка іх менш за ўсё абумоўлены прыроднымі фактарамі. Як падзел працы, так і аплата яе — гэта з'явы соцыякультурнага паходжання. Непарыўнасць вытворчага працэсу вымагае, каб людзі былі згоднымі з яго арганізацыяй. Апошняе больш характэрна для дробных, а не буйных грамадстваў. Рух прафесійных саюзаў і жанчын за свае правы — яскравы прыклад таго, як у сучасных буйных грамадствах людзі ўспрымаюць існуючы парадак наймання рабочых і іх матэрыяльнага заахвочвання. Аўтаматычнай згоды з тым, што ёсць, нельга чакаць нават і ў слабаразвітых грамадствах. Так, жанчыны мундуруку і мардуджара, гэтак жа як і іхнія амерыканскія сучасніцы, скардзяцца на тое, што атрымліваюць самую дакучлівую і не самую прэстыжную працу. У большасці выпадкаў, аднак, незадаволенасць людзей мала ў чым мяняе сітуацыю. Замест таго, каб разглядаць праблему комплексна, у повязі з усёй сістэмай, людзі часта скіроўваюць крытыку на асобных прадстаўнікоў сістэмы — благога кіраўніка, правадыра, караля або прэзідэнта. Кадравыя змены могуць палегчыць умовы, але яны наўрад ці зыначць саму сістэму вытворчасці. Фактычна ж падобныя перыядычныя захады хутчэй умацоўваюць сістэму, чым рэфармуюць яе. Тым не менш, перамены ўсё ж адбываюцца. Гэта можа быць вынікам змянення, скажам, рыначных умоў. Нязначныя віды дзейнасці могуць выйсці на першы план і змяніць усю сістэму вытворчасці. У шматлікіх супольнасцях Гватэмалы мужчыны займаюцца сельскай гаспадаркай і вырабляюць асноўную частку неабходнай для жыцця прадукцыі; жанчыны ж адказваюць за хатнія справы і за вытворчасць рэчаў на продаж. Яны таксама ткуць і займаюцца ганчарствам, г. зн. тым рамяством, якое ў самой абшчыне не карыстаецца асаблівай павагай. Аднак з паляпшэннем шляхоў зносін і з наплывам турыстаў могуць з'явіцца знешнія рынкі збыту глінянага посуду і тканых

вырабаў. Урэшце заняткі жанчын могуць стаць больш прэстыжнымі. У гэтым выпадку папулярнасць керамічнай вытворчасці спрыяе ўтварэнню сямейных жаночых груп, якія прыходзяць на змену земляробчым мужчынскім групам у якасці галоўных адзінак вытворчасці — мужчыны на гэты раз ператвараюцца ў гандлёвых пасрэднікаў. Такія змены памяншаюць ролю мужчынскіх сувязяў па-за межамі сям'і і, адпаведна, павялічваюць значэнне сувязяў паміж занятымі ў керамічнай вытворчасці жанчынамі. Змены ў сістэмах вытворчасці нярэдка вынікаюць з супадзення ўнутраных і знешніх фактараў. На працягу абедзвюх (першай і другой) сусветных войнаў скарачэнне рабочай сілы ў такіх краінах, як ЗША і Вялікабрытанія, вызваліла шмат працоўных месцаў для жанчын у галінах традыцыйна "мужчынскіх". Гэта адыграла важную ролю ў перапамеркаванні працы паводле полавай прыкметы і паслужыла каталізатарам сучаснага жаночага руху — руху, які выклікаў далейшыя змены ў падзеле працы. Усім сістэмам вытворчасці ўласцівы ўнутраныя супярэчнасці, якія, у сваю чаргу, могуць прывесці да радыкальных зрухаў.

Размеркаванне і абмен

Недастаткова толькі вырабляць прадукцыю — павінна існаваць сістэма яе збыту. У людзей розныя патрэбы, густы, жаданні, і часта бывае так, што ў нас альбо чаго-небудзь бракуе, альбо, наадварот, ёсць лішак пэўнага прадукту, які патрабуе збыту. Адным з асноўных і актуальных для ўсіх грамадстваў пытанняў, якое, да таго ж, можа быць галоўнай прычынай сацыяльных канфліктаў, з'яўляецца пытанне размеркавання прадуктаў вытворчасці і рэсурсаў.

Уласнасць

Паняцце ўласнасці як прызнанага верхавенства, панавання і ўлады над фізічным аб'ектам, працэсам ці ідэяй — цэнтральны момант у агульнай канцэпцыі размеркавання і абмену. Амаль у кожным грамадстве ўласнасць — гэта паняцце комплекснае. Так, мы гаворым, што ў нашым грамадстве чалавек з'яўляецца ўласнікам свайго дома. Але з дапамогай розных дзяржаўных і грамадскіх інстытутаў дзяржава, сям'і ці нават суседзі асобы могуць дастаткова сур'ёзна ўздзейнічаць на "лёс" гэтага дома. У шэрагу выпадкаў паліцэйскія ці іншыя прадстаўнікі аховы парадку могуць увайсці у дом без дазволу ягонага ўладальніка. Банк, які валодае закладной на дом, таксама мае правы на яго; нявыплата падаткаў можа прывесці да страты ўласнасці. Нафтавыя кампаніі могуць прасвідраваць дол на месцы дома, рудаздабывальныя кампаніі — зрабіць пад яго падкоп, а гарадскія або дзяржаўныя ўлады — нават знесці яго і пабудаваць на гэтым месцы парк, адміністрацыйны будынак ці пракласці дарогу. У пінтубі, племені збіральнікаў аўстралійскай пустыні, уласнасць вызначаецца словам

"канынінна", якое можна перакласці як "валоданне", "трыманне" ці "дагляданне" [Myers, 1982, с.83]. Слова ўжываецца для абазначэння валодання фізічным аб'ектам ("Я маю дзве дзіды"), адносін паміж бацькамі і дзецьмі ("Мой бацька даглядаў і выхаваў мяне"), а таксама правоў, якімі могуць валодаць асобы ці калектывы ў адносінах да святых месцаў (вір, камяні-валуны ці пячора), рэлігійных цырымоній, песень і малюнкаў. У пінтубі паняцце ўласнасці ўключае ў сябе як кантроль, так і пачуццё адказнасці. Чалавек "валодае" дзіцем ці святым месцам, але ж гэта прадугледжвае і адказнасць за сваю ўласнасць. Пры гэтым ідэя ўласнасці забяспечана сістэмай маральных устаноў, вядомай як "закон", які вызначае ступень адказнасці. Уласнасць на зямлю для пінтубі азначае перадачу ў спадчыну святых мясцін ды звязаных з імі тэрыторый і ўключае абавязак выконваць адпаведныя рытуалы ў гэтых мясцінах. Няздольнасць выконваць такія абавязкі ўплывае не толькі на статус чалавека, але і пагражае маральнаму і сацыяльнаму ладу жыцця пінтубі. Не цяжка прасачыць, наколькі гэтыя погляды разыходзяцца з еўрапейскімі і як розныя падыходы да ўласнасці абумовілі канфлікты і непаразуменні паміж абарыгенамі і еўрапейцамі, калі апошнія пасяліліся ў Аўстраліі.

Размеркаванне багацця: няроўнасць і развіццё

Незалежна ад таго, як вызначаецца ўласнасць, ва ўсіх грамадствах ёсць людзі, якія ў параўнанні з іншымі валодаюць выключна вялікім дастаткам. Няроўнае размеркаванне багацця (аб'ектаў ці рэсурсаў, што маюць непасрэдную карысць ці абменную вартасць) з'яўляецца універсальнай характарыстыкай чалавечага грамадства. Для шматлікіх дробных грамадстваў, асабліва калі параўнаць становішча мужчын і жанчын, характэрна меншая няроўнасць. Па меры развіцця вытворчых сіл няроўнасць у грамадстве павялічваецца. З ростам няроўнасці, у сваю чаргу, развіваецца сістэма грамадскага кантролю (паліцыя і войска), якія падтрымліваюць існуючую няроўнасць. Разам з тым пры размеркаванні багацця існуюць істотныя адрозненні. Так, сярод мардуджараў, што жывуць у суровых умовах аўстралійскай Заходняй пустыні, захоўваецца значна большая маёмасная роўнасць, чым сярод племені ціві, якое жыве ў значна лепшых умовах поўначы Аўстраліі. У сучасных індустрыяльных грамадствах ступень няроўнасці таксама розная. У такой краіне, як Данія, багацце размеркавана куды больш раўнамерна, чым, скажам, у ЗША. Атрымліваецца, што нават у самым "справядлівым" з сучасных грамадстваў няроўнасць значна большая, чым у абарыгенаў ціві. У рэшце рэшт, у сусветным маштабе няроўнасць падзяліла краіны на тыя, што лічацца "развітымі", і на так званыя "адсталыя", ці "тыя, што развіваюцца". У ліку развітых — краіны Еўропы, Паўночнай Амерыкі і Японія. Адносна заможнымі лічацца індустрыялізаваныя краіны былога сацыялістычнага лагера ды некалькі буйных нафтаздабывальных дзяржаў (такіх, як Саудаўская Аравія ці Сінгапур). Астатнія 120 адсталых

краін характарызуюцца адносна нізкім узроўнем жыцця, высокімі тэмпамі росту насельніцтва і суцэльнай эканамічнай ды тэхналагічнай залежнасцю ад эканамічна развітых дзяржаў. У большасці гэтых краін багацце размеркавана вельмі непрапарцыянальна — нешматлікая эліта кантралюе асноўную частку нацыянальнага прыбытку, асобныя магнаты варочаюць мільёнамі, калі не мільярдамі даляраў, між тым як большасць вясковай і гарадской беднаты ледзьве зводзіць канцы з канцамі.

Формы абмену

Размеркаванне багацця ў межах грамадства ёсць вынік абмену рэсурсамі, таварамі, ідэямі і паслугамі. Эканамічны абмен з'яўляецца універсальнай прыкметай жыцця чалавечага грамадства. Пры любым сацыяльным ладзе задавальненне некаторых чалавечых патрэб ці жаданняў залежыць ад іншых людзей: ад нараджэння да смерці жыццё вымагае ад нас, каб нашы магчымасці і ўяўленні ўвесь час адпавядалі зменлівым навакольным умовам.

Працэс абмену грунтуецца на прынцыпе ўзаемнасці (узаемнага абмену таварамі і паслугамі) і выступае ў формах пераразмеркавання і рынкавага абмену.

Эканамічныя сістэмы

Узаемаабмен

Антраполог Маршал Салінз выдзяляе тры віды ўзаемаабмену: звычайны, збалансаваны і негатыўны [Sahlins, 1965]. Звычайны ўзаемаабмен характарызуецца дарэннем, што не прадугледжвае тэрміновай аддачы; гэта, напрыклад, абмен прадуктамі ў межах сямейнай групы. Пры збалансаваным абмене, калі, скажам, сан абменьвае ў цвана шкуры жывёл на пэўную колькасць тытуню [Marshall, 1961] ці калі земляробы маяя дапамагаюць адзін аднаму ў працы на полі, мае месца ўжо відавочнае спадзяванне на хуткі зварот. Негатыўны ўзаемаабмен ёсць спроба выкарыстаць іншага ў сваіх мэтах — прымусіць абменьваць тое, што ён ці яна лічаць за лепшае захаваць, альбо пераканаць чалавека, што атрыманае ім больш вартае за тое, што ён даў узамен.

Пераразмеркаванне

У пераразмеркавальных сістэмах абмену маёмасць спачатку назапашваецца, а потым пераразмяркоўваецца. Пераразмеркаванне можа прымаць розныя формы — такія, напрыклад, як падаткаабкладанне і дабрачыннасць. З мэтай забеспячэння нармальнага функцыяніравання і наладжвання сваёй інфраструктуры (будаўніцтва дарог, портаў і г.д.) усе

дастаткова развітыя грамадства распрацавалі пэўныя механізмы збору сродкаў ад сваіх грамадзян. У нашым грамадстве, як і ў многіх іншых, гэтай мэце служыць падаткаабкладанне. Гэта значыць, што, згодна з прынятымі законамі, грамадзяне аддаюць ураду пэўную частку свайго даходу; урад, у сваю чаргу, абавязваецца бараніць сваіх грамадзян ад знешняй пагрозы, забяспечваць законнасць і парадак, развіваць інфраструктуру і ўтрымліваць іншыя неабходныя для жыцця людзей службы. У індзейцаў паўночна-заходняга ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі ў якасці сродку пераразмеркавання выступае звычай, які называецца потлач. Асобныя людзі ці групы людзей выкарыстоўваюць тэатралізаваныя святы і дабрачынныя акцыі дзеля ўмацавання свайго статусу. Падобныя формы святкавання і дабрачыннасці распаўсюджаны ў дробных земляробчых і рыбалавецкіх супольнасцях і служаць галоўным сродкам эканамічнага абмену сярод членаў розных сацыяльных груп. У кваніютляў Брытанскай Калумбіі ў якасці падарункаў пры цырымоніі дарэння былі рабы, каноэ, шарсцяныя коўдры, розныя прамысловыя вырабы і пласціны медзі, якія цаніліся вельмі высока. Коўдры амерыканскай вытворчасці былі найбольш распаўсюджанымі падарункамі ў канцы XIX — пачатку XX ст. (у адной цырымоніі дарэння магло быць некалькі тысяч такіх коўдраў), і яны служылі галоўнай адзінкай разліку. Само свята ладзілася на прыватныя сродкі асобы-арганізатара з нагоды нараджэння першага дзіцяці, вяселля ці ініцыяцыі — уступлення пляменніка ў таёмнае брацтва. Масвае баляванне забяспечвала арганізатару высокі сацыяльны статус. Рыхтуючыся да свята потлач, чалавек набываў патрэбныя рэчы ў сваіх сваякоў (галоўным чынам пазычаў на выгадных для апошніх умовах). Падчас цырымоніі рэчы размяркоўваліся паміж членамі сваяцкай групы і проста знаёмымі, а таксама сярод людзей з іншых абшчын. Такім чынам, пераразмеркаванне тавараў адбывалася як сярод прадстаўнікоў пэўнай сваяцкай суполкі, так і па-за яе межамі. Потлач як сродак міжабшчыннага пераразмеркавання дазваляў таксама рэалізоўваць харчовыя прадукты, якія хутка псаваліся. Эліта заўзята спаборнічала ў выяўленні шчодрасці: потлач давала магчымасць узняцца вышэй па грамадскай лесвіцы. Больш таго, запрошаныя не проста атрымлівалі рэчы, але і бралі актыўны ўдзел у арганізацыі свята.

Рынкавы абмен

Складовымі часткамі рынкавага абмену з'яўляюцца продаж і набыццё тавараў. Галоўнае тут — вызначэнне цаны, што залежыць перш-наперш ад такіх аб'ектыўных эканамічных фактараў, як попыт і прапанова, а не ад суб'ектыўных — сваяцкіх сувязяў ці грамадскага становішча. Асабліва важную ролю рынкавы абмен адыгрывае ў сітуацыі, калі ўзаемадзеяннічаюць незнаёмыя людзі. Менавіта як галоўная сістэма абмену рынкавы абмен трывала замацаваўся ў сучасным свеце.

Сродкі абмену

Грошы выкарыстоўваюцца ў якасці сродку абмену там, дзе мае месца дэперсаналізацыя эканамічных адносін. Тэрмін грошы адносіцца не так да самога фізічнага аб'екта, як — што больш важна — да звязаных з ім уласцівасцяў — даўгавечнасці, абарачальнасці і прыдатнасці для самых розных функцый. Як адзначае Бэлшоу, усе гэтыя функцыі залежаць ад паняцця ліквіднасці, альбо "адноснай лёгкасці, з якой тавар... можа быць абменены" [Belshaw, 1965, с.9]. Існуюць два асноўныя тыпы грошай: спецыяльныя і універсальныя. Тэрмін спецыяльныя грошы адносіцца да аб'ектаў, што служаць сродкам абмену толькі пры пэўных абставінах; на іх можна абмяняць абмежаваныя віды тавараў і паслуг. Каровы, свінні, каштоўнасці і адзенне з'яўляюцца распаўсюджанымі відамі спецыяльнага разліку. Насельніцтва аднаго з рэгіёнаў Ірыян-Джаі, напрыклад, выкарыстоўвае з мэтай абмену адзенне [Elmberg, 1968]. Такое адзенне не носяць, яно служаць выключна для абмену, у прыватнасці, падчас шлюбнага рытуалу. Чалавек, які павінен аддаваць адзенне, набывае яго задоўга да шлюбу. Адзенне выкарыстоўваюць таксама для выплаты штрафаў. Так, уцёкі з чужой жонкай у племені карандоры ацэньваюць у 150 адзінак адзення і дзве свінні, якімі трэба "заплаціць" пакрыўджанаму боку. Адзенне з'яўляецца і сімвалам заможнасці, з-за чаго багатыя супляменнікі часам наўмысна парушаюць шлюбныя законы, паколькі выплата штрафу дае "выдатную магчымасць прадэманстраваць сваё багацце" [Sanggenafa, 1990, с.96]. Універсальныя грошы адрозніваюцца ад іншых іх відаў сваёй прыдатнасцю для любых аперацый. Імі можна заплаціць за большасць матэрыяльных рэчаў і паслуг. Такая грашовая форма абмену спрашчае правядзенне эканамічных аперацый з незнаёмымі людзьмі. У гэтай агульнапрынятай грашовай сістэме можна ацаніць багацце чалавека, вартасць ягонай працы і нават інтэлект. Увядзенне універсальных грошай у грамадствах, дзе яны дасюль не выкарыстоўваліся, вядзе да істотных перамен. Так, напрыклад, замена універсальнымі грашыма жывёлы ў якасці пасагу пры заключэнні шлюбу ва Усходняй Афрыцы дала маладым людзям большую асабістую свабоду. З цягам часу яна панізіла ролю бацькоўскай апекі і самой палітычнай сістэмы, заснаванай на кланавай арганізацыі грамадства. Акрамя таго, гэтая замена садзейнічала разбурэнню калектыўнай сваяцкай уласнасці на статкі жывёлы. Выкарыстанне універсальных грошай у рынкавым абмене сталася важнай прыступкай і да ўтварэння сучаснай сусветнай сістэмы. Універсальныя грошы з'яўляюцца адным з найбольш дзейных сродкаў інтэграцыі грамадстваў у сусветную эканоміку; свабоднае перамяшчэнне грашовых сродкаў мае як прамое, так і ўскоснае ўздзеянне практычна на ўсе бакі жыцця. І хоць агульныя грошы ўжо даўно ўсталяваліся ў якасці пануючага сродку абмену, спецыяльныя грошы і абмен паводле эквіваленту ўсё яшчэ захоўваюцца нават у індустрыяльна развітых грамадствах. Прыкладам можа быць абмен запчасткамі да Harley-Davidson сярод матацыклістаў у ЗША. Так,

хоць матацыклісты і звязаны з агульнай эканамічнай сістэмай, абмен запчасткамі ў межах групы не страціў свайго сацыяльнага і эканамічнага значэння. Утрыманне матацыклаў — што з'яўляецца асноўным паказчыкам групавой ідэнтычнасці — у вялікай ступені абапіраецца на сістэму менавага гандлю, сістэму, якая істотна памяншае іх залежнасць ад навакольнай рынкавай эканомікі. У адной з такіх групак у Тэхасе, Bandidos, каб адрамантаваць таварышу матацыкл, яго сябры "наведваюць іншых рокераў, нават тых, хто не належыць да Bandidos. Практычна ўсе неабходныя запчасткі выменьваюцца ў іншых харлей-рокераў. Асобныя запчасткі, скажам, поршневыя кольца, яны набываюць у прадстаўнікоў кампаній, але ніводзін з рокераў не рады мець з імі справу. У іх вачах агенты па продажы «Харлеяў» не нашмат лепшыя за гандляроў-піратаў" [Reaves, 1978, с.214]. Актыўны абмен запчасткамі ў гэтых групах часткова з'яўляецца вынікам таго, што іхнія матацыклы, Harley-Davidson, у адрозненне ад іншых, можна без праблем утрымліваць незалежна ад рынку. У матацыклаў гэтай маркі існуе толькі тры віды матораў, і таму стварэнне фонду неабходных запчастак — адносна простая справа. Рэгіянальныя сусветныя гандальныя эканамічныя сістэмы амаль не бываюць самадастатковымі. Гандаль, ці абмен таварамі паміж рознымі краінамі або рэгіёнамі — вось асноўная рыса ўсіх эканамічных сістэм. Пошук рэсурсаў і рынкаў па-за межамі пэўнага грамадства, безумоўна, з'ява не новая. Але беспрэцэдэнтнымі з'яўляюцца маштабы сучаснага сусветнага гандлю — гэтак жа, як і ступень яго ўздзеяння на жыццё людзей. Сёння нават у малых, адносна ізаляваных вёсках людзі могуць вырабляць прадукцыю для аддаленых рынкаў і карыстацца таварамі з самых розных куткоў свету. З даўніх часоў прадстаўнікі невялікіх супольнасцей часта ўступалі ў досыць складаныя абменныя адносіны паміж сабою. Да высокараспрацаваных сістэм абмену належала, напрыклад, сістэма "Кула" на астравах каля ўсходняга ўзбярэжжа Новай Гвінеі [Leach and Leach, 1983]. Дзеля цырыманяльнага абмену каштоўнымі каралямі і бранзалетамі з гандлёвымі партнёрамі іншых астравоў людзі выбіраліся ў цяжкія падарожжы на каное. Распаўсюджванне бранзалетаў і караляў ішло ў супрацьлеглых кірунках [гл. схему на с.147], што спрыяла існаванню вялікай гандлёвай сеткі паміж астраўнымі народамі. Так, трабрыяндскія жыхары прывозілі бранзалеты на востраў Добу, а ўзамен атрымлівалі каралі. Гандлёвае партнёрства перадавалася ў спадчыну і ўсталёўвала сацыяльна і эканамічна важную сістэму сувязяў. Абмен каштоўнасцямі суправаджаўся складанымі святочнымі рытуаламі, паднясеннем падарункаў і менавым гандлем самымі рознымі таварамі. Гандаль развітых краін характарызуецца пастаянным абарачэннем вялікай колькасці разнастайнага тавару і больш развітымі гандлёвымі сеткамі. Развіццём такіх сетак суправаджаўся рост ранніх імперый. Старажытныя фінікійцы, напрыклад, на мяжы 2-га і 1-га тысячагоддзяў да н. э. усталявалі гандлёвыя сувязі па усім Міжземнамор'і з выхадамі ажно да Індыі. Арабскія маракі, а за імі наземныя караваны за вялікую плату дастаўлялі ў Рымскую імперыю з усходніх астравоў Інданезіі

гваздзіку для кулінарнага ўжытку і духмяныя рэчывы для храмаў. У Новым Свеце вялікую гандлёвую сетку стварылі ацтэкі: яна ўключала ўсю Мексіку і Цэнтральную Амерыку і даходзіла да поўначы Паўднёвай Амерыкі. Галоўнай задачай еўрапейскіх марскіх падарожжаў было адкрыццё новых гандлёвых шляхоў і новых крыніц багацця па ўсім свеце. Калумб плыў у Новы Свет не дзеля простага цікаўнасці, а на пошук гандлёвых шляхоў. Пошукі еўрапейцамі сыравіны і новых рынкаў для сваёй прадукцыі перайначылі свет і стварылі аснову сучаснай сусветнай цывілізацыі. Краіны-каланізатары імкнуліся перабудаваць свет згодна са сваімі эканамічнымі патрэбамі. І тыя посткаланіяльныя грамадствы, якія сёння вывучаюцца антрапологамі, адбітак гэтай каланіяльнай экспансіі. Такія тэрміны, як глабалізацыя і глабальная эканоміка, выразна выяўляюць гандлёвую ўзаемазалежнасць у сучаснай сусветнай эканоміцы (гл. "Нататкі антраполога" ў канцы раздзела). Асабліва добра гэта відаць на прыкладзе вытворчасці электронікі — у свеце цяжка знайсці якую-небудзь вёсачку без радыёпрыёмнікаў, магнітафона ці тэлевізара. Сыравіна для вытворчасці магнітафона або тэлевізара — металы, нафтапрадукты і інш. — могуць пастаўляцца з дзесяткаў краін. Асобныя кампаненты могуць вырабляць у Малайзіі, Мексіцы, Тайвані ці ў любой іншай краіне, а ў адно цэлае іх будуць збіраць у нейкім іншым месцы. Гатовы магнітафон ці тэлевізар можа прайсці праз некалькі краін, пакуль, нарэшце, не асядзе ў чыёйсьці хаціне ў гарах Папуа Новая Гвінея ці ў амазонскіх джунглях.

Дачыненні паміж вытворчымі сістэмамі

Існуюць тры асноўныя тыпы дачыненняў паміж вытворчымі сістэмамі: сімбіятычная дапаўняльнасць, іерархічная дапаўняльнасць і прамая канкурэнцыя. Усе яны не выключаюць адна адну і могуць пераплятацца, выяўляючы фундаментальныя, найбольш спецыфічныя свае адрозненні; яны таксама звязаны з сістэмай сацыяльных і палітычных адносін у грамадстве.

Сімбіятычная дапаўняльнасць

Сімбіятычная дапаўняльнасць характарызуе такія ўзаемаадносінны дзвюх розных сістэм вытворчасці, калі кожная з іх дае іншай неабходныя тавары і паслугі і пры гэтым ніводная не з'яўляецца дамінуючай. Сацыяльныя адзінкі пры такой форме эканамічнай узаемазалежнасці, як правіла, адносна роўныя і палітычна незалежныя. Сімбіятычная дапаўняльнасць уласціва галоўным чынам дробным сістэмам вытворчасці. Рост вытворчасці прыводзіць да большай няроўнасці і, адпаведна, канфліктаў. Сімбіятычная дапаўняльнасць можа прымаць самыя разнастайныя формы. Часам адну і тую ж зямлю ў розных, але дапаўняльных мэтах выкарыстоўваюць дзве супольнасці. Некаторыя качавыя жывёлаводы Сярэдняга Усходу, напрыклад, улетку пасуць свае статкі ў горных раёнах, а зімой пераганяюць іх на

раўнінныя палеткі, што пакінуты земляробамі пасля збору ўраджаю. Жывёла харчуецца і адначасова ўгнойвае палі. У такіх стасунках можа мець месца і дадатковы інтарэс, калі качэўнікі абменьваюцца з земляробамі воўнай і сырам, з аднаго боку, і прадуктамі земляробства — з другога. Аддаленыя групы могуць узаемадапаўняць адна адну, забяспечваючы неабходнымі рэчамі, якіх няма ў той ці іншай мясцовасці. Такія лясныя збіральнікі, як масу Паўднёвай Амерыкі і бамбуці Афрыкі, у абмен на прадукцыю земляробства і рамесныя вырабы забяспечваюць сваіх суседзяў дарамі лесу. Бываюць выпадкі, аднак, калі раўнавага парушаецца. Часам збіральнікі бяруць верх над земляробамі, адбіраючы іх зямлю. Суседзі таксама не заўсёды добра абыходзяцца з бамбуці і масу, якіх лічаць ніжэй за сябе, хоць абедзве гэтыя супольнасці здольныя да значнай сацыяльнай і палітычнай самастойнасці. Земляробы ў пошуках новай зямлі і лесарубы- гандляры выціскаюць бамбуці з традыцыйных месцаў жыхарства, а на землі масу ўсё часцей замахваюцца перасяленцы, урадавыя чыноўнікі і місіянеры. Іерархічная дапаўняльнасць Іерархічнай дапаўняльнасцю будзе называцца такі тып узаемаадносін паміж сістэмамі, пры якім яны хоць і дапаўняюць адна адну, але іх стасункі відавочна няроўныя і характарызуюцца як адносінны панавання і эксплуатацыі. Гэта мадэль звязана з большымі сацыяльнымі ўтварэннямі і з фарміраваннем дзяржаў і імперый. Звычайная мадэль такога тыпу адносін уключае існаванне эканамічна моцнай дзяржавы, якая будзе кантраляваць рэсурсы, прадукцыю і рынкі слабейшых дзяржаў з менш развітой эканомікай. Іх панаванне можа быць прамым, як у эпоху каланіялізму, ці ўскосным — праз кантроль над стратэгічнымі рэсурсамі і маніпуляванне палітыкай на месцах. Прыклад развіцця структуры іерархічнай дапаўняльнасці дае Заходняя Афрыка. Заходнюю Афрыку да з'яўлення еўрапейцаў складалі малыя імперыі, гарады-дзяржавы, якія мелі гандлёвыя зносіны з аддаленымі рэгіёнамі, і шматлікія самастойныя вёскі — земляробчыя абшчыны. Пачынаючы з XVI ст. еўрапейцы ўсталявалі кантроль над узбярэжжам і пачалі гандляваць з мясцовымі афрыканскімі дзяржавамі, абменьваючы еўрапейскія прамысловыя тавары (у першую чаргу — зброю) на рабоў гэтай часткі кантынента. Рабы выкарыстоўваліся для патрэб каланіяльнай эканомікі ў Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы. Удзел у гэтым гандлі афрыканскіх дзяржаў садзейнічаў іх хуткай мілітарызацыі, некаторыя пашырылі сферы свайго ўплыву на іншыя краіны і на земляробчыя вёскі, якія і давалі большасць рабоў. Калі ў XIX ст. рабства было адменена, заходнеафрыканскія А_1072грамадствы пераарыентаваліся на вытворчасць сельскагаспадарчай прадукцыі для еўрапейскіх рынкаў. На працягу другой паловы XIX ст. еўрапейскія краіны ўзялі гэтыя дзяржавы пад прамы кантроль і яшчэ больш скіравалі мясцовую вытворчасць у рэчышча ўласных эканамічных патрэб.

Прамая канкурэнцыя

Прамая канкурэнцыя ўзнікае ў адносінах паміж сацыяльнымі ўтварэннямі з рознымі сістэмамі вытворчасці, калі яны ўступаюць у канфлікт за выкарыстанне адных і тых жа важных рэсурсаў. Гэтая мадэль вынікае з павелічэння памераў грамадства і часцей за ўсё прадстаўлена сітуацыяй, калі адна сістэма вытворчасці падпарадкоўвае і разбурае іншую. Звычайная з'ява сучаснасці — гэта канфлікт паміж індустрыяльнымі і слабаразвітымі грамадствамі, калі першыя імкнуцца захапіць новыя рэсурсы і пагражаюць тым самым жыццядзейнасці малых народаў. Бразільскія індзейцы басейна Амазонкі мундуруку і янамамі яшчэ зусім нядаўна жылі як адносна аўтаномныя збіральнікі і земляробы. Але ў апошнія дзесяцігоддзі іх традыцыйныя месцы жыхарства прыцягнулі ўвагу звонку ў якасці крыніцы будаўнічых матэрыялаў, мінеральных рэсурсаў, зямлі пад пашу і земляробства. Індзейцы, якія спрабавалі супраціўляцца такому ўмяшанню ў сваё жыццё, былі або забіты, або мусілі адступіць яшчэ далей у джунглі ці апынуліся ў рэзервацыі. Там яны здольны падтрымліваць штосьці падобнае на традыцыйны лад жыцця, а ў некаторых выпадках маюць магчымасць лепш адаптавацца да новых умоў асяроддзя, хоць толькі асобныя рэзервацыі можна лічыць прымальным месцам для жыцця. Хто выжыў па-за межамі рэзервацыі, асуджаны на пошук новых спосабаў існавання — працуюць слугамі і чорнарабочымі, становяцца жабракамі і прастытуткамі, паколькі іх традыцыйная адаптацыйная ніша ў эканоміцы знікла.

Раздзел III. Традыцыйная культура і сучаснасць

Лекцыя 8

Традыцыйная культура: асаблівасці ўспрымання і мыслення носьбітаў традыцыі

Вядома, усе антрапологі спадзяюцца, што іх праца прынясе карысць чалавецтву. Звычайна яны ўсведамляюць свой абавязак дапамагаць людзям, сярод якіх жывуць і якіх вывучаюць, — тым, хто садзейнічае ажыццяўленню іх праектаў. Але не заўсёды можна прадбачыць вынікі працы антрапологаў і прадказаць яе ўплыў на далейшае існаванне абарыгенаў. У 1938 г. Кора Дзюбуа праводзіла даследаванні ў вёсцы Атымеланг на інданезійскім востраве Алар. Карыстаючыся выпадкам, Кора Дзюбуа пашырала веды мясцовага насельніцтва аб знешнім свеце і крыху абудзіла іх жыццё. І здавалася, што нічога дрэннага яна не рабіла. Але неўзабаве, у 1942 г., востраў Алар акупіравалі японцы. "Да японскага камандавання дайшлі чуткі, што правадыры вёскі Атымеланг сцвярджаюць, нібыта Амерыка выйграе вайну. Гэта не магло быць нічым іншым, як самай наіўнай фантазіяй маіх сяброў з вёскі Атымеланг, бо ніколі раней да майго прыезду яны нічога не чулі аб Злучаных Штатах. Але для акупантаў, якія былі ў стане напружанасці сярод чужога і таму небяспечнага асяроддзя, такія чуткі маглі азначаць

мяцеж/.../ Таму японцы паслалі вайскоўцаў і арыштавалі пяць маіх сяброў з Атымеланга /.../. Сярод Калабахі ім публічна адсеклі галовы, каб запалохаць астатняе насельніцтва" [Dubois, 1960, с. XIV-XV]. Няма канца гэтаму складанаму ланцугу адказнасці і віны антраполагаў за сацыяльныя вынікі сваіх даследаванняў, а вынікі гэтыя бываюць і негатыўнымі. Даводзячы кіраўнікам урада, супрацоўнікам карпарацый інфармацыю аб ізаляваных рэгіёнах краіны і яе культурных меншасцях, антрапологі павінны памятаць пра абавязак дапамагаць людзям, з якімі яны працуюць, працаваць на іх карысць і высвятляць усе непаразуменні. Але ім здараецца часам паведаміць інфармацыю, якая можа быць выкарыстана супраць мясцовага насельніцтва. Іншы раз антрапологам даводзіцца быць сведкамі такой нелегальнай дзейнасці, як кантрабанда, ухіленне ад падаткаў, забароненае піваварэнне. У сувязі з гэтым узнікаюць праблемы захавання канфідэнцыяльнасці крыніц гэтай інфармацыі і неабходнасць ўстрымлівацца ад публікацый, якія могуць прынесці шкоду людзям. Неабходна таксама захоўваць асцярожнасць пры публікацыі вынікаў палявых даследаванняў. Большасць антрапалагічных публікацый не выклікае адмоўнай рэакцыі ў свеце, але ж бываюць і выключэнні. У вычарпальных справаздачах аб жыццядзейнасці пэўнага грамадства часам змяшчаюцца звесткі, якія дзеля бяспекі гэтага ж грамадства лепей было б зусім не публікаваць. Напрыклад, у паведамленні пра стан абяздоленага ўсходнеафрыканскага народа, выгнанага са сваіх родных мясцін, адзначалася, што не апошняе месца ў эканоміцы гэтага народа займаў кантрабандны гандаль крадзенай жывёлай. Справаздача была дастаткова падрабязнай, каб дазволіць урадавым агентам прыняць усе неабходныя захады супраць кантрабанды. Вось прыклад сітуацыі, якая падымае сур'ёзныя этычныя праблемы. Тыя ж праблемы датычацца і аўдыторыі, да якой звяртаюцца антрапологі. Асноўнымі чытачамі антрапалагічных тэкстаў з'яўляюцца навуковыя супрацоўнікі і іншыя грамадзяне індустрыяльнаразвітых краін, але ў першую чаргу гэтыя справаздачы павінны быць прачытаны тымі, каго антрапологі вывучаюць, з кім яны жывуць побач. Шмат народаў, да якіх прычэпілі некалі ярлыкі "непісьменных" і "прымітыўных", зараз здольныя чытаць. Характэрнай асаблівасцю культурнай антрапалогіі з'яўляецца метада непасрэднага назірання. Ён патрабуе, каб даследчык жыў сярод людзей, якіх ён вывучае. Антраполог звычайна пачынае з таго, што вызначае агульны накірунак сваіх даследаванняў. Пры гэтым вывучаюцца як адносна ізаляваныя малыя грамадствы, так і групы людзей у буйных грамадствах. Потым антрапологі засяроджваюць сваю ўвагу на канкрэтных пытаннях ці канкрэтнай мясцовасці. Спачатку праводзяцца папярэднія даследаванні агульнага характару. Калі жу антраполагаў ужо склалася даволі добрае ўяўленне аб пэўнай праблеме, яны пераходзяць да больш прыватных пытанняў. Потым фармулююць гіпотэзы, каб растлумачыць, чаго янычакаюць ад свайго праекта, і вызначаюць, якую групу насельніцтва яны будуць вывучаць. Падчас даследаванняў метадам непасрэднага назірання антрапологі часта

сутыкаюцца з цяжкасцямі пры зборы інфармацыі, а таксама з праблемамі адносна таго, што дазваляецца назіраць і запісваць, а што — не. Палявыя даследаванні — гэта перш за ўсё апытванне, таму антрапологі павінны добра ведаць спосабы правядзення інтэрв'ю з людзьмі розных грамадстваў. Антрапологі збіраюць інфармацыю фармалізаваным шляхам — карыстаючыся спецыяльна падрыхтаванымі апытальнікамі, а таксама праз нефармальныя размовы. Паколькі не заўсёды магчыма ці пажадана пагутарыць з кожным прадстаўніком папуляцыі, антрапологі часта выкарыстоўваюць тэхніку выбарачнага даследавання, у тым ліку так званы адвольны адбор, калі ва ўсіх прадстаўнікоў аднолькавыя шанцы быць адабранымі для апытання. Існуе таксама стратыфікацыйны адбор (калі адбіраюцца канкрэтныя асобы з адпаведных груп) і тыпалагічны адбор (калі колькасць рэспандэнтаў абмежавана). Для правядзення палявых даследаванняў антрапологам звычайна патрабуецца дазвол урада ці адпаведных афіцыйных асоб, а таксама тых людзей, якіх яны збіраюцца вывучаць. Для таго каб быць прынятымі ў асяроддзі людзей — аб'ектаў іх вывучэння, антрапологі павінны наладзіць добрыя ўзаемаадносіны з імі. Асноўныя праблемы падчас экспедыцый узнікаюць у сувязі з клопатамі пра харчаванне, жыллё, са станам здароўя і празмерным псіхічным напружаннем. Але менавіта праз удзел у палявых даследаваннях антрапологі набываюць кваліфікацыю сапраўдных спецыялістаў: пашыраецца іх светапогляд, адбываецца пераасэнсаванне ранейшых каштоўнасцяў, яны загартоўваюцца ў складаных умовах навакольнага асяроддзя. Цяжка прадбачыць усе вынікі антрапалагічнай працы, але каб пазбегнуць магчымых негатыўных наступстваў для людзей, якія былі аб'ектамі іх вывучэння, антрапологі павінны быць вельмі пільнымі пры далейшым выкарыстанні сабранай інфармацыі. Яны таксама адказныя і за тое, каб людзі, якіх яны вывучалі, таксама мелі магчымасць карыстацца вынікамі іх даследаванняў.

Лекцыя 9

Асноўныя рысы традыцыйнай культуры

Культура – тое, як мы думаем і як узаемадзейнічаем з наваколлем.
Культура – агульнапрынятыя формы мыслення і паводзін. У гэтых межах цалкам месціцца ўсё жыццё асобы. Безкультурных людзей не існуе. Усе яны далучаны да той ці іншай культуры.

■ Іншая справа, што ў межах сучасных сацыяльных аб'яднанняў (напрыклад краін) існуюць некалькі ўзаемазнітаных і, часам, ўзаемапранікнёных культур. Так, у савецкай Беларусі адначасова існавалі культуры: беларускамоўных жыхароў вёсак; пераважна рускамоўных жыхароў гарадоў; польска-беларускамоўных беларусаў-каталікоў; рускамоўных габраяў.

Словы «культура» і «традыцыя» часцяком ужываюць як сінонімы. Асабліва, калі йдзе гаворка пра лад жыцця земляробаў і жывёлаводаў, пра фальклор і вуснапаэтычную творчасць. Больш глыбока пад «т р а д ы ц ы я й» маюць на увазе *генетычна стабільны, ураўнаважаны, самадастатковы лад жыцця*. Носьбіты яго паўнаякасна забяспечваюць усе свае патрэбы адно калькай* лада жыцця старэйшых генерацый.

Адрозніваюць аўтахтонныя і міграцыйныя культуры.

Культура	
Аўтахтонная	Міграцыйная
яе стварыла мясцовае насельніцтва	яе прынеслі людзі, якія аднекуль прыйшлі

2.Традыцыйная культура Беларусі аўтахтонна-міграцыйная па паходжанню. У ёй захаваны адбіткі культур старажытнага палеаеўрапейскага** насельніцтва (людзей, якія жылі тут да IV-III тысячагоддзя да нашай эры), балтаў*** (якія рассяліліся на беларускіх тэрыторыях на мяжы III-II тысячагоддзяў да нашай эры), славянаў (якія рассяліліся на беларускіх тэрыторыях у 6-10 стагоддзях нашай эры). Гэта – сведчанне надзвычайнай трываласці, вялікага адаптацыйнага патэнцыялу беларускай традыцыйнай культуры.

У XX стгоддзі мала якія культуры існуюць замкнёна, самі па сабе. Большасць з іх узаемадзейнічае і ўзаемапранікае.

■ Так, вясковыя жыхары едуць у гарады і далучаюцца да урбанізаваных**** культур; лацінаамерыканцы і еўрапейцы імкліва амерыканізуюцца пад уплывам ЗША; жыхары розных рэгіёнаў СССР у свой час актыўна далучаліся да рускамоўнай савецкай культуры.

3.Такія змены актыўна мяняюць лад жыцця людзей. Ва ўмовах іншай культуры яе неафіты***** па-іншаму здабываюць сабе ежу, жыллё, шлюбных партнёраў, па-іншаму размаўляюць і выхоўваюць дзяцей. Неўзабаве ў іх асяродку знікае «матчыная» традыцыя. Аднак, часам другая культурная супольнасць не спяшаецца іх прыймаць. Неафіты выракаюцца ад «матчынай» культуры, але застаюцца недалучанымі да новай – чужой. Яны застаюцца існаваць «на мяжы» розных культур, не далучанымі кардынальна ні да адной з іх. Часцяком у масавым ліку, што стварае адмысловыя культуры. Такія

* Калька – копія, капіраванне.

** Палеаеўрапейцы – насельніцтва Еўропы каменнага веку (палеаліту).

*** Балты – індаеўрапейскае племя. Сучасныя народы балтыйскай моўнай групы – літоўцы і латышы.

**** Урбанізацыя – рост буйных гарадоў.

***** Неафіт – новадалучаны да нейкай супольнасці чалавек.

культуры – маргінальныя. Існаванне «на мяжы», неўключанасць у агульнае ўсталяванае жыццё наваколля стварае праблемы для носьбітаў маргінальных культур. Ад індыўідуальных стрэсаў, самазабойстваў, асацыяльных формаў паводзін да масавых дзеянняў, якія ствараюць нестабільнасць у грамадстве.

Дынамічнасць, адрыў ад каранёў – лозунгі сучаснай заходняй цывілізацыі. Таму маргінальныя культуры інтэнсіўна колькасна павялічваюцца. Такія акалічнасці культурных зменаў выклікаюць неабходнасць існавання традыцыяналізма. Сёння ён існуе на ўзроўні *філасофіі* (Рэне Генон, Аляксандар Дугін); *дзяржаўнай палітыцы* (заканадаўчая падтрымка этнічнай культуры); *бытавых паводзін* (фальклорны рух). Краіны, якія ў XX стагоддзі знайшлі «залатую сярэдзіну» паміж традыцыяй і індустрыялізмам, забяспечылі сабе відавочную сацыяльную стабільнасць: эканамічную раўнавагу, псіхалагічны камфорт і вялікую працягласць жыцця грамадзян, сталае міжнароднае рэнаме. Гэтыя працэсы распачаліся ў сярэдзіне XX стагодзя (Швейцарыя, краіны Скандынавіі, Японія, Ізраіль), працягваюцца напрыканцы яго (Эстонія, Латвія, Літва). Фарміраванне ідэаогіі, якая б спалучала традыцыйную светапоглядную аснову і постіндустрыяльную знешнюю форму беларускай культуры яшчэ наперадзе, але гэты працэс (па аналогіі з суседнімі краінамі) адбудзецца ў XXI стагоддзі.

Лекцыя 10

Звычай і рытуал

Рэлігійныя вераванні не проста дэкларуюцца. Іх падача павінна ўздзейнічаць на пачуцці. Рэлігійныя дзеячы (пра іх больш падрабязна будзе гаварыцца ніжэй) імкнуцца да таго, каб чалавечая свядомасць грунтавалася на складанай, з мноствам вымярэнняў канцэпцыі будовы сусвету і месца чалавека ў ім. Канкрэтныя мэты і сродкі рэлігійных звычаяў могуць вар'іравацца ў залежнасці ад асяроддзя, але большасць з іх маюць агульныя рысы.

Адасабленне сакральнага ад секулярнага

Важным аспектам рэлігійнага светапогляду з'яўляецца падзел свету на секулярны і сакральны — прызнанне дзвюх адносна адасобленых сфер, са сваімі асаблівасцямі і атрыбутыкай. Абарыгены Заходняй пустыні ў Аўстраліі вызначаюць некаторыя ўчынкі, вераванні і звязаныя з імі прадметы як "таямніча-святыя", дазволеныя толькі для ініцыіраваных мужчын і жанчын, бо яны цесна звязаны з Мройным Часам і таму вельмі небяспечныя. Пакаранне за непаслухмянасць традыцыйна было суровым, часам нават

смяротным. У большасці сучасных хрысціянскіх канфесій ідэалагічная і эмацыйная мяжа паміж сакральным і секулярным не такая выразная, але ўсё ж яна існуе. Адасабленне сакральнага часта суадносіцца з ідэяй выключнасці: увайсці ў яго сферу патрапіць не кожны. Для гэтага чалавек павінен мець надзвычайныя ўласцівасці. Мала каму з выбраных, напрыклад, дазваляецца прысутнічаць пры народзінах; магчыма патрабаваць і пэўнай ініцыяцыі, як у хрысціянскім абрадзе хрышчэння. Неабходна ведаць эзатэрычную мову, абрады і сімвалы, якім можна навучыцца толькі ад тых, хто ўжо прайшоў ініцыяцыю. Адасобленасць сакральнага падкрэсліваецца і тым, як азначаецца пераход з секулярнай сферы ў сакральную. Часта сустракаюцца пэўныя формы ачышчэння — ад мыцця і апранання святочнага строю да ўстрымання ад сексуальных зносін і посту. Азначаць пераход да сферы сакральнага могуць і іншыя абрады, такія, як укланчванне, малітвы і жагнанне.

Рытуал

Іншая агульная рыса рэлігійных паводзін — гэта іх кансерватыўнасць і паўтаральнасць. У кожнай традыцыі рэлігійныя дзеянні звычайна бываюць стандартнымі. Хоць у каталіцкай імшы або аўстралійскай цырымоніі гунабібі могуць быць і варыянты, але штараз асноўная схема абраду застаецца той самай. Яшчэ большай кансерватыўнасцю вызначаюцца рытуалы — надзвычай стэрэатыпныя, звыклыя і рэгулярныя дзеянні, якія адбываюцца ў пэўны час і ў пэўным месцы. Гэткае нязменнасць стварае пачуццё бяспекі і стабільнасці. Удзельнікі рытуалу ведаюць, што адбываецца цяпер і што адбудзецца потым. Рэлігійныя абрады пацвярджаюць асноўныя прынцыпы сусветнага парадку ў трактоўцы пэўнай рэлігійнай традыцыі. Паўтаральныя спевы, музычныя тэмы і выслоўі таксама спрыяюць лепшаму замацаванню рэлігійных канцэпцый ў свядомасці чалавека.

Змененыя станы свядомасці

Для некаторых рэлігій характэрна існаванне звычайў, якія маюць на мэце давесці чалавека да пагранічнага псіхічнага стану, часам нават да трансу. У такім стане чалавек набывае надзвычайны досвед, або бачыць прывіды, якія ўмацоўваюць яго веру ў рэальнасць звышнатуральнага. Дасягнуць такога стану магчыма праз пост, бізаванне, беспачуццёвасць, дыхальныя практыкаванні, медытацыю, рытуальныя танцы і г.д. У некаторыя тыбецкія практыкі ёгі ўваходзіць дэкламацыя мантраў — слоў або гукаў, якія выклікаюць амаль што гіпнатычны эфект. З дапамогай мантраў, звяртаючыся да пэўнага боства, чалавек імкнецца выйсці за межы сваёй свядомасці і ўвайсці з ім у кантакт. Вернікі культуры вуду на Гаіці дасягаюць транспадобнага стану праз бой бубнаў і скокі на своеасаблівых сходках. Такі стан свядомасці — з'ява зусім не рэдкая; ён характэрны для пэўнай культуры, адпавядае яе нормам і адлюстроўвае яе тэндэнцыі. Старадаўні і

шырока распаўсюджаны сродак дасягнення транспадобнага стану — ужыванне наркотыкаў [Furst, 1972; Harrier, 1973; Schultes and Hoffman, 1979]. Шмат у якіх рэлігіях выкарыстоўваюцца адносна мяккія наркотыкі, такія, як алкаголь, тытунь і марыхуана. Растафарыйцы ўжываюць марыхуану для сімвалічных мэтаў і для таго, каб выйсці за межы свядомасці. Яе ўжыванне яны апраўдваюць спасылкамі на Біблію: "І будзеш жывіцца травуюпольнаю" [Быццё, 3:18]. У іншых рэлігіях чалавек набліжаецца да звышнатуральнага з дапамогай нашмат мацнейшых галюцынагенаў. Сібірскія шаманы, каб далучыцца да сакральнага, ужываюць галюцынагенны грыб *Amanita muscaria*. Так яны дасягаюць трансу, пры якім, паводле іх веры, душа часова пакідае цела. Некаторыя навукоўцы лічаць, што вера ў існаванне душы і духаў магла ўзнікнуць у выніку галюцынатарных "палётаў душы", выкліканых наркотыкамі. Згодна з Горданам Уасанам [Wasson, 1972], у рэлігійных сістэмах Еўразіі і Новага Свету шмат агульнага з шаманістычнай традыцыяй Сібіры, дзе ўжываецца грыб *Amanita*. У рэлігіях карэнных народаў паўночнай Мексікі і поўдня Злучаных Штатаў Амерыкі важнае месца займае яшчэ адзін галюцынаген — пейётль [Myerhoff, 1974]. Выкарыстанне наркотыкаў у рэлігійных рытуалах суадносіцца са шматлікімі фактарамі, абумоўленымі пэўнай арганізацыяй грамадства і асаблівасцямі навакольнага асяроддзя. Самы відавочны з іх — даступнасць адпаведных раслін [Schultes, 1963, с. 147]. У Новым Свеце шырокае ўжыванне галюцынагенных раслін распаўсюджана яшчэ і таму, што растуць яны там у незвычайнай колькасці. Туды, дзе яны не растуць, іх можна прывезці з іншых мясцін дзеля гандлю. Выкарыстанне наркатыхных раслін абумоўлена і сацыяльнымі варункамі. Яно шырока распаўсюджана ў эгалітарных грамадствах з шаманскай традыцыяй. Пры росце сацыяльнай няроўнасці выкарыстанне галюцынагенаў значна абмяжоўваецца. У адрозненне ад гамагенных супольнасцяў мексіканскіх індзейцаў, дзе галюцынагенны вельмі распаўсюджаны, у дыферэнцыраваных ацтэкаў дакалумбавай пары іх ужывала толькі нешматлікая эліта. Шырокае ўжыванне наркотыкаў для рэлігійных мэтаў захавалася толькі там, дзе не было дзяржаўных рэлігій. Яно пагражала дэманалізацыяй сакральнай ісціны, а дзяржаўныя інстытуты якраз і грунтаваліся на яе маналізацыі. Зараз ужыванню наркотыкаў для рэлігійных мэтаў актыўна перашкаджаюць свецкія ўлады. Так, у ЗША і Канадзе ўзнік канфлікт паміж індзейцамі — вернікамі так званага культу пейётля — і ўладамі, якія абвясцілі яго ўжыванне незаконным. Ёсць людзі, якія лепш за іншых дасведчаныя ў пэўных рэлігійных рэаліях і лепш ведаюць рэлігійныя традыцыі свайго народа. У нешматлікіх супольнасцях з мінімальным падзелам працы такія людзі даволі рэдка займаюцца толькі рэлігіяй. Яны вымушаны выконваць тыя ж задачы, як і ўсе астатнія, але гэтая асаблівасць — лепшая абазнанасць у рэлігіі — дазваляе ім падвысіць свой статус. Пры далейшым развіцці грамадства і ўскладненні падзелу працы з'яўляюцца прафесійныя святары, увесь час якіх аддадзены выключна рэлігійным справам.

Шаманы

У збіральных плямёнах як служба культуры выступае шаман. Паводле Майкла Гарнера, шаман — гэта "асоба, якая ў стане трансу можа непасрэдна кантактаваць з духоўным светам і якой падпарадкоўваюцца адзін або некалькі духаў, выконваючы яго загады" [Hartier, 1973, с. XI]. Статус шамана залежыць не так ад ведання сакральнага фальклору ці рытуалаў, як ад здольнасці звяртацца да духаў і ўздзейнічаць на іх, а значыцца — ад асаблівасцяў яго асобы. Больш таго, у межах звыклых мадэляў культуры шаман у большасці грамадстваў адносна свабодны ў сваіх кантактах са звышнатуральным. Яскравы прыклад шаманскіх звычаяў і вераванняў даюць інуіты [Holtved, 1967]. Інуіцкі шаман звычайна рэгулюе адносіны са звышнатуральнымі істотамі, якія ўмешваюцца ў чалавечае жыццё. Ён прыганяе дзічыну, адганяе злых духаў, забяспечвае добрае надвор'е, прадказвае будучыню і лечыць хворых. Калі дзічыны менее, інуіты лічаць, што нехта пакрыўдзіў Гаспадара Месяца або Гаспадыню Мора, адказных за жывёлу (з'еў, напрыклад, забароненую частку жывёліны), і тыя ўгневаліся. Паводле інуітаў Грэнландыі і Лабрадора, гэтыя крыўды забруджваюць валасы Гаспадыні Мора, і шаман дамагаецца дазволу вычысціць і расчасаць іх, каб яна паабяцала вызваліць жывёлу і каб зноў можна было паляваць. Шаман кантактуе з такімі божствамі, уваходзячы ў транс з дапамогай бубна. Ён мае духаў-памагатых, якія прымаюць разнастайны выгляд, і размаўляе з імі на асаблівай мове. Інуіт наважваецца стаць шаманам пасля таго, як атрымае наказ у сне, ці пасля нейкага надзвычайнага ірацыянальнага досведу. Здараецца, чалавек супраціўляецца свайму наканаванню і саступае яму толькі пасля вялікіх душэўных пакут. Наступны крок — параіцца са старэйшымі шаманамі, абдарыўшы іх, а затым прайсці перыяд навучання, які можа працягвацца ад двух-трох дзён да некалькіх гадоў. У гэты час вучань даведваецца пра розных звышнатуральных істот, якія потым будуць яму дапамагаць. Падчас падрыхтоўкі будучы шаман павінен зведаць на сабе таямніцу жыцця і смерці: дзеля выпрабавання яго вешаюць, топяць або страляюць. У Грэнландыі непрытомны пачатковец адчувае, што на яго напаў дух мядзведзя і з'еў яго, а пазней прачынаецца голы на беразе возера.

Захавальнікі закону

Ад шаманаў істотна адрозніваюцца служкі культуры — захавальнікі закону. Іх галоўная задача — здзяйсняць рытуал, інтэрпрэтаваць і захоўваць рэлігійную традыцыю. У суполцы абарыгенаў захавальнікі закону звычайна не бываюць прафесіяналамі. У адной з груп народа майя на поўдні Мексікі шмат шаманаў рознага рангу, асноўны абавязак якіх — лячэнне праз кантакт з продкамі [Vogt, 1970]. Апрача таго, існуюць пасады адказных за цырымоніі, што прысвечаны каталіцкім святым. Гэтыя пасады ўваходзяць у свецка-

рэлігійную іерархію — так званую "сістэму нагрузак". Для выканання нагрузкі чалавек на адзін год перабіраецца са свайго паселішча ў цырыманіяльны цэнтр супольнасці. Там ён з іншымі адказнымі за рэлігію фундае і праводзіць для тутэйшых жыхароў шэраг цырымоній, аплочваючы пры гэтым ежу, пітво і рытуальныя прыналежнасці (свечкі, фіміям, феерверкі). Паколькі такая роля прымушае яго часова пакінуць земляробства і іншыя прыбытковыя заняткі, выканаўца нагрузкі вымушаны жыць гэты год на ўласныя зберажэнні або пазыку. У сувязі з гэтым такія людзі могуць выконваць свае абавязкі толькі перыядычна, за кошт сваіх звычайных грашоўных заняткаў. Іх узнагарода — прэстыж, які яны здабываюць, выконваючы грамадскую працу. Прафесійны служка культуры — гэта раскоша, якую невялікія, адносна бедныя супольнасці рэдка могуць сабе дазволіць. Звычайна ў іх толькі старэйшыя людзі прысвячаюць рэлігійнай дзейнасці ўвесь свой час, бо ўзрост ужо не дазваляе ім займацца земляробчай або збіральніцкай справай, а астатнія згодны ўтрымліваць іх. Існаванне прафесійных служак культуры — святароў — характэрна для буйных грамадстваў са значным падзелам працы. Толькі там з'яўляецца магчымасць для ўтрымання вялікай групы людзей, не занятых на вытворчасці. У ЗША адзін прафесійны святар прыпадае прыкладна на 700, а ў бедных краінах Лацінскай Амерыкі — прыблізна на 15 000 чалавек. На поўдні Мексікі і ў Гватэмале прафесійныя каталіцкія святары наведваюць супольнасці майя толькі пры нагодзе, і адна з "нагрузак" — збіраць грошы, каб заплаціць святару за імшу. Большасць святароў належыць да захавальнікаў закону, бо яны займаюцца найперш падтрыманнем пэўнага грамадскага і рэлігійнага ладу. Фактычна яны аб'ядноўваюць грамадства. Праз публічныя заявы, парады і палітычныя маневры — адкрытыя і закулісныя — святары абараняюць інтарэсы царквы. Часам лад, які яны падтрымліваюць, уступае ў супярэчнасць з якім-небудзь іншым, асабліва калі секулярныя палітычныя лідэры дзейнічаюць насуперак інтарэсам царквы (як пры англійскім каралі Генры VIII). У такім змаганні святарства звычайна выступае як кансерватыўная сіла. Аднак гэта адбываецца не заўсёды, і некаторыя святары, як мы хутка ўбачым, падтрымліваюць радыкальныя змены ў грамадстве.

Прарокі

Бадай што самае адметнае выключэнне з агульнай кансерватыўнай тэндэнцыі ў святарстве — прарокі. Прарок — гэта чалавек, які атрымаў (звычайна ў відзежы або ў сне) божы знак аб перабудове грамадства ці пераарыентацыі пэўных аспектаў веры. На падставе той праўды, што адкрылася яму, прарок імкнецца праз павучанні або асабісты прыклад змяніць існуючы грамадскі лад. Аднак канчаткова ён усё ж не парушае сувязі з навакольным грамадска-культурным асяроддзем, бо ў пэўнай ступені і сам з'яўляецца прадуктам свайго грамадства і яго рэлігійных традыцый. Але яго

дзеінасць стварае пагрозу для рэлігійных (а часам і свецкіх) уладаў. Прарокі маюць шмат агульнага з шаманамі, хоць іх мэты і адрозніваюцца. І тыя, і другія перакананы ў сваёй здольнасці абуджаць свядомасць і энтузіязм людзей і непасрэдна ўваходзіць у кантакт са звышнатуральным. Мэта прарока — стварэнне новага парадку, а шаман у асноўным імкнецца прадухіліць бяду. Калі прарок мае поспех, каля яго звычайна ўзнікае цэлы рэлігійны інстытут, і для мільёнаў людзей празорца ператвараецца ў правадыра і нават усведамляецца імі як боства.

Лекцыя 11

Праблема мадэрнізацыі традыцыйных грамадств

На прыкладзе Паўднёвай Афрыкі відаць, што этнічнасць можа быць цесна звязана з эканамічнай і палітычнай няроўнасцю. Афрыканеры выкарысталі этнічнасць як сродак дасягнення ўлады і вызначэння адноснага сацыяльна-эканамічнага статусу пэўных груп, ставячы пры гэтым нябелых у значна ніжэйшае грамадскае становішча. Але падставай для няроўнасці ў Паўднёвай Афрыцы з'яўляецца не толькі этнічная прыналежнасць. Нават сярод белых існуе пэўная ступень няроўнасці ў сэнсе іх дабрабыту і ўлады. Фактычна ва ўсіх грамадствах пануе няроўнасць з прычыны сацыяльнага расслаення (або сацыяльнай стратыфікацыі) — падзелу членаў грамадства на слаі (страты, ці ўзроўні) з рознай ступенню дабрабыту, прэстыжу і ўлады. Развіццё грамадства, рост яго вытворчасці і спецыялізацыя працы — усё гэта ўзмацняе працэс расслаення. Сярод збіральнікаў, паляўнічых, а таксама ранніх земляробаў існуе нязначная спецыялізацыя і застаецца адносна невялікі лішак прадуктаў. Адпаведным чынам і розніца ў дабрабыце і валоданні ўладнымі функцыямі ў іх супольнасцях мінімальна. Больш інтэнсіўныя формы сельскагаспадарчай і прамысловай вытворчасці, далейшае развіццё грамадства і падзел працы, наадварот, абвастраюць няроўнасць паміж людзьмі.

Аргументы на карысць расслаення

Сістэмы сацыяльнага расслаення абгрунтоўваюцца пэўнымі аргументамі, якія маскіруюць або ўзмацняюць няроўнасць. Гэтыя аргументы, апраўдваючы існуючую сістэму расслаення, адцягваюць увагу ад небяспечных пытанняў і націскаюць на супольныя сувязі і інтарэсы. Прыхільнасць да эгалітарных ідэалаў, шырока распаўсюджаная, напрыклад, у ЗША, змяншае адчуванне няроўнасці, што дазваляе пануючаму класу канцэнтраваць уладу ў сваіх руках. Гэты пануючы клас складае маленькую групу, якая валодае ўсім багаццем краіны і вызначае яе палітыку. У дадатак да агульных эканамічных і палітычных інтарэсаў гэтая група мае высокую ступень грамадскай і культурнай еднасці. Уільям Домхаф пры апісанні

багатых сем'яў, якія (як ён сцвярджае) складаюць ядро пануючага класа ЗША, адзначае, што члены гэтых сем'яў — "частка ўзаемазалежных сацыяльных колаў, дзе ўсе ўспрымаюць адзін аднаго роўнымі: належаць да адных і тых жа клубаў, пастаянна кантактуюць і лёгка ўступаюць у шлюбныя паміж сабой" [Domhoff, 1974, с.86]. У некаторых грамадствах адрозненні паміж сацыяльнымі сляямі ўспрымаюцца як звычайная з'ява: французскі кароль Людовік XIV сцвярджаў, што ён кіруе па волі бога; нацысты ў Германіі лічылі сябе прадстаўнікамі нібыта вышэйшай расы. У феадальных грамадствах людзі высокага саслоўя глядзелі на свет праз іерархічную прызму і лічылі сябе часткаю "прыроджанай" арыстакратыі; адпаведным чынам яны і сялян схілялі да таго, каб тыя прынялі сваё становішча як натуральную з'яву. Ідэалогіі, якія абгрунтоўваюць неабходнасць расслаення, звяртаюць увагу на такі фактар, як узаемаабмен. Людзей, якія валодаюць меншымі прыбыткамі і меншай уладай, ва ўсіх грамадствах прывучаюць думаць, што за гэта яны ў сваю чаргу што-небудзь атрымліваюць узамен, што існаванне няроўнасці будзе ўраўнаважана: жанчыны-абарыгены аддаюць здабытую частку ежы шаманам, якія выконваюць неабходныя для існавання свету абрады; прыгонны селянін большасць свайго ўраджаю аддаваў свайму пану за заступніцтва.

Парушэнні стабільнасці

Магчымасць узнікнення канфліктаў існуе ва ўсіх развітых краінах. Пакуль удзельнікі грамадства захоўваюць веру ў справядлівасць пануючай ідэалогіі, датуль у пэўнай ступені магчыма і яго стабільнасць. Калі ж у асобнай катэгорыі людзей узнікае незадаволенасць жыццём, тады яны спрабуюць змяніць парадак рэчаў. У малых грамадствах верагоднасць гэтага мінімальная. Няроўнасць у іх не так кідаецца ў вочы, існуе даволі ўстойлівая звычка да канфармізму, амаль не ўзнікае прамога сутыкнення поглядаў. У вялікіх грамадствах адрозненні паміж сляямі насельніцтва большыя і напружанасць у адносінах паміж імі выяўлена больш рэзка. Да таго ж значны дыяпазон жыццёвага вопыту, розныя ўзоры сацыялізацыі і разнастайнасць поглядаў павялічваюць верагоднасць канфлікту. Паколькі сацыяльная іерархія ў вялікіх грамадствах рэдка мяняецца карэнным чынам, то час ад часу маюць месца розныя формы грамадскага супрацьстаяння — парушэнне парадку, забастоўкі, тэрарыстычныя акты, паўстанні. Яны могуць прывесці да рэформаў і паступовых сацыяльных змен. Падтрымка большасцю існуючай сістэмы расслаення абумоўлена аднолькавымі спосабамі адаптацыі. Як толькі мадэлі адаптацыі пачынаюць мяняцца, традыцыйная сістэма расслаення апынаецца пад пагрозай. Развіццё сучаснай сусветнай сістэмы, індустрыяльная рэвалюцыя, павелічэнне насельніцтва і шэраг іншых узаемазвязаных фактараў у канцы XVIII — пачатку XIX ст. аслабілі арыстакратычную іерархію, якая панавала ў Еўропе, і замянілі яе сістэмай расслаення, што грунтуецца на капіталістычным спосабе вытворчасці. Такім

чынам, у працэсе развіцця адаптацыйных мадэляў і эканамічных узораў грамадства фарміруюцца і розныя шляхі яго расслаення (гл. "Нататкі антрапалага" ў канцы раздзела). Развіццё і распаўсюджванне капіталістычных адносін на Захадзе абумовіла ўзнікненне чацвёртай сістэмы грамадскага расслаення, заснаванай на свабоднай працы і прыватнай уласнасці. Такія грамадствы падзелены на класы, адпаведна адносінам да сродкаў вытворчасці. У агульным сэнсе класы вызначаюцца паводле іх адносін да працэсу вытворчасці ў межах развітай капіталістычнай сістэмы. Класы ўзніклі яшчэ ў перыяд неаліту, калі пачыналі фарміравацца цывілізацыі, і былі звязаны з развіццём земляробства і жывёлагадоўлі. Сяляне не карысталіся лішкамі сваёй працы, а ўлада належала пэўнаму класу людзей, якія размяркоўвалі гэтыя лішкі і забяспечвалі дзейнасць у межах самой абшчыны і паміж абшчынамі. Класы ў сучасным іх разуменні ўзніклі ў сувязі з экстэнсіўным пашырэннем гандлю ў межах і па-за межамі Еўропы — пераважна ў перыяд паміж XV і XVII стст. — і яшчэ большае значэнне набылі ў пачатку XVIII ст. з развіццём прамысловай вытворчасці. Першы перыяд можна назваць эпохай меркантильнага капіталізму, другі — прамысловым капіталізмам. Сістэма расслаення, заснаваная на капіталістычных адносінах, сфарміравалася і замацавалася ў многіх краінах свету. Класавыя адносіны ўзніклі найперш паміж тымі, хто кантраляваў камерцыю і валодаў фабрыкамі, і наёмнымі работнікамі, якія атрымлівалі заработную плату. На працягу апошніх двух стагоддзяў развіццё сучасных класаў суправаджалася распаўсюджваннем прамысловай вытворчасці ў Заходняй Еўропе, Паўночнай Амерыцы і астатнім свеце. Прыналежнасць да пэўнага класа вызначаецца паводле адносін да сродкаў, праз якія людзі набываюць багацце, а не па колькасці самога багацця. У капіталістычным прамысловым грамадстве існуюць два асноўныя класы: адзін прадае сваю вытворчую працу за пэўны заробак, другі валодае сродкамі вытворчасці. Да першага класа належаць працоўныя, занятыя ў вытворчасці сельскагаспадарчай і прамысловай прадукцыі, у тым ліку і пралетарыят — работнікі буйных заводаў, фабрык, фермаў і да т.п. Да яго належаць таксама людзі, чыя праца звязана з перавозкай або распаўсюджваннем прадукцыі. Да гэтай групы належаць і канцылярскія работнікі, вадзіцелі, грузчыкі. Другі асноўны клас, капіталісты, складаецца з тых, хто валодае сродкамі вытворчасці: ён прысвойвае прыбытак і кантралюе яго абарот. Цесна звязаны з капіталістычным класам служачыя ў ролі наглядчыкаў або арганізатараў. Нямала людзей занята таксама ў разнастайных тэхнічных галінах (напрыклад, інжынеры). Ёсць людзі, чыё класавае становішча вызначыць значна цяжэй з прычыны складанага падзелу працы ў сучасных прамысловых грамадствах. Усіх гэтых людзей часам называюць сярэднім класам. Яшчэ адзін значны слой сучасных класавых грамадстваў складаюць людзі, якія знаходзяцца на мяжы або наогул па-за межамі класаў. Яны ўяўляюць сабою рэзервовую працоўную сілу, якая выкарыстоўваецца толькі пры неабходнасці. Браверман характарызаваў рэзервовую сілу наступным чынам:

"У сучасных грамадствах яна досыць стракатая. Гэта беспрацоўныя, што не маюць сталага месца працы; людзі, якія працуюць няпоўны рабочы дзень; жанчыны — хатнія гаспадыні, якія з'яўляюцца рэзервам жаночай працоўнай сілы; мігранты, якія працуюць як у сельскай гаспадарцы, так і ў прамысловасці; чорнае насельніцтва з неверагодна высокім узроўнем беспрацоўя; замежныя працоўныя рэзервы" [Braverman, 1974, с.386]. Асабліва значная роля хатняй (пераважна жаночай) бясплатнай працы ў межах гэтай рэзервовай сілы, бо заробак астатніх членаў сям'і бывае вельмі нізкім. Здараецца, што сям'ю падтрымлівае сувязь са сваякамі-вяскоўцамі. Калі не хапае працы, а значыць і грошай на пражыццё, то работнікі могуць вярнуцца да натуральнай гаспадаркі. Прадстаўнікі капіталістычнага класа, як правіла (але не заўсёды), багацейшыя за служачых. Акрамя таго, існуе розніца ў заможнасці і ў межах самога класа. Добрабыт служачых вызначаецца галоўным чынам памерамі зароботнай платы. На іх заробак уплывае шэраг фактараў: ацэнка працы прамыслоўцамі, адносная патрэба ў дадзенай прафесіі, палітычная ўлада, якая дасягаецца праз прафесійныя аб'яднанні або шляхам лабіравання. Высокакваліфікаваныя работнікі ў параўнанні з некваліфікаванымі звычайна атрымліваюць большы заробак. У краінах, дзе існуе лішак працоўнай сілы, дзе рабочыя не маюць палітычных правоў, зароботная плата значна меншая ў параўнанні з краінамі, дзе адчуваецца недахоп рабочай сілы і дзе працоўныя карыстаюцца большай палітычнай вагой. Работніцы тэкстыльнай прамысловасці ў многіх азіяцкіх і лацінаамерыканскіх краінах, напрыклад, атрымліваюць менш як адзін даляр за гадзіну, у той час як у ЗША яны маглі б атрымліваць дзесяць і больш даляраў за гэтакі ж час. Але нават самы высокі заробак у такой галіне куды меншы за той, што атрымлівае менеджэр буйной карпарацыі. Зароботная плата рабочых звычайна ніжэй, чым у прадстаўнікоў такой галіны, як, скажам, медыцына. Суадносіны зароботнай платы пралетарыяў і сярэдняга класа ў розных краінах розныя. Так, у многіх краінах трэцяга свету прадстаўнікі сярэдняга класа зарабляюць значна больш, чым працоўныя на заводах. У развітых краінах гэтая розніца значна меншая з прычыны лепшага становішча заводскіх рабочых. Багацце капіталістаў паходзіць з прыбытку — розніцы паміж коштам вытворчасці тавараў і той цаной, па якой іх можна прадаць. У сапраўднасці багацце залежыць ад здольнасці капіталістаў знайсці крыніцы прыбытку і правільна імі распарадзіцца. Адным можа не пашанцаваць у гэтых адносінах, другія здолеюць знайсці толькі нязначныя крыніцы прыбытку. Звышбагацеі, у адрозненне ад іх, атрымліваюць велізарныя прыбыткі. Дзесяць звышбагатых асоб — чатыры японцы, тры амерыканцы, два канадцы і адзін швед — разам са сваімі сем'ямі валодаюць асабістым капіталам, які перавышае 100 мільярдаў даляраў. Японскі бізнесмен Тайкіхіра Мору, самы багаты ў свеце чалавек, валодае асабістым капіталам, заробленым на інвестыцыях у чыгункі і пляцоўкі для гольфа, у 15 мільярдаў даляраў. Амерыканец Сэм Уолтан пасля сваёй смерці ў 1992 г. пакінуў пяці членам сваёй сям'і капітал прыблізна ў 18,5 мільярдаў даляраў.

У той час як у рангавых, каставых і феадальных грамадствах людзі дакладна ведаюць сваё месца ў сацыяльнай іерархіі, у сучасных класавых грамадствах няма такой пэўнасці. Класавая свядомасць узнікае праз усведамленне агульных інтарэсаў. Напрыклад, для служачых і для людзей, занятых у прамысловасці, класавая свядомасць узнікла галоўным чынам праз стварэнне і дзейнасць прафесійных саюзаў. Класавая свядомасць сярод капіталістаў падтрымліваецца такімі ўстановамі, як камерцыйная палата. Для сярэдняга класа ўсё выглядае больш складана, але і ў ім таксама час ад часу ўзнікаюць таварыствы ў падтрымку спецыфічных інтарэсаў — такія, напрыклад, як таварыства спажывцоў або домаўладальнікаў. Людзі не заўсёды ўсведамляюць сваю прыналежнасць да пэўнага класа. Некаторыя лічаць сябе вольнымі творцамі або адносяць сябе да карпаратыўных колаў са сваімі ўласнымі інтарэсамі — банкіраў, юрыстаў або электрыкаў. З самавызначэння розных людзей складаюцца важныя ідэалагічныя каштоўнасці капіталістычнага грамадства, якія падкрэсліваюць індывідуальныя дасягненні кожнага. Класавай свядомасці спрыяюць і міжкласавыя сувязі, заснаваныя на агульных інтарэсах. І шмат у якіх краінах досыць цеснымі з'яўляюцца сувязі паміж класам капіталістаў і вайскоўцамі. За належнае захаванне аптымальных умоў для прыросту прыбытку (напрыклад, шляхам падаўлення хваляванняў) вайскоўцы атрымліваюць высокія заробкі, у іх лепшыя ўмовы жыцця і няма недахопу ў вайсковым рыштунку. Адносіны паміж двума асноўнымі класамі — гэта выразнае супрацьстаянне вакол размеркавання матэрыяльных здабыткаў. У прамысловых капіталістычных грамадствах гэтая напружанасць прыхавана знешняй стабільнасцю: там даволі рэдка выбухаюць адкрытыя канфлікты. Выключэннем стала Расійская рэвалюцыя 1917 г., калі рабочыя, сяляне, прадстаўнікі сярэдняга класа і іншыя паўсталі супраць расійскай арыстакратыі і цесна звязаных з ёй прадстаўнікоў класа капіталістаў.

Раздел IV. Культура пазнання

Лекцыя 12

Міфалогія як цэласнае светаўспрыманне. Рэлігійнае светаўспрыманне.

Ужо ў XIX ст. слова "міф" азначала нешта несапраўднае — "міф аб роўнасці", "міф аб дэмакратыі" і г.д. Такое ўжыванне гэтага слова адлюстроўвае секулярызацыю нашых вераванняў, бо ў сваім першапачатковым сэнсе — сакральнага аповяду — міф не атаясамліваўся з выдумкай. Для прыхільнікаў пэўнай рэлігійнай традыцыі міфы — гэта атрыманая імі ў спадчыну праўда. Фальшывымі могуць быць міфы іншых народаў, але не свайго. У тым значэнні, у якім гэтае слова ўжываюць антрапологі — як пэўны тып сакральнага аповяду, міф — гэта больш, чым

проста казка. Міфы выяўляюць нябачныя рэальнасці рэлігійнай веры праз паняцці матэрыяльнага жыцця. Як і іншыя формы сімвалічнага выказвання, міфы суадносяць звышнатуральнае і сакральнае з канкрэтным і зямным. Міфы выконваюць шэраг функцый. Яны могуць служыць гісторыяй культуры, нагадваючы аб сучасных і даўнейшых падзеях і звычаях — міграцыях, формах сацыяльнай арганізацыі, прыродных з'явах (накшталт метэарытных дажджоў або паводак). Але міф можа апісваць і неверагодныя падзеі. Пры ўсёй гістарычнай каштоўнасці міф не проста ілюстрацыя да мінулага. Гісторыя ў ім падпарадкоўваецца сацыяльным і рэлігійным мэтам. Міфы сакральнай гісторыі могуць абгрунтаваць прывілеі пэўных груп і апраўдваць існаванне асобных сацыяльных інстытутаў. Параўноўваючы сучасны грамадскі лад з мінулым, міфы вымагаюць ад людзей паводзінаў, пажаданых для пэўнай сацыяльнай групы. Абарыгены перадаюць моладзі міфалагічную традыцыю не толькі дзеля забавы. Яны фарміруюць належныя погляды на свет, на існуючае грамадства і на тых, хто адказвае за захаванне гэтага грамадства. Міфы часта "выконваюць кансерватыўную сацыяльную функцыю — асвятляюць існуючыя інстытуты ўлады і замацоўваюць пэўныя сацыяльныя каштоўнасці" [Hiatt, 1975, с. 5]. Падзеі, апісаныя ў міфах, адлюстроўваюць фундаментальныя пытанні чалавечага існавання ва ўмовах пэўнага грамадскага ладу, тлумачаць навакольны свет і дапамагаюць вырашаць яго супярэчнасці. Сюжэты, якія зноў і зноў паўстаюць у міфах, звязаны з найважнейшымі філасофскімі пытаннямі жыцця і смерці, паходжання чалавека і арганізацыі грамадства, адвечнымі праблемамі бацькоў і дзяцей і г.д.

Звышнатуральныя сілы і істоты

Наяўнасць такіх сіл або істот прызнаецца ва ўсіх рэлігійных вераваннях. Гэтыя істоты надзвычай разнастайныя, і нават у межах адной і той жа традыцыі іх можа існаваць вялікае мноства. Асноўныя іх тыпы мы сцісла разгледзім паводле Анэмарыі дэ Валь Малэфейт [Malefijt, 1968, с. 146-162].

Нябачная сіла

Шмат людзей вераць у існаванне нейкай безасабовай звышнатуральнай сілы, нябачнай і ўсюдыіснай. Р. Р. Марэт [Marett, 1909] назваў веру ў такую сілу аніматызмам. Яна разглядаецца як агромністая крыніца сілы, якая можа напаўняць людзей, багоў, прыроду і нават прадметы; ёю можна валодаць і карыстацца. Аніматызм сустракаецца ў грамадствах з рознымі адаптацыйнымі стратэгіямі. На ціхаакіянскіх астравах, напрыклад, аніматызм азначаецца паняццем мана, агульным для многіх рэлігійных традыцый. У Індыі -- гэта брахма, у Старажытнай Грэцыі — дзюнаміс, а на Захадзе, бліжэй да нас, — *elan vital* Анры Бергсана. Але людзі ўсё ж рэдка спадзяюцца на

такую няпэўную існасць, і ўяўленне пра нешта безасабовае амаль паўсюдна суправаджаецца верай у больш канкрэтныя звышнатуральныя істоты.

Духі

Шмат у якіх грамадствах вераць у існаванне духаў, якія жывуць у жывёлінах, мясцінах або проста блукаюць па зямлі. Гэтую веру мы называем анімізмам. З прычыны вялікай колькасці духаў іх звычайна разглядаюць як штосьці зборнае і не надаюць ім індывідуальных рысаў. Колькасць і катэгорыі духаў, у якіх вераць у пэўным грамадстве, могуць быць рознымі. Племя гурурумба з Папуа Новая Гвінея адрознівае толькі два тыпы духаў: адны жывуць на лясістых узгорках, другія насяляюць даліны рэк [Newman, 1965, с. 62-63]. Яванцы, наадварот, вылучаюць цэлы шэраг духаў: духі-страхапуды, духі маёмасці, духі сям'і, духі мясцін і духі-ахоўнікі. Асобныя духі могуць мець імёны, але і яны разглядаюцца толькі як частка больш шырокай катэгорыі аналагічных істот, якія яшчэ не дасягнулі той ступені індывідуальнасці, каб лічыць іх багамі. Абарыгены часам вераць у тое, быццам існуюць духі, падобныя да людзей. Духі дзяцей складаюць своеасаблівы фонд, з якога нараджаюцца новыя людзі. Гэтыя духі цесна звязаны з насельніцтвам. Шмат у якіх народаў існуе ўяўленне пра душы нябожчыкаў. Гэта звышнатуральныя істоты чалавечага паходжання. Некаторы час пасля смерці іх успрымаюць асобна — як зданяў, а пазней яны губляюцца ў безаблічнай зборнасці. Цэнтральна-аўстралійскае племя уальбіры верыць, што пасля смерці дух чалавека пераўвасабляецца ў манбара-ба — "бясплотны, бляклы дух, чые рысы нагадваюць аблічча іх ранейшага ўладальніка" [Meggitt, 1962, с. 192]. Дух застаецца на дрэве, куды кладуць труп, пакуль за яго смерць не адпомсцяць (натуральнай смерці, на думку жыхароў гэтага племені, не бывае). Тады здань расейваецца, а дух далучаецца да бацькоўскіх духаў, звязаных з паасобнымі сваяцкімі групамі. Нябожчыкі могуць захоўваць сваю індывідуальнасць і надалей выконваць актыўную ролю ў грамадстве. Тады іх называюць душамі продкаў, або духамі продкаў. Пакланенне продкам сустракаецца даволі часта. Нават зараз шмат у якіх кітайскіх і японскіх дамах ёсць алтар продкаў, дзе ім штодня прыносяцца ахвяраванні і да іх звяртаюцца з малітвамі. У народа свазі з Паўднёвай Афрыкі пры нараджэнні чалавека, вяселлі, смерці, будаўніцтве новага дома ці пры якім няшчасці ў сям'і выконваюцца пэўныя абрады, каб улагодзіць продкаў.

Багі

Продкі могуць уздымацца на вышэйшую ступень рэлігійнай іерархіі, атрымліваючы статус бога. Тэрміны "бог", "багіня" і "боства" (бажышча) азначаюць звышнатуральную істоту з індывідуальнай адметнасцю і пазнавальнымі атрыбутамі, якой пакланяюцца як уладару прыроды і

чалавечых лёсаў. Большасць багоў ва ўяўленні абарыгенаў — звышчалавечага паходжання. Аднак падчас і людзі абвяшчаюць сябе багамі, і мноства вернікаў пакланяецца ім, як багам. Так, растафарыйцы вераць, што апошні эфіопскі імператар Хайле Селасіе быў жывым боствам. Такія погляды часта абумоўліваюцца існаваннем сістэмы сацыяльнага расслаення, калі, напрыклад, уладар прэтэндуе на боскасць, спасылаючыся на сваё паходжанне ад багоў. Да 1947 г. боствам лічыўся японскі імператар, бо яго дынастыя быццам бы паходзіла ад багіні сонца Аматаэрасу Амікамі. Канчаткова афіцыйны боскі статус імператар страціў пасля паражэння Японіі ў другой сусветнай вайне і ў выніку далейшых змен у сістэме стратыфікацыі ў краіне. Колькасць багоў, якім пакланяюцца ў розных рэлігійных сістэмах, можа шырока вар'іравацца. Некаторыя рэлігіі, як і хрысціянства, маюць толькі аднаго бога. Гэта рэлігіі монатэістычныя. У політэістычных рэлігіях (напрыклад, у індусаў) колькасць багоў можа быць амаль бязмежнай, а можа існаваць і адносна нешматлікая іерархія бостваў. Монатэізм, як правіла, абумоўлены развіццём сістэмы сацыяльнай стратыфікацыі і з'яўленнем буйнамаштабных грамадстваў; найважнейшым выключэннем тут з'яўляецца Індыя. Томпсан [Thompson, 1970] паказвае, напрыклад, як падчас класічнага перыяду вялікае значэнне набыў бог народа майя Ітцам На, а іншыя багі яму падпарадкоўваліся або пераходзілі ў адну з яго шматлікіх праяў. Гэты працэс суадносіўся з уздымам арыстакратычных кланаў народа майя. Але калі іх улада пачала слабець, тое ж самае адбылося і з богам Ітцам На. І тады зноў з'яўляецца політэізм з яго разнастайнасцю і эгалітарызмам. У большасці рэлігійных традыцый бог або багі выступаюць як творцы: яны ствараюць сусвет, жыццё і існуючы ў свеце парадак. Галоўным у абрадах і вераваннях аўстралійскіх абарыгенаў застаецца акт стварэння свету міфічнымі істотамі краіны Мройнага Часу. Але іншыя традыцыі могуць абмінаць момант тварэння як відавочны: яны падкрэсліваюць пазнейшую дзейнасць багоў. У некаторых рэлігіях прысутнічае таксама вера ва ўсемагутнага і ўсёведнага Бога, які стварыў сусвет, а пасля адышоў на другі план, пакінуўшы кіраваць ім меншых бостваў. Такі бог называецца *otiose* (бяздзейны, гультаяваты), і ні да якіх практычных мэтаў ён непрыдатны. Бяздзейныя боствы рэдка займаюць важнае месца ў пакланенні і рытуале. Племя імба ў Нігерыі верыць у такога бога — Чуку, але ён не мае ні святароў, ні алтароў (у адрозненне ад іншых багоў племені, якія лічацца важнымі ўдзельнікамі ўсіх чалавечых спраў). Да Чуку звяртаюцца толькі пры вялікіх няшчасцях, але нават тады ад яго не вельмі чакаюць карысці. У політэістычных рэлігіях часта прысутнічаюць адносна спецыялізаваныя боствы, якіх часам называюць атрыбутыўнымі багамі. Так, у дакалумбавыя часы далінныя майя вылучалі багоў гандлю, багоў палявання і рыбалоўства, багоў пчаляроў, бога бальчэ (пераброджанага рытуальнага пітва), багоў лекарства і лекараў, багоў вайны, багоў паэзіі і музыкі, бога татуіроўкі, бога гульцоў у мяч, бога агню і бога народзін — і гэта яшчэ далёка не ўсе. Такая бюракратызацыя звышнатуральнага ў значнай ступені абумоўлена секулярнай спецыялізацыяй

у грамадстве. За асабліва важныя віды дзейнасці могуць адказваць некалькі спецыялізаваных багоў: так, старажытныя рымляне мелі трох асобных багоў раллі, бо палеткі араліся тройчы. У той жа час адзін бог можа адказваць за некалькі менш важных відаў дзейнасці. Часам такія віды дзейнасці могуць увогуле належаць да кампетэнцыі пэўнага абагульненага боства або зусім абыходзіцца без нябеснага апекуна.

Меншыя існасці

Нарэшце, шмат у якіх рэлігіях існуе шэраг боскіх або напauбоскіх існасцяў меншай тэалагічнай значнасці. У Заходняй Еўропе гэта гномы, эльфы, феі і г.д. Народнасць кекчы з поўдня Беліза напauняе лясныя мноствам напauбоскіх насельнікаў. Адзін з іх — чыэль. Ён жыве ў пячорах і дакалумбаўскіх руінах. Лад жыцця ў яго амаль што чалавечы, і пры нагодзе ён наведвае людскія паселішчы. Ёсць яшчэ Кстабай, якая трасе грудзьмі перад хлопцамі, каб завабіць іх у лес і зачараваць. Гэтая істота мае і мужчынскага адпаведніка. Многім рэлігіям знаёмы такія персанажы, як трыкстэр (ашуканец). Гэта напauбоская істота, якая можа выступаць заснавальнікам культурных звычаяў пэўнай групы, але, як правіла, не мае дачынення да чалавечага дабрабыту. Адзін з найбольш знаных ашуканцаў у абарыгенаў Паўночнай Амерыкі — кайёт: "Ён украў у духаў сонца, месяц і зоры, але не ведаў, што з імі рабіць, дык павесіў іх у небе".

Лекцыя 13

Свядомасць у традыцыйным і сучасным грамадстве

Рэлігійныя вераванні не проста дэкларуюцца. Іх падача павінна ўздзейнічаць на пачуцці. Рэлігійныя дзеянні (пра іх больш падрабязна будзе гаварыцца ніжэй) імкнуцца да таго, каб чалавечая свядомасць грунтавалася на складанай, з мноствам вымярэнняў канцэпцыі будовы сусвету і месца чалавека ў ім. Канкрэтныя мэты і сродкі рэлігійных звычаяў могуць вар'іравацца ў залежнасці ад асяроддзя, але большасць з іх маюць агульныя рысы. Адасабленне сакральнага ад секулярнага Важным аспектам рэлігійнага светапогляду з'яўляецца падзел свету на секулярны і сакральны — прызнанне дзвюх адносна адасабленых сфер, са сваімі асаблівасцямі і атрыбутыкай. Абарыгены Заходняй пустыні ў Аўстраліі вызначаюць некаторыя ўчынкі, вераванні і звязаныя з імі прадметы як "таямніча-святыя", дазволеныя толькі для ініцыяраваных мужчын і жанчын, бо яны цесна звязаны з Мройным Часам і таму вельмі небяспечныя. Пакаранне за непаслухмянасць традыцыйна было суровым, часам нават смяротным. У большасці сучасных хрысціянскіх канфесій ідэалагічная і эмацыйная мяжа паміж сакральным і секулярным не такая выразная, але ўсё ж яна існуе. Адасабленне сакральнага

часта суадносіцца з ідэяй выключнасці: увайсці ў яго сферу патрапіць не кожны. Для гэтага чалавек павінен мець надзвычайныя ўласцівасці. Мала каму з выбраных, напрыклад, дазваляецца прысутнічаць пры народзінах; магчыма патрабаваць і пэўнай ініцыяцыі, як у хрысціянскім абрадзе хрышчэння. Неабходна ведаць эзатэрычную мову, абрады і сімвалы, якім можна навучыцца толькі ад тых, хто ўжо прайшоў ініцыяцыю. Адасобленасць сакральнага падкрэсліваецца і тым, як азначаецца пераход з секулярнай сферы ў сакральную. Часта сустракаюцца пэўныя формы ачышчэння — ад мыцця і апраанання святочнага строю да ўстрымання ад сексуальных зносін і посту. Азначаць пераход да сферы сакральнага могуць і іншыя абрады, такія, як уклечванне, малітвы і жагнанне.

Рытуал

Іншая агульная рыса рэлігійных паводзін — гэта іх кансерватыўнасць і паўтаральнасць. У кожнай традыцыі рэлігійныя дзеянні звычайна бываюць стандартнымі. Хоць у каталіцкай імшы або аўстралійскай цырымоніі гунабібі могуць быць і варыянты, але штораз асноўная схема абраду застаецца той самай. Яшчэ большай кансерватыўнасцю вызначаюцца рытуалы — надзвычай стэрэатыпныя, звыклыя і рэгулярныя дзеянні, якія адбываюцца ў пэўны час і ў пэўным месцы. Гэткая нязменнасць стварае пачуццё бяспекі і стабільнасці. Удзельнікі рытуалу ведаюць, што адбываецца цяпер і што адбудзецца потым. Рэлігійныя абрады пацвярджаюць асноўныя прынцыпы сусветнага парадку ў трактоўцы пэўнай рэлігійнай традыцыі. Паўтаральныя спевы, музычныя тэмы і выслоўі таксама спрыяюць лепшаму замацаванню рэлігійных канцэпцый ў свядомасці чалавека.

Змененыя станы свядомасці

Для некаторых рэлігій характэрна існаванне звычайу, якія маюць на мэце давесці чалавека да пагранічнага псіхічнага стану, часам нават да трансу. У такім стане чалавек набывае надзвычайны досвед, або бачыць прывіды, якія ўмацоўваюць яго веру ў рэальнасць звышнатуральнага. Дасягнуць такога стану магчыма праз пост, бізаванне, беспачуццёвасць, дыхальныя практыкаванні, медытацыю, рытуальныя танцы і г.д. У некаторыя тыбецкія практыкі ёгі ўваходзіць дэкламацыя мантраў — слоў або гукаў, якія выклікаюць амаль што гіпнатычны эфект. З дапамогай мантраў, звяртаючыся да пэўнага боства, чалавек імкнецца выйсці за межы сваёй свядомасці і ўвайсці з ім у кантакт. Вернікі культу вуду на Гаіці дасягаюць транспадобнага стану праз бой бубнаў і скокі на своеасаблівых сходках. Такі стан свядомасці — з'ява зусім не рэдкая; ён характэрны для пэўнай культуры, адпавядае яе нормам і адлюстроўвае яе тэндэнцыі. Старадаўні і шырока распаўсюджаны сродак дасягнення транспадобнага стану — ужыванне наркотыкаў [Furst, 1972; Harrier, 1973; Schultes and Hoffman, 1979].

Шмат у якіх рэлігіях выкарыстоўваюцца адносна мяккія наркатыкі, такія, як алкаголь, тытунь і марыхуана. Растафарыйцы ўжываюць марыхуану для сімвалічных мэтаў і для таго, каб выйсці за межы свядомасці. Яе ўжыванне яны апраўдваюць спасылкамі на Біблію: "І будзеш жывіцца травояпольнаю" [Быццё, 3:18]. У іншых рэлігіях чалавек набліжаецца да звышнатуральнага з дапамогай нашмат мацнейшых галюцынагенаў. Сібірскія шаманы, каб далучыцца да сакральнага, ужываюць галюцынагенны грыб *Amanita muscaria*. Так яны дасягаюць трансу, пры якім, паводле іх веры, душа часова пакідае цела. Некаторыя навукоўцы лічаць, што вера ў існаванне душы і духаў магла ўзнікнуць у выніку галюцынатарных "палётаў душы", выкліканых наркатыкамі. Згодна з Горданам Уасанам [Wasson, 1972], у рэлігійных сістэмах Еўразіі і Новага Свету шмат агульнага з шаманістычнай традыцыяй Сібіры, дзе ўжываецца грыб *Amanita*. У рэлігіях карэнных народаў паўночнай Мексікі і поўдня Злучаных Штатаў Амерыкі важнае месца займае яшчэ адзін галюцынаген — пейётль [Myerhoff, 1974]. Выкарыстанне наркатыкаў у рэлігійных рытуалах суадносіцца са шматлікімі фактарамі, абумоўленымі пэўнай арганізацыяй грамадства і асаблівасцямі навакольнага асяроддзя. Самы відавочны з іх — даступнасць адпаведных раслін [Schultes, 1963, с. 147]. У Новым Свеце шырокае ўжыванне галюцынагенных раслін распаўсюджана яшчэ і таму, што растуць яны там у незвычайнай колькасці. Туды, дзе яны не растуць, іх можна прывезці з іншых мясцін дзеля гандлю. Выкарыстанне наркатычных раслін абумоўлена і сацыяльнымі варункамі. Яно шырока распаўсюджана ў эгалітарных грамадствах з шаманскай традыцыяй. Пры росце сацыяльнай няроўнасці выкарыстанне галюцынагенаў значна абмяжоўваецца. У адрозненне ад гамагенных супольнасцяў мексіканскіх індзейцаў, дзе галюцынагенны вельмі распаўсюджаны, у дыферэнцыраваных ацтэкаў дакалумбавай пары іх ужывала толькі нешматлікая эліта. Шырокае ўжыванне наркатыкаў для рэлігійных мэтаў захавалася толькі там, дзе не было дзяржаўных рэлігій. Яно пагражала дэманалізацыяй сакральнай ісціны, а дзяржаўныя інстытуты якраз і грунтаваліся на яе маналізацыі. Зараз ужыванню наркатыкаў для рэлігійных мэтаў актыўна перашкаджаюць свецкія ўлады. Так, у ЗША і Канадзе ўзнік канфлікт паміж індзейцамі — вернікамі так званага культу пейётля — і ўладамі, якія абвясцілі яго ўжыванне незаконным.

Лекцыя 14

Культура, мова

Тэрміны мова (language) і маўленне (speech) часта ўжываюцца адзін замест другога, але розніца паміж імі ёсць. Маўленне — гэта аформленая слоўная дзейнасць, якую можна назіраць. Мова ж як сістэма камунікацыі, дзе ў якасці сродку інфармацыйнага абмену ўжываюцца сімвалы, — паняцце

абстрактнае. Мова існуе толькі ў чалавечым мысленні, яе нельга назіраць. Гэтак жа, як сістэма каштоўнасцяў, поглядаў і маральных прынцыпаў накіроўвае і абумоўлівае культурную дзейнасць, так і законы мовы дэтэрмінуюць маўленчую дзейнасць. Здольнасць да мовы і маўлення ўласціва людзям ад прыроды. І сапраўды, усе фізічна нармальныя людзі запраграмаваны да моўнага ўзаемадзеяння. Бацькам не трэба прымушаць дзяцей вучыцца размаўляць, як, скажам, яны вучаць іх карыстацца туалетам ці паводзіць сябе за сталом. Лінгвістычныя навыкі — гэта тое, што дзеці набываюць падсвядома. Мозг чалавека арганізаваны такім чынам, што людзі быццам запраграмаваны на "сімвалічную дзейнасць" — на камунікацыю, якая грунтуецца на знаках з іх адвольнымі значэннямі. Акрамя таго, ва ўсіх фізічна здаровых людзей існуе спецыфічны галасавы апарат для вымаўлення такой колькасці гукаў, каб размаўляць на любой мове. Толькі людзям уласцівы пэўны парадак размяшчэння анатамічных органаў (губы, зубы, паднябенне, язык і гартань), адказны за моўную дзейнасць. Але, здаецца, людзі не адзіны від, які мае здольнасці да мовы. Некаторыя іншыя прыматы, асабліва шымпанзэ, ужо прадэманстравалі валоданне рудыментарнымі моўнымі навыкамі [Fouts and Budd, 1979; Patterson and Zinden, 1981; Premack and Premack, 1983].

Структура мовы

У структуры кожнай мовы вылучаюцца два асноўныя ўзроўні: гук і граматыка. Фаналогія займаецца вывучэннем гукаў. Граматыка падзяляецца на марфалогію і сінтаксіс. Марфалогія даследуе пытанне арганізацыі простых гукаў у адзінкі значэння; сінтаксіс жа адказвае за сувязь слоў у сказах.

Фаналогія

Каб ахарактарызаваць мову, лінгвісты найперш павінны вызначыць, якія ў ёй выкарыстоўваюцца гукі. Людзі здольны прадудыраваць галосныя гукі шырокага спектра, але не існуе такой мовы, дзе б яны ўжываліся ўсе адразу. Некаторыя мовы заснаваны на большай колькасці гукаў, чым астатнія. Так, прыкладам, у англійскай мове існуе 45 асобных гукаў, у той час як у большасці палінезійскіх моваў іх каля 15. Найменшымі лінгвістычна значнымі гукавымі адзінкамі — адзінкамі, якія мяняюць значэнні слоў, з'яўляюцца фанемы. У англійскай мове [p] і [b] разглядаюцца як асобныя фанемы, бо яны не могуць замяніць адна адну без таго, каб не змянілася значэнне: словы *pat* (плясканне, ляпанне) і *bat* (кажан ці біта, моцны удар) маюць відавочна розныя значэнні. Фанема можа складацца з аднаго ці некалькі гукаў, цесна звязаных паміж сабой. Так, гук [ph], напрыклад, у слове *pike* (дзіда) вымаўляецца з моцным выдыхам, а гук [p] у слове *spike* (тэхн. Цвік-кастыль) — без аспірацыі. Але ў англійскай мове гэтая розніца не адбіваецца на значэнні, і таму яе і не заўважаюць носьбіты мовы. Такія

варыянты адной фанемы, якія не мяняюць значэнняў слова ў мове, называюцца алафонамі.*

Марфалогія

Асобныя гукі могуць быць лінгвістычна значнымі, але самі па сабе ў большасці выпадкаў яны не нясуць сэнсавай нагрузкі. Для таго каб атрымаць значэнне, гукі мусяць * Дужкі вакол літар, як у прыкладзе з [ph], ужываюцца, каб адзначыць мінімальныя гукавыя адзінкі. Малое паднятае [h] азначае аспіраваны гук. Марфемы— гэта найменшыя гукавыя спалучэнні, якія перадаюць асобнае значэнне. Мы ўжо пабачылі, што не ўсе гукавыя апазіцыі ў асобна ўзятай мове разглядаюцца як лінгвістычна значныя. Некаторыя з апазіцый з'яўляюцца асобнымі фанемамі, у той час як іншыя — алафонамі адной фанемы. Падобна гэтаму на марфалагічным узроўні варыянты з адным значэннем будуць разглядацца як аламорфы адной марфемы. Напрыклад, у англійскай мове прэфіксы *in-*, *im-* і *non-* усе азначаюць адмаўленне таго, што ідзе пасля іх; таму яны разглядаюцца як аламорфы, а не як асобныя марфемы.

Сінтаксіс

Ва ўсіх мовах існуюць стандартызаваныя правілы для злучэння слоў у сказы такім чынам, каб яны былі зразумелыя ўсім. Гэтыя правілы і складаюць сінтаксіс. Англійскі сказ "Калі вы будзеце правільна карыстацца экспанометрам*", то атрымаеце добры здымак" можна перакласці на нямецкую мову, замяніўшы англійскія словы нямецкімі. Але для таго каб сказ стаў зразумелым для немца, трэба яшчэ і пераставіць словы. На нямецкай мове сказ будзе гучаць наступным чынам: "Wenn sie den Belichtungsmessen richtig gebrauchen, dann muss es ein gutes Bild geben". Калі гэты сказ зноў перакласці на англійскую мову, але ўжо прытрымліваючыся нямецкага сінтаксісу, ён будзе гучаць так: "Калі вы экспанометр правільна выкарыстаеце, тады павінен ён добры здымак даць". Правілы сінтаксісу засвойваюцца не толькі шляхам навучання. Усе тыя, для каго англійская мова родная, "ведаюць" гэтыя правілы, але толькі некаторыя казалі б дакладна, што гэта за правілы. Калі сямігадовае дзіця можа гаварыць і яго разумеюць, то гэта доказ таго, што дзіця, у пэўнай ступені падсвядома, ужо набыло асноўныя веды па сінтаксісу. Культуру немагчыма зразумець паасобна ад мовы — адзінага ў сваім родзе, найбольш важнага элемента яе структуры. Цалкам жа зразумець мову, не зважаючы на культурны кантэкст, таксама, здаецца, немагчыма. Як адзначаў антраполог Джон Біяці, "катэгорыі мыслення народа і мадэлі яго мовы вельмі своеасабліва суіснуюць у свеце" [Beattie, 1964, с.31]. Але якімі б шматстайнымі ні былі ўзаемаўплывы культуры і мовы, іх інтэграцыя не ўяўляецца абсалютнай. Як у мове, так і ў культуры шмат уласцівых толькі ім аспектаў, якія непасрэдна ці ўскосна ўздзейнічаюць. Народы, вельмі блізкія паво дле сваёй культуры, могуць

гаварыць на розных мовах, між тым як на падобных мовах часам гавораць народы з вельмі адрознай культурай.

Уплыў культуры на мову

Даследаванняў адносна таго, як культура ўплывае на граматычны лад мовы, няшмат, але не цяжка прасачыць, як сацыяльныя і культурныя фактары ўздзейнічаюць на слоўнікавы склад. Інуіты (эскімосы), саамы (лапары) і розныя іншыя супольнасці, што жывуць на Крайняй Поўначы і чые сродкі існавання і нават само існаванне залежаць ад снегу, здольны адрозніваць шмат розных яго станаў. Наадварот, у абарыгенаў Фіджы ўвогуле не існавала слова для абазначэння снегу, пакуль яно не было створана ў XIX ст. пасля наезду еўрапейцаў. Затое ў фіджыйцаў ёсць "асобныя словы для кожнага віду какосавага арэха і для кожнай фазы яго росту" [Clammer, 1976, с.31]. У любой мове развіццё пэўнай катэгорыі слоў звязана з яе важнасцю для грамадства, багаццем навакольнага свету і з тым, як яна павінна ўжывацца. Напрыклад, у народа самал з паўднёвай часткі Філіпінаў існуюць назвы больш як для 250 відаў рыбы. Часткова гэта тлумачыцца тым, што рыба з'яўляецца асноўнай крыніцай харчавання і грашовых паступленняў для самалаў. Але асноўная прычына ўсё ж у тым, што ў водах ля ўзбярэжжа, дзе жывуць самалы, плавае шмат самых розных яе відаў. Ва ўсіх мовах існуюць як вельмі абстрактныя, так і вельмі спецыфічныя паняцці. Аднак у гэтых адносінах паміж мовамі заўважаюцца значныя адрозненні. У такіх мовах, як кітайская і англійская, якія абслугоўваюць грамадствы з шырокім падзелам працы і на якіх размаўляе вялікая колькасць насельніцтва, надзвычай распрацаваны агульны слоўнікавы склад. Такія англійскія словы, як *administrator, mammal, society і rights* нельга знайсці ў слоўніках шмат якіх невялікіх і малацывілізаваных грамадстваў, але ў кітайскай мове адпаведнікі для іх існуюць. Такім чынам, як паказваюць даследаванні, культурны, прыродны і нават фізіялагічны фактары моцна ўплываюць на слоўнікавы склад мовы. Такая выснова справядлівая, напрыклад, у адносінах да вызначэння розных колераў. У той час як у некаторых мовах існуюць досыць спецыфічныя словы для абазначэння колераў (скажам, англійскае *peach* — колер персіка), не ва ўсіх мовах ёсць словы, якія адрозніваюць адзін колер ад другога. Адпаведна і колькасць слоў для абазначэння галоўных колераў у гэтых мовах неаднолькавая. Так, хмонг - племя, якое жыве ў Паўднёва-Усходняй Азіі, — ужывае адно і тое ж слова для абазначэння блакітнага і зялёнага колераў. Калі ў некаторых мовах толькі два галоўныя словы для абазначэння колеру — "цёплы-светлы" і "халодны-цёмны", то ў іншых — такіх, як венгерская ці англійская — іх налічваецца адзінаццаць ці дванаццаць. Бёрлін і Кэй выявілі, што колькасць слоў для абазначэння колераў у мове ўзрастае адпаведна таму, як ускладняецца эканамічнае і тэхналагічнае жыццё грамадства [Berlin and Kay, 1991]. Кэй і МакДэніел паказалі, што пры развіцці грамадства парадак з'яўлення новых слоў для

абзначэння колераў адлюстроўвае фізіялогію і неўралогію вока [Kay and McDaniel, 1978]. Як прыклад залежнасці ад неўралогічных характарыстык чалавечага вока можна прывесці той факт, што не існуе такой мовы, у якой быў бы прыметнік "аранжавы" і не было б двух прыметнікаў — "чырвоны" ці "жоўты". Аднак з'яўленне слова "аранжавы" — гэта не проста праява неўралогіі, бо гэтае слова сустракаецца ў грамадствах, для якіх характэрна ўжыванне тыповых фарбаў і іх адценняў і дзе існуе грамадская сістэма адукацыі. Слоўнік колераў адлюстроўвае не толькі нашу залежнасць ад расшчаплення колеру ў асяроддзі і ўвогуле глыбіннае ўспрыманне колеру чалавекам, але таксама і розныя патрэбы грамадстваў адносна колераў. Моўнае ўздзеянне на культуру Супазіцыя мова/культура нагадвае, што і мова можа вызначаць асобныя аспекты культуры ці ўздзейнічаць на іх. Прынамсі ў адным: яна, безумоўна, дазваляе нам афармляць нашу культурную дзейнасць, бо менавіта мова дапамагае фармаваць наша ўспрыманне свету. Мова ўсталёўвае катэгорыі, пры дапамозе якіх рэчы, што разглядаюцца як аднолькавыя ці падобныя, можна адрозніваць ад тых, што лічацца непадобнымі. Катэгорыі адной мовы ніколі не будуць дакладна адпавядаць катэгорыям другой мовы. У англійска-амерыканскай традыцыі маці называюць адным тэрмінам сваяцтва — *mother* (маці, мама), а сястру маці — іншым: *aunt* (цётка). Іракезы ж і маці, і яе сястру называюць адным і тым жа словам. Такія лінгвістычныя адрозненні ўплываюць на паводзіны людзей. Англа-амерыканцы ставяцца да цёткаў не так, як да матуль; стаўленне ж іракеза да абедзвюх жанчын мусіць быць аднолькавым. Некаторыя антрапологі пайшлі значна далей і сцвярджаюць, што мы фактычна знаходзімся ў палоне ў мовы. Класічнае ўвасабленне такога меркавання вядомае як гіпотэза Сэпіра—Уорфа, названая імёнамі антрапологаў-лінгвістаў Эдварда Сэпіра (1884—1939) і Бенджаміна Уорфа (1897—1941). Згодна з гэтай гіпотэзай, структуры мыслення і мовы цесна звязаны паміж сабой: "Людзі жывуць не толькі ў фізічным свеце і не толькі ў свеце сацыяльнай дзейнасці, як гэта звычайна разумеюць; у значнай ступені яны знаходзяцца пад уладай той канкрэтнай мовы, якая становіцца для іх сродкам іх грамадскага выяўлення /.../ Справа ў тым, што карціна рэальнага свету ў вялікай ступені грунтуецца на моўных звычках калектыву. Ніколі нельга лічыць, што дзве мовы, якімі б блізкімі яны ні былі, выяўляюць адну і тую ж сацыяльную рэчаіснасць. Прасторы, у якіх існуюць розныя грамадствы, — гэта асобныя грамадствы, а не проста адзін і той жа свет з рознымі этыкеткамі" [Sapir, 1929 с 209-214]. Гіпотэза Сэпіра—Уорфа сцвярджае, што панаванне мовы не абмежавана простым афармленнем жыццёвага вопыту людзей: яно прымушае іх успрымаць свет праз катэгорыі іх уласнай мовы. Калі гэта так, то ў носьбітаў розных моваў існуюць адпаведна розныя канцэпцыі наконт таго, як пабудаваны гэты свет. Бясспрэчна, мова пэўным чынам абмяжоўвае імкненне чалавека выказаць свае думкі. Так, паколькі катэгорыя часу дзеяслова з'яўляецца асноўнай структурнай рысай англійскай мовы, то амаль кожны вымаўлены носьбітамі гэтай мовы сказ мусіць давесці,

ці менавіта зараз адбываецца падзея, ці яна толькі што адбылася, ці яшчэ адбудзецца. Але чалавеку, які размаўляе на інданезійскай мове, у якой дзеяслоў не змяняецца па ліку, асобах ці часе, няма патрэбы спецыяльна ўдакладняць час, як гэта робіцца ў англійскай мове. Па-інданезійску нельга сказаць: "Я хадзіў у краму" — замест гэтага скажучь: "Я іду ў краму" — незалежна ад таго, адбываецца падзея зараз ці адбылася ў мінулым. Згодна з гіпотэзай Сэпіра— Уорфа, структурныя адрозненні паміж дзвюма мовамі фарміруюць у носьбітаў англійскай і інданезійскай моваў розныя ўяўленні адносна часу. Англійская мова, падзяляючы час на асобныя катэгорыі мінулага, цяперашняга і будучага, падкрэслівае яго перыядычнасць; у інданезійскай жа час разглядаецца як цякучы і непарыўны. Тым не менш, нават калі ў адной мове сказы ў параўнанні з другой і лягчэй складаць, бяспрэчна, што не існуе такіх думак ці ідэй, якіх нельга было б выказаць на абедзвюх мовах. Інданезійцы могуць дадаваць да сваіх бячасавых сказаў азначальнік тыпу "ўчора" ці "гэтай раніцай". Хоць узаемаўздзеянне мовы і культуры і прымае разнастайныя формы, але відавочным з'яўляецца тое, што спробы высветліць, хто з іх "галоўны", поспеху мець не будуць. Гіпотэза Сэпіра—Уорфа не толькі абумовіла цікавасць да пытання сувязяў мовы і культуры, але і спарадзіла таксама шмат дыскусій. На сённяшні момант, аднак, гіпотэза застаецца недаказанай.

Раздзел V. Наводзінная культура

Лекцыя 15

САЦЫЯЛІЗАЦЫЯ І ІНКУЛЬТУРАЦЫЯ

Агульны працэс, у якім мы засвойваем ад іншых людзей сацыяльныя ролі, вядомы як сацыялізацыя. Хоць частка набытых ведаў з'яўляецца вынікам спецыяльнага навучання, працэс сацыялізацыі адбываецца пераважна праз узаемаадносіны паміж людзьмі. Па меры таго як мы становімся паўнапраўнымі членамі пэўнай супольнасці, мы далучаемся да працэсу інкультурацыі: знаходзім свае ролі ў грамадстве і засвойваем пэўныя культурныя каштоўнасці.

Сацыялізацыя

Наш светапогляд абумоўлены практыкай і павер'ямі людзей, што жывуць побач. Нас вучаць, як дзяліць фізічны і грамадскі свет на катэгорыі, нам тлумачаць, што гэтыя катэгорыі азначаюць. Семаі класіфікуюць жывёл у адпаведнасці з месцам іх жыхарства: рыбы, кіты і чарапахі — усе ў адной катэгорыі. Падобным чынам і іх успрыманне свету шмат у чым адрозніваецца ад нашага. Да навальніцы, напрыклад, яны ставяцца як да

штучнай з'явы, выкліканай дзеяннемі чалавека [Dentan, 1968, с.21-22], а не як да натуральнага прыроднага феномена, які амаль не падкантрольны людзям. Сацыялізацыя выяўляецца ў пэўнай аднароднасці суграмадзян, якія маюць супольныя вартасці і вызначаюць свае адносіны да іх. Пры гэтым заўсёды існуе магчымасць варыянтаў. Праз варыятыўнасць часткова адлюстраваны асаблівыя статусы і ролі асобы ў грамадстве. У дадатак да гэтага заўсёды застаецца месца для індыўдуальнага выбару і выяўлення індыўдуальных асаблівасцяў. Гэта найбольш характэрна для вялікіх супольнасцяў, у якіх націск канфармізму не такі адчувальны, як у малых. Не ўсе семаі аднолькавыя, але цеснае і працяглае іх узаемадзеянне і страх, што іх паводзіны асудзяць блізкія, абумоўліваюць значную ступень іх аднароднасці. А для тых, хто жыве ў вялікіх грамадствах, дзе існуе больш шырокі набор патэнцыяльных роляў і статусаў і больш магчымасцяў для сацыяльнай мабільнасці, існуе магчымасць большага выбару. Аднак наяўнасць варыянтаў выбару не азначае, што яны будуць рэалізаваны. Вялікая ступень аднароднасці выяўляецца ў такіх структурах вялікі грамадстваў, як клас, абшчына або этнас. Гэта характэрна як для элітарных колаў Філадэльфіі, так і для амерыканцаў мексіканскага паходжання з усходняга Лос-Анжэlesa: у абодвух выпадках назіраецца значная тэндэнцыя да падпарадкавання групавым інтарэсам. Сацыялізацыя пачынаецца ад нараджэння. Хоць раннія гады жыцця асабліва важныя ў фарміраванні поглядаў асобы, гэты працэс працягваецца ўсё жыццё. Спадзяванні дзіцяці адрозніваюцца ад спадзяванняў дарослага чалавека. Па меры таго як людзі сталюцца, яны абавязаны навучыцца паводзіць сябе адпаведна свайму новаму статусу. Якімі б ні былі гэтыя адрозненні ў розных грамадствах, яны заўсёды будуць існаваць. На сацыялізацыю ўплываюць таксама змены ў навакольным асяроддзі. Грамадскія ўмовы пастаянна мяняюцца, і людзі вымушаны прыстасоўвацца да гэтых зменаў. Спосабы прыстасавання людзей часткова залежаць ад сутнасці грамадскіх зменаў, а часткова — ад традыцыйных узораў паводзін і светапогляду. Напрыклад, з'яўленне ў 40-х гадах тэлебачання змяніла ўзоры сацыялізацыі, паколькі яно служыла крыніцай інфармацыі, пасрэднікам паміж сямейнікамі, паміж чалавекам і вонкавым светам, нянькай для мільёнаў дзяцей. Але яго ўздзеянне на людзей не было адназначным. Рэакцыя на тэлебачанне была рознай у залежнасці ад узросту, полу, этнічнай прыналежнасці і шэрагу іншых фактараў. У шырокім сэнсе найперш біялагічныя характарыстыкі вызначаюць абмежаванні нашых намаганняў і магчымасцяў успрымання свету. Мы не можам лятаць, ужываем толькі пэўныя віды ежы і бачым толькі ў межах спецыфічнага светлавога спектра. Аднак у рамках гэтых абмежаванняў застаюцца вялікія магчымасці для варыянтаў. Існуюць таксама індыўдуальныя біялагічныя адрозненні, бо кожны чалавек нараджаецца з унікальным наборам спадчынных схільнасцяў і фізічных паказчыкаў, якія ўплываюць на яго паводзіны. Якімі б істотнымі ні былі індыўдуальныя біялагічныя адрозненні, яны мяняюцца ў адпаведнасці са сваёй прыродай і залежаць ад сацыяльнага фону. Быць сляпым ва

урбанізаваным грамадстве далёка не тое самае, што быць сляпым сярод качэўнікаў пустыні.

Сваяцтва і пераемнасць

Калі антраполог Лаура Боханан(1966) жыла сярод народнасці ці ў Заходняй Афрыцы, аднойчы ў дажджлівы дзень пасля трох выпітых кубкаў піва яна паспрабавала пераказаць гісторыю "Гамлета" мясцоваму правадыру і аднаму з яго набліжаных. Цяжка было растлумачыць п'есу Шэкспіра такім чынам, каб яна мела сэнс у кантэксце існуючых канцэпцый сваяцтва ці ў іх разумення таго, як павінны дзейнічаць сваякі ў розных абставінах. Яна паспрабавала растлумачыць, чаму Гамлет быў нешчаслівы: яго маці неўзабаве пасля смерці яго бацькі паўторна выйшла замуж: "У нас існуе такі звычай, што ўдава два гады будзе аплакваць свайго мужа і не пойдзе за іншага мужчыну". Яе слухачы запырчалі: "Два гады — гэта занадта доўга... Хто будзе матычыць зямлю, калі ў цябе няма мужа?" А калі Боханан сказала, што Гамлет закалоў праз дыван свайго патэнцыяльнага цесця Палонія, памылкова прыняўшы яго за новага мужа сваёй маці, а пасля забіў малодшага брата свайго бацькі — Клаўдзія, яе суразмоўнікі проста анямелі: "Узняць руку на брата свайго бацькі і на таго, хто амаль што стаў бацькам, — гэта жахліва. Калі брат бацькі забіў твайго бацьку, табе трэба звярнуцца да бацькавых таварышаў, яны павінны адпомсціць за яго. Ніводны чалавек не можа ўжываць сілу супраць сваіх старэйшых сваякоў" [Bohannon, 1966, с. 207, 212-213]. Нягледзячы на неаднолькавую інтэрпрэтацыю гісторыі Гамлета, як Брханан, так і ціў адзначылі важнасць сваяцкіх дачыненняў, паколькі сваяцтва — грамадскія адносіны на аснове прынятых у культуры сувязяў праз пераемнасць і шлюб — характэрна для ўсіх чалавечых супольнасцяў. Вытокі гэткай універсальнасці трэба шукаць у біялогіі. Доўгі час ад свайго нараджэння чалавечае дзіця застаецца бездапаможным і залежыць ад догляду іншых людзей; сувязі паміж людзьмі ў асноўным вынікаюць з гэтага. Незалежна ад біялагічнай прыроды сваяцтва, тое, як людзі вызначаюць і выкарыстоўваюць яго, дэтэрмінуецца соцыякультурнымі, а не біялагічнымі ўмовамі. Антрапологі выявілі, што сваяцкія сацыяльныя адносіны і адпаведныя найменні ў грамадствах істотна адрозніваюцца.

Катэгорыі сваяцтва

Пры даследаванні сваяцтва антрапологі сутыкаюцца з двума асобнымі, але ўзаемазвязанымі відамі адносін: крэўнасці (адзінакроўнасці) і роднаснасці (уласна сваяцтва). Крэўнасць характарызуе адносіны адзінакроўных людзей, якіх мы называем крэўнымі. Сваяцтва ж характарызуе адносіны, што ўсталёўваюцца праз шлюб; людзей, звязаных такім чынам, мы называем сваякамі. Кроўную сувязь можна разглядаць па-рознаму. Так, у некаторых грамадствах лічыцца, што кроўна дзіця звязана толькі з маці, а ў

іншых — толькі з бацькам. Калі розныя падыходы існуюць пры вызначэнні кроўных адносін, то яшчэ большыя цяжкасці маюцца ў адносна далёкіх сваякоў. Возьмем, напрыклад, брата бацькі, ці па-нашаму — дзядзьку. У адных грамадствах увогуле няма адрознення паміж дзядзькам і бацькам асобы, у іншых — для іх, як і для аднаго са стрыечных братоў (FZS), выкарыстоўваецца адзін і той жа тэрмін. Класіфікацыя сваяцкіх катэгорый у розных народаў можа быць самай рознай, але пры гэтым захоўваюцца пэўныя межы, бо ў аснову большасці сваяцкіх сістэм пакладзена некалькі агульных прынцыпаў.

Вызначэнне бацькоў, родных і стрыечных братоў і сясцёр

Аснову любой сваяцкай сістэмы складаюць адносіны бацькоў і дзяцей, а таксама адносіны братоў і сясцёр. Прынамсі, яны выяўляюць найбольш блізкія біялагічныя сувязі. Біялогія, аднак, толькі абумоўлівае гэтыя адносіны — рэальны ж іх змест вызначаецца культурай. У нашым грамадстве мы адрозніваем тры паняцці бацькі, а менавіта — паводле біялагічнага, сацыяльна і юрыдычна прызнанага статусаў і як мужа любой жанчыны, якая мае дзіця. Адзін чалавек можа валодаць усімі трыма статусамі, але гэта не абавязкова. Калі мы гаворым пра чыйго-небудзь бацьку, то звычайна маем на ўвазе бацьку як сацыяльную катэгорыю, які можа быць, а можа і не быць біялагічным бацькам гэтаму чалавеку. У выпадках, калі разведзеныя людзі жэняцца паўторна, то для большай дакладнасці мы ўжываем часам такія тэрміны, як айчым ці родны бацька. У іншых грамадствах становішча яшчэ складанейшае. Так, нуэры дапускаюць, што статус сацыяльнага бацькі можа перайсці да жанчыны і нават да духаў, а ў некаторых грамадствах Паўднёвай Азіі ў якасці сацыяльных бацькоў можа разглядацца група братоў. Гэткім жа складаным можа быць і вызначэнне братоў/сясцёр. У нашым грамадстве за аснову бярэцца кроўнае сваяцтва, але маюць месца і выключэнні. Часцей за ўсё мы не бачым розніцы паміж усыноўленымі і народжанымі ад бацькоўскай пары братамі/сёстрамі ці паміж дзецьмі ад папярэдніх і цяперашняга шлюбаў, хоць такія адрозненні і могуць мець месца. Сітуацыя падаецца яшчэ больш складанай у тых грамадствах, дзе дазваляецца адначасова мець некалькі шлюбных партнёраў. У некаторых грамадствах існуе таксама выдзяленне братоў/сясцёр паводле ўзроставага крытэрыю. Шмат дзе, наадварот, няма адрознення паміж роднымі і стрыечнымі братамі/сёстрамі. Так, чэны, напрыклад, не бачаць розніцы паміж роднымі і стрыечнымі братамі/сёстрамі, але падзяляюць іх у сваіх сем'ях на старэйшых і маладзейшых [Hoebel, 1978, с. 29-30]. Асноўным элементам любой сваяцкай сістэмы з'яўляюцца таксама стрыечныя браты і сёстры, ці дзеці роднага брата (роднай сястры) аднаго з бацькоў і яго (яе) шлюбнага партнёра. Фактычна адзіным адрозненнем, што прызнаецца ў нашым грамадстве, з'яўляецца падзел на блізкіх стрыечных братоў/сясцёр, з якімі нельга ўступаць у шлюб ці мець палавыя зносіны, і на дастаткова далёкіх, на якіх, адпаведна, забарона

не распаўсюджваецца. Хоць прычыны такога падзелу могуць быць звязаны да біялагічных асаблівасцяў, на самай справе тут выяўляецца якраз культурная мадэль. Стрыечныя браты/сёстры па бацькавай лініі могуць разглядацца асобна ад стрыечных братоў/сясцёр па мацярынскай лініі. Такім чынам, можа існаваць падзел на крос-кузенаў, г. зн. дзяцей брата/сястры аднаго з бацькоў супрацьлеглага полу (напрыклад, дзеці сястры бацькі), і на паралельных кузенаў, ці дзяцей брата/сястры аднаго з бацькоў аднолькавага полу (напрыклад, дзеці бацькавага брата (гл. схему 8.3)). Гэтыя адрозненні не выпадковыя — яны глыбока ўкараніліся ў культуру і грамадскія структуры народаў і вынікаюць з традыцыйных спадчынных мадэляў і ладу жыцця. Многія з гэтых адрозненняў абумоўлены таксама асаблівасцямі канкрэтных сваяцкіх сістэм і таго парадку, якім у кожным дадзеным выпадку вызначаецца ступень сваяцкасці.

Прынцыпы пераемнасці

Усе сваяцкія сістэмы грунтуюцца на прынцыпе пераемнасці, ці грамадска-значных сувязях паміж чалавекам і ягонымі продкамі. Менавіта дзякуючы пераемнасці кола нашых сваякоў не зводзіцца адно да бацькоў, братоў і сясцёр, а таксама бацькавых братоў/сясцёр. У многіх грамадствах абмяжоўваецца колькасць асоб, якія могуць лічыцца пераемнікамі. Перш за ўсё гэта робіцца для кантролю над размеркаваннем маёмасці. Пераемнасць, такім чынам, становіцца часткай адаптацыйнай стратэгіі грамадства. Унілінейная пераемнасць, г. зн. толькі па мужчынскай ці толькі па жаночай лініі, — гэта найбольш вузкі спосаб вызначэння пераемнасці. Законы унілінейнай пераемнасці дазваляюць чалавеку далучацца да тых сваіх продкаў і нашчадкаў, з якімі ён звязаны толькі па мужчынскай ці толькі па жаночай лініі. Вызначэнне пераемнасці па жаночай лініі мы называем матрылінейнай пераемнасцю. Згодна з гэтым прынцыпам, дзеці ў кожным пакаленні вядуць пераемнасць ад сваёй сацыяльнай маці, а членамі сваяцкай групы лічацца толькі тыя асобы, якія адносяцца да жаночых ліній (гл. схему 8.4). Падобнае вызначэнне пераемнасці па мужчынскіх лініях будзе называцца патрылінейнай пераемнасцю (гл. схему 8.5). Мадэлі унілінейнай пераемнасці найбольш характэрныя для адносна заможных і стабільных супольнасцяў паляўнічых і збіральнікаў, некаторых ручных земляробаў і пастухоў-качэўнікаў. Выбар пэўнага віду пераемнасці часткова залежыць ад умоў наваколя. Так, земляробчыя супольнасці, што прытрымліваюцца Прынцыпу матрылінейнай пераемнасці, жывуць, як правіла, альбо на лясных ускраінах, альбо там, дзе ўвогуле няма лесу [Aberle, 1961], а значыць і вялікіх дзікіх жывёл. У такіх выпадках звычайна адсутнічаюць ці звязаны да мінімуму перанаселенасць і канфлікты з-за рэсурсаў. Вынікам гэтага з'яўляецца поўная ці амаль поўная адсутнасць войнаў, агрэсіі, канфліктнасці, дыстанцыі паміж грамадскім і асабістым жыццём, прыніжэння жанчыны і забойства жанчынамі нованароджаных. На працягу некалькіх апошніх

стагоддзяў на нашай планеце істотна зменшылася агульная плошча тэрыторый, умовы якіх спрыялі захаванню матрылінейнай сістэмы. У даследаванні падсечнага земляробства Марцін і Вурхіэс [Martin and Voorhies, 1975] паказалі, што сярод грамадстваў гэтага гаспадарчага тыпу матрыліейнымі былі толькі 24%. Даследчыкі лічаць, што раней, пры адноснай стабільнасці прыродных умоў, гэты працэнт быў значна большым, і сцвярджаюць, што праблемы, звязаныя з ростам грамадстваў, узнікненнем канфліктаў і інтэнсіфікацыяй вытворчасці, істотна змяншаюць шанцы на існаванне матрыліейнай пераемнасці. У асобных дробных грамадствах пераемнасць вызначаецца менш дакладна, але прынцып лінейнасці захоўваецца і там. У некаторых з іх пераемнасць вызначаецца асобна ці па мужчынскай, ці па жаночай лініях. Адпаведна гэтаму прынцыпу білінейнай пераемнасці (вядомай часам як падвойнае сваяцтва), чалавек можа вызначаць сваю пераемнасць патрыліейна ў адных выпадках і матрыліейна ў іншых. Некаторыя грамадствы прызнаюць як патрыліейную, так і матрыліейную пераемнасць (выбар залежыць ад самой асобы); гэты прынцып вядомы як амбілінейная пераемнасць. Урэшце рэшт, ёсць і яшчэ адзін варыянт, калі жанчыны прасочваюць сваю пераемнасць праз жаночы род, а мужчыны — праз мужчынскі. Гэты прынцып называецца паралельнай пераемнасцю Яшчэ адна форма пераемнасці пераважае ў буйных грамадствах, а таксама ў збіральных, якія жывуць у неспрыяльных прыродных умовах або ў варунках ціску больш развітых грамадстваў, і ў сямейна арыентаваных трансхумантаў і земляробаў, якія жывуць на параўнальна неўрадлівых землях. Гэтая мадэль, якую часта называюць кагнатычнай пераемнасцю, дазваляе чалавеку вызначаць пераемнасць праз усіх продкаў — як мужчын, так і жанчын. Усе родзічы і з боку маці, і з боку бацькі разглядаюцца як сваякі. Незалежна ад прынцыпу вызначэння пераемнасці ва ўсіх грамадствах людзі ладзяць узаемаадносіны згодна з канкрэтнымі абставінамі. Калі існуе, скажам, магчымасць атрымаць спадчыну паводле пэўнай сваяцкай лініі, вылучаецца і падкрэсліваецца адпаведная сваяцкая сувязь. Калі ж прыналежнасць да пэўнай сваяцкай лініі выклікае сумненні, хутчэй за ўсё гэтая прыналежнасць будзе праігнаравана. У сваіх апісаннях туніскіх пасялян і качэўнікаў Жан Дзювіньё адзначае, што тамтэйшыя людзі маніпулююць радаводамі, "як пры гульні ў шахматы" [Duvignaud, 1970, с. 72]. З меркаванняў прэстыжнасці тунісцы імкнуцца даказаць сваю генеалагічную сувязь з якім-небудзь далёкім продкам, які належаў да сваяцкага роду ці ваяўнічых плямён, што прыйшлі з Егіпта ў XII ст. Вялікую частку сваіх радаводаў людзі ведаюць на памяць; "шляхам рацыянальнага доказу, бяспрэчнай паслядоўнасці ланцуга шлюбаў, сувязяў і спадчыннасці" [Duvignaud, 1970, с. 145] яны імкнуцца стварыць уражанне праўдзівасці, хоць на самай справе гэтыя радаводы не адпавядаюць сапраўднасці і пры неабходнасці могуць мяняцца. У некаторых выпадках генеалагічнае дрэва можна купіць ці заказаць. Маладыя людзі падчас пераходзяць з адной сям'і ў другую і па чарзе прад'яўляюць правы на сваяцтва. Падобная адвольнасць у вызначэнні сваёй пераемнасці існуе не

паўсюль. Некаторыя грамадствы надзвычай пільна сочаць за дакладнасцю радаводаў. Між тым, спосаб вызначэння пераемнасці па многіх прычынах больш правільна разглядаць не як вынік пэўнага гістарычнага развіцця, а хутчэй як адлюстраванне пэўных жыццёвых рэалій.

Лекцыя 16

СУЧАСНЫЯ ПРАБЛЕМЫ АДАПТАЦЫ

Шмат праблем сучаснай сусветнай сістэмы звязана з адаптацыяй людзей у грамадстве. У сувязі з грамадскім развіццём мяняюцца як спосабы адаптацыі, так і нашы адаптацыйныя праблемы. Асноўныя з іх — гэта эканамічная няроўнасць і галеча, этнічныя і нацыянальныя канфлікты з усёй іх жорсткасцю, парушэнні асноўных правоў чалавека і забруджванне навакольнага асяроддзя. Усё гэта вельмі сур'ёзныя праблемы, але ранейшы досвед паказаў, што чалавек — істота вынаходлівая. Ён здольны адшукаць выйсце з любога становішча.

Антрапалогія і праблемы чалавецтва

Антрапалогія з яе ўсебаковым падыходам і са сваім разуменнем адаптацыі і сусветнай сістэмы спрыяе вырашэнню кардынальных праблем нашай сучаснасці. Развітасць і слабаразвітасць У самым агульным сэнсе развітасць азначае лепшую якасць жыцця чалавека. У матэрыяльным сэнсе — гэта забяспечанасць харчаваннем і спрыяльнае навакольнае асяроддзе. Але гэтае паняцце датычыцца не толькі матэрыяльнага боку жыцця. Важна і тое, каб сацыяльная, палітычная і эканамічная сістэмы дапамагалі больш поўна рэалізаваць патэнцыял чалавека. Ніводнае грамадства ў свеце яшчэ не ажыццявіла гэты ідэал цалкам. Краіны, якія найбліжэй падышлі да яго — Канада, Швецыя, Японія і ЗША, — называюцца развітымі краінамі, а тыя, якім да ажыццяўлення гэтых мэтаў (асабліва матэрыяльных) яшчэ далёка, — слабаразвітымі. Як паказана ў раздзеле 6, паміж больш і менш развітымі краінамі існуюць вялікія адрозненні. У такіх краінах, як Злучаныя Штаты і Канада, пераважная большасць людзей жыве адносна камфортна, калі не багата, а ў тых, якія толькі развіваюцца, людзі падчас не могуць задаволіць самых элементарных патрэб. У найменш развітых краінах (НРК), такіх, як Лаос ці Бутан, валавы ўнутраны прадукт (ВУП) на душу насельніцтва за год складае менш за 200 даляраў, у адносна больш развітых, напрыклад, у Філіпінах, гадавы ВУП на чалавека — каля 1000 даляраў. ААН залічвае да НРК 41 краіну свету. У гэтых краінах жыве 402,4 млн чалавек, і сярэдні ВУП у іх складае крыху больш за 200 даляраў на чалавека (для краін, што развіваюцца, сярэдняя лічба — каля 900 даляраў). Сярэдні паказчык пісьменнасці ў гэтых краінах складае каля 30% (адпаведна каля 60%), сярэдняя працягласць жыцця — 49 гадоў (адпаведна 59 гадоў). Індэкс

чалавечага развіцця (ІЧР) вызначаецца ААН паводле паказчыкаў здароўя, харчавання і адукацыі [Westlake, 1990] і з'яўляецца нашмат больш паказальным, чым ВУП. Пры размеркаванні краін свету паводле ІЧР па шкале ад 130 да 1 найвышэйшы паказчык атрымлівае Японія (Канада — 126, Злучаныя Штаты — 112). Каля двух з паловай дзесяткаў краін стаяць ніжэй за 30 (на апошнім месцы — Нігер), а Філіпіны (65) знаходзяцца прыкладна пасярэдзіне шкалы. Такой розніцы ў паказчыках ІЧР на душу насельніцтва адпавядае і розны ўзровень жыцця. Але шмат жыхароў слабаразвітых краін знаходзяцца яшчэ ў горшых умовах, чым гэта адлюстравана ў лічбах. Сацыяльныя кантрасты — адна з балючых праблем усіх слабаразвітых краін. Напрыклад, на Філіпінах доўгі час панаваў дыктатарскі рэжым: нешматлікая эліта трымала ў сваіх руках і багацце, і ўладу. Цяпер у гэтай краіне ніжнія слаі насельніцтва (50%) зарабляюць толькі каля 20% нацыянальнага прыбытку, а верхнія (20%) — каля 35%. Даследаванне "ступені галечы" на Філіпінах [Cohen, 1990] паказала, што 30% насельніцтва жыве ў сярэднім на 50 даляраў у месяц на сям'ю з шасці чалавек ("узровень беднасці" для такой сям'і ў Маніле складае 175 даляраў). Хоць у 1986 г. надышоў канец дыктатуры Маркаса і ВУП пачаў узростаць, беднасць на Філіпінах засталася. На пачатку 90-х гадоў бедныя сем'і атрымлівалі яшчэ меншы прыбытак, чым у сярэдзіне 80-х гадоў, і таму значны працэнт дзяцей дашкольнага ўзросту тут галадае. Краіна доўга пакутавала ад шырока распаўсюджанай няпоўнай занятасці (няпоўна занятым лічыцца работнік, які супраць сваёй волі вымушаны працаваць менш як 40 гадзін на тыдзень). На пачатку 90-х гадоў было няпоўнасяцю занята прыкладна 20% рабочай сілы. Гэты паказчык не мяняўся з сярэдзіны 80-х гадоў, што ўжо само па сабе кепска, бо колькасць насельніцтва паспела павялічыцца на 700 000 чалавек. У філіпінскай вёсцы, дзе зямля сканцэнтравана ў руках нешматлікіх уласнікаў, у пераважнай большасці жыхароў яе вельмі мала або зусім няма, і занятасць тут увогуле мінімальная. Паводле падлікаў, амаль 70% сем'яў жыве ў беднасці. Хоць у многіх краінах трэцяга свету за апошнія дзесяцігоддзе сярэдні ўзровень жыцця павысіўся, але галечы там не менее. Рэальны ВУП у 80-х гадах павялічыўся на 4,3%, але к канцу 80-х гадоў звыш 1 млрд чалавек усё яшчэ жыло менш чым на 370 даляраў штогод. Больш таго, павелічэнне ВУП не выкараніла галечу самых бедных: многія з іх, асабліва ў Афрыцы на поўдзень ад Сахары, жывуць цяпер яшчэ горш, чым дзесяцігоддзе таму назад. Шмат краін апынулася пад ціскам пазык і мала што можа зрабіць для сваіх народаў. К канцу 80-х гадоў гэтыя краіны перапраўлялі ў развіты свет рэкордныя лічбы сваіх фінансавых сродкаў. Іншымі словамі, выплаты па працэнтах за пазыкі развітым краінам перавысілі прыток капіталаў з гэтых краін у рэкордных памерах: у 1989 г. дэфіцыт склаў 42,9 млрд даляраў — на 5 млрд больш, чым год назад.

Слабаразвітасць як гістарычная з'ява

Слабаразвітасць — адносна новы феномен. Гэтая з'ява значна адрозніваецца ад матэрыяльнай нястачы ў традыцыйных дробных грамадствах. Абарыгены дастаткам не вызначаліся, і многія з іх нашчадкаў у цяперашняй Аўстраліі таксама бедныя. Але сутнасць і прычыны беднасці ў традыцыйных і сучасных грамадствах не адны і тыя ж.

Антрапалогія і праблемы чалавецтва

Невялікія збіральніцкія супольнасці былі беднымі з-за таго, што не распрацавалі складанай тэхналогіі: яны былі проста няразвітыя. Але ў сённяшнім свеце людзі бедныя таму, што ім адмоўлена ў багацці, якое ёсць і якое даступнае для іншых. Слабаразвітасць — люстэрка інтэграванасці краін у сучасную сусветную сістэму. Слаба развітыя тыя рэгіёны свету, якія займаюць нязручныя месцы ў міжнародным падзеле працы. Іх рэсурсы "сплываюць" у багатыя краіны, і народы, якія здабываюць гэтыя рэсурсы і вырабляюць тавары для сучаснай сусветнай сістэмы, атрымліваюць за сваю працу мізэрную плату. Гістарычны аспект слабаразвітасці праілюструем на прыкладзе Гватэмалы. Заваяваны іспанцамі ў XVI ст., гэты адносна самадастатковы рэгіён хутка пераарыентаваўся на патрэбы іспанскіх заваёўнікаў. Карэннае насельніцтва было пазбаўлена сваіх земляў і мусіла працаваць у шкодных умовах на фермах і рудніках. Дзякуючы нізкай аплаце працы індзейцаў іспанцы маглі выгадна экспартаваць тавары і мелі вялікія прыбыткі. Пасля задавальнення патрэб экспартнага рынку і мясцовай іспанскай эліты індзейскаму насельніцтву ледзьве хапала на жыццё. Незалежнасць, атрыманая на пачатку XIX ст., не прынесла вялікіх перамен. Але ў сярэдзіне стагоддзя, калі гватэмальская эліта і замежныя кампаніі пачалі пашыраць вытворчасць экспартных культур, асабліва кавы, жыццёвыя ўмовы большасці гватэмальцаў рэзка пагоршыліся. Вытворчасць кавы ўзбагачала невялікае кола людзей, а астатніх штурхала да яшчэ большай галечы. Зямля, адабраная ў індзейцаў, пераходзіла да багатых прамыслоўцаў кавы; законы прымушалі індзейцаў рабіць на кававых плантацыях за плату, мізэрную нават паводле тагачасных уяўленняў. Багаццелюбы не толькі мясцовая эліта, але і іншаземцы. Кампаніі "Юнайтэд фрут" "У.Р.Грэйс" і іншыя набывалі вялікія зямельныя плошчы для вырошчвання экспартных культур, у прыватнасці бананаў. Гэтыя кампаніі мелі ў Гватэмале вялікія барышы, з якіх самой краіне перападала няшмат. Гватэмала і сёння застаецца крыніцай таннай рабочай сілы і таннага тавараў. Прадукцыя стала больш разнастайнай — гэта тканіны, ялавічына, бавоўна і іншыя сельскагаспадарчыя прадукты. У краіне здабываюцца таксама неўзнаўляльныя прыродныя рэсурсы — нафта і нікель, прыбытак ад якіх размяркоўваецца паміж замежнымі карпарацыямі і мясцовай элітай. Гэта адбываецца за кошт збяднення народа, бо харчовыя культуры былі выцеснены экспартнымі, а таксама пашамі для кароў, і людзей прымушалі рабіць на плантацыях і фабрыках за нізкую плату і ў небяспечных умовах. Для замежных кампаній Гватэмала служыць таксама рынкам, хоць і

невялікім. Гватэмальская эліта купляе прадметы раскошы ў Злучаных Штатах Амерыкі і іншых краінах. Фармацэўтычныя, хімічныя і іншыя кампаніі могуць прадаваць тут свае тавары больш выгадна, чым у сябе дома. Нарэшце, у такія краіны, як Гватэмала, закідваюцца лекі, пестыцыды і іншыя тавары, забароненыя ці абмежаваныя ва ўжыванні ў больш развітых краінах. Спробам Гватэмалы пераадолець слабаразвітасць дзейсна перашкаджалі буйныя прадпрымальнікі (і замежныя карпарацыі, і нацыянальная эліта), для якіх былі на карысць яе адсталасць і нявыгоднае месца ў міжнародным падзеле працы. У выніку сацыяльныя ўзрушэнні, жорсткасць і парушэнні правоў чалавека адзначаюцца там ужо на працягу дзесяцігоддзяў.

Залежнасць

Слабаразвітасць звычайна суправаджаецца залежнасцю ад замежных кампаній або дзяржаў. Так, большасць гватэмальцаў не маюць магчымасці кантраляваць напрамак развіцця эканомікі іх краіны. Такія слабы кантроль звычайна абумоўлены канцэнтрацыяй улады ў руках нешматлікай эліты. Аднак і ў больш эгалітарных грамадствах людзі слаба кантралююць сваю эканоміку. Яны залежаць ад знешніх рынкаў, дзе прадаюць свае вырабы і купляюць тавары, неабходныя для жыцця. Гэтым і абумоўлена іх слабаразвітасць, бо за купленыя тавары яны звычайна вымушаны плаціць куды больш, чым атрымліваюць за прададзеныя. Хто меў прыбыткі ад залежнасці пэўных краін ці супольнасцяў, на працягу гісторыі не раз выкарыстоўвалі вайсковую сілу супраць кожнай спробы пераадолець гэтую залежнасць. Часам ужываюцца і эканамічныя захады, такія, як адмова ў замежных пазыках ці гандлёвыя абмежаванні, так званае эмбарга. Нягледзячы на гэта, слабаразвітыя краіны выпрацавалі шляхі пераадолення сваёй залежнасці. Некаторыя краіны — Кітай у 60-х і Камбоджа ў 70-х гадах — спрабавалі паменшыць сваю залежнасць ад знешняга свету, ізаляючыся ад яго. Але такія адаптацыйныя стратэгіі праіснавалі адносна нядоўга і былі неэфектыўныя. Інакш падышлі да гэтай праблемы краіны, дзе, скажам, здабываюцца 1093 _ 1074 волава ці нафта: яны аб'ядналіся для павелічэння сваёй долі прыбытку ад продажу прадукта на сусветным рынку [Rees, 1990, с. 181-186]. І хоць для краін — здабывальніц нафты, якія ўвайшлі ў АКЭН (арганізацыю краін — экспарцёраў нафты), гэтая стратэгія адносна ўдалая, гэтак бывае не ва ўсіх выпадках. Іншыя рэсурсы не так лёгка, як нафта, паддаюцца кантролю з боку картэляў вытворцаў. Звычайна рэсурсы або занадта распаўсюджаныя, або не маюць стратэгічнага значэння, або раскіданы па ўсім свеце. Яшчэ адна, зусім іншая стратэгія, палягае ў тым, каб паменшыць сваю залежнасць праз цесную інтэграцыю з развітымі эканомікамі, як у выпадку з Мексікай, якая імкнецца да лібералізацыі гандлю са Злучанымі Штатамі і Канадай.

Транснацыянальныя карпарацыі

Адносная развітасць або слабаразвітасць паасобных краін абумоўлены таксама дзейнасцю транснацыянальных карпарацый (іх штаб-кватэра можа знаходзіцца ў адной краіне, а аддзяленні — у многіх іншых). Транснацыянальныя карпарацыі — асноўны складнік сусветнай эканомікі канца XX ст. Адаптацыйная перавага транснацыянальнай карпарацыі вызначаецца яе магчымасцю эфектыўна перамяшчаць рэсурсы дзеля росту агульнага прыбытку. Калі для баксітаздабывальных кампаній на Ямайцы павялічыліся падаткі і кошт рабочай сілы, капітал быў проста перамешчаны ў іншыя месцы. Транснацыянальныя карпарацыі забяспечваюць пэўную стабільнасць буйных індустрыяльных дзяржаў, адкрываючы ім доступ да шэрагу рынкаў і магчымасць выбару паміж імі. З іншага боку, транснацыянальныя карпарацыі не маюць пачуцця лаяльнасці да тых краін, у якіх дзейнічаюць, і іх палітыка інвестыцый і гандлю адлюстроўвае хутчэй інтарэсы самой карпарацыі, чым нейкай паасобнай краіны. Рашэнне зачыніць завод у пэўнай развітай краіне і перамясціць вытворчасць у рэгіён з меншымі заробкамі можа прынесці пэўную карысць эканоміцы гэтай краіны (асабліва калі яна мае долю ў прыбытках карпарацыі), але тым, хто страціў на заводзе працу, цяжка ўхваліць гэты крок. Транснацыянальныя карпарацыі шмат каму забяспечылі вялікія прыбыткі, хоць за іх і даводзіцца плаціць іншым. У краінах трэцяга свету яны ўводзяць новыя тэхналогіі і ствараюць рабочыя месцы, але іх эканамічныя метады на справе пазбаўляюць працы куды больш людзей і павялічваюць маёмасную няроўнасць. Транснацыянальныя карпарацыі значна ўплываюць на палітыку такіх краін. І гэта не дзіўна, бо валавы аб'ём гадавога продажу буйных карпарацый перавышае валавы нацыянальны прадукт большасці гэтых краін. Падчас карпарацыі адчуваюць сваю адказнасць перад імі, але так бывае не заўжды. Напрыклад, калі прэзідэнт Гватэмалы Джакоба Ардэнс у 1954 г. прапанаваў правесці нацыяналізацыю кампаніі "Юнайтэд фрут" з выплатай або яе кошту згодна са звесткамі кампаніі, пададзенымі ў падатковую інспекцыю, або сапраўднага кошту за выключэннем недаплочаных падаткаў, кампанія спрычынілася да арганізацыі перавароту, пры якім Ардэнс быў скінуты і ўлада перайшла да вайскоўцаў.

Становішча карэнных народаў

Мабыць, найбольш пацярпелі ад наступу заходняй цывілізацыі карэнныя народы каланізаваных або інкарпараваных рэгіёнаў — індзейцы ЗША і Канады, аўстралійскія абарыгены, амазонскія індзейцы і інш. Заваяваныя і ўключаныя ў сусветную сістэму гэтыя народы страцілі сваю зямлю, аўтаномію, а часам і само жыццё. Шмат якія з іх адбіваліся, і іншы раз ім удавалася ненадоўга выправіць свой лёс. Але ў рэшце рэшт тых, хто выжыў, або сагналі ў рэзервацыі, дзе яны апынуліся пад апекай дзяржавы, або, збяднелых і даведзеных да адчаю, асудзілі на маргінальнае існаванне на

некалі іхняй зямлі. Як гінучь такія народы, паказвае гісторыя бразільскага племені кайнганг. На мяжы стагоддзяў кайнгангі вялі паўвандроўнае жыццё ў глыбіні краіны на захад ад Сан-Паўлу. Калі на іх тэрыторыі пачалося будаўніцтва чыгункі і на іх зямлю сталі прыходзіць пасяленцы, высакаючы лясы і саджаючы кававыя дрэвы, кайнгангі мусілі пачаць барацьбу за выжыванне. Спачатку яны стараліся замірыцца з асаднікамі, але дарма. Тады яны пачалі нападаць на чыгуначных рабочых і пасяленцаў, так што ў Сан-Паўлу ўжо пачалі рыхтавацца да знішчэння племені, якое стала на шляху цывілізацыі. Служба аховы індзейцаў уратавала кайнгангаў ад поўнага знішчэння, але колькасць іх у 1912-1916 гг. зменшылася з 700 да 200 — найбольш праз смерць ад завезеных хвароб — такіх, як інфлюэнца (грып) і адзёр [Ribeiro, 1970]. Рэшткі заміраных кайнгангаў пасялілі ў невялікай рэзервацыі, між тым як чалавек, які завалодаў іх ранейшымі землямі, разбагацеў. У 1949 г. дзяржаўны чыноўнік адабраў палову рэзервацыі і перадаў яе тром бізнес-фірмам, атрымаўшы пры гэтым немалы барыш. У наступныя два дзесяцігоддзі прыватныя кампаніі і адно дзяржаўнае агенцтва па індзейскіх справах высеклі лес на астатняй частцы рэзервацыі. Большасць прыбыткаў ад высечкі пайшла кампаніям і чыноўнікам агенцтва; кайнгангам вярнулі толькі малую долю. У 70-х гадах кайнгангі і іншыя мясцовыя індзейцы пачалі арганізоўваць рух супраціўлення і ў 1977 г. здолелі выгнаць са сваёй зямлі 2200 неіндзейскіх сем'яў. У адказ урад з дапамогай замежных місіянераў пачаў ствараць школы, каб выхоўваць больш ляяльных да сябе індзейскіх лідэраў. У 1980 г. адзін з лідэраў кайнгангскага руху супраціўлення быў забіты, на іншых таксама рабілі замахі.

Антрапалогія і праблемы чалавецтва

Аслабіўшы супраціўленне індзейцаў, урад распачаў будаўніцтва ГЭС, якая ў далейшым затапіла вялікую частку кайнгангскай рэзервацыі. Астатнюю тэрыторыю і далей працягвалі захопліваць сквотэры. К канцу 1984 г. кайнгангі разам з іншымі групамі карэннага насельніцтва па ўсёй Бразіліі зноў пайшлі ў наступ [Howard, 1987, с.61-63]. Члены кайнгангскай супольнасці правялі галадоўку і прымусілі ўлады прызнаць іх правы на частку іхняй жа зямлі, якую ўвогуле маглі адабраць. Але выкананне дамовы зацягвалася. Тады група кайнгангаў у кастрычніку 1984 г. правяла марш у сталіцу краіны, а ў сакавіку 1985 г. быў арганізаваны і нацыянальны паход да яе. Нарэшце ў студзені 1986 г. урад абвясціў аб стварэнні індзейскай рэзервацыі Кайнганг. Праблемы, з якімі сутыкнуліся кайнгангі, агульныя амаль для ўсіх карэнных народаў свету. Пацярпелыя ад нападаў і завезеных хвароб, яны зразумелі: хто нажываецца за іх кошт, можа адабраць і тую драбніцу, якая ў іх засталася. Спробы супраціўлення падаўляюцца рознымі шляхамі, у тым ліку і вайскавай сілай.

Генацыд

Супраць многіх карэнных народаў праводзілася палітыка генацыду — сьвядомага і сістэматычнага вынішчэння пэўнай палітычнай ці культурнай групы. Напрыклад, з XVІІ ст. аж да пачатку ХІХ ст. каланісты Ньюфаўндленда высочвалі і забівалі мясцовых тубылыцаў — беатукаў: "спачатку таму, што разглядалі іх як перашкоду, а пасля дзеля спартыўнага інтарэсу ўпалываць такую няўлоўную дзічыну" [Norwood, 1969, с.72]. Мірныя прапановы беатукаў заўжды натыкаліся на жорсткасць, і пасяленцы часта збіралі атрады, каб страляць па іх, як па драпежніках. Пасля заканчэння эпохі ранняй каланізацыі генацыд не спыніўся. Аўстралійскія абарыгены зазналі яго нават у 20-х гадах нашага стагоддзя: арганізаваныя банды белых нападлі на іх стаянкі, а фермеры нават даходзілі да таго, што падкідвалі ім атручаную муку. Рэйды арганізаваных неіндзейскіх груп на мірныя абшчыны індзейцаў здараюцца дзе-нідзе ў Паўднёвай Амерыцы яшчэ і зараз. Калі карэнныя меншасці, якім адмоўлена ў мірных сродках вырашэння канфлікту, у адчай спрабуюць пратэставаць, гэтакія "ваяўнічасць" служыць апраўданнем для іх вынішчэння. Напрыклад, калі індзейцы эмбэра ў Калумбіі пачалі адстойваць залаты прыск, які ў канцы 70-х адкрыў адзін іх супляменнік, мясцовыя землеўладальнікі і золаташукальнікі пачалі скрозь нападаць на іх. Пад ціскам з боку землеўладальнікаў і праз чуткі, нібыэмбэра вядуць падрыўную дзейнасць, урад на пачатку 1981 г. прыслаў паліцыю. У бойцы некалькі эмбэраў былі забіты, іншых узялі ў палон. Падобным чынам нанятая багатымі землеўладальнікамі банда пазабівалі ў іншых частках Калумбіі дзесяткі індзейскіх лідэраў, і ніколі справа не даходзіла да суда.

Этнацыд

Нават калі этнічныя меншасці фізічна не знішчаюцца, то могуць разбурацца іх культурныя традыцыі. Ва ўмовах распаўсюджвання заходняй цывілізацыі карэнным народам цяжка захаваць адметнасць сваіх культур. У такіх народаў, пазбаўленых рэсурсаў і прыгаломшаных новай тэхналогіяй, літаральна адбіраецца з-пад ног зямля. Сістэматычнае разбурэнне культуры народа называецца этнацыдам. Этнацыд — вынік экстрэмісцкай палітыкі, скіраванай на інкарпарацыю меншасцяў у дамінуючую культуру праз іх заахвочванне ці прымусам. Ён грунтуецца на меркаванні, што культура карэннага народа ніжэйшая, і вышэйшая дамінуючая культура павінна яе выцесніць. Этнацыд — гэта жорсткі этнацэнтрызм. Звычайны шлях яго ажыццяўлення — калі бацькоў прымушаюць пасылаць дзяцей за блізкі свет у школы, дзе тых далучаюць да вартасцяў новай культуры. Іншая тактыка — матэрыяльна ўзнагароджваць першых рэнегатаў, каб заахвоціць да здрады і іншых. Забараняюцца таксама традыцыйныя звычаі. У абарону такой палітыкі звычайна гаворыцца, што яна ідзе на карысць карэнным народам — "пераносіць іх з каменнага веку ў касмічны". Але куды большая тая карысць, якую маюць "носьбіты цывілізацыі", — набыццё зямлі і да т.п. Дамінуючая

культура ў такіх выпадках атрымлівае значна больш. Адны карэнныя народы з гатоўнасцю ідуць на страту сваёй культуры, спадзеючыся пры новым ладзе атрымаць матэрыяльную кампенсацыю. Другія ўспрымаюць гэта як непазбежнасць, трэція адчайна супраціўляюцца. Нават сярод тых, хто перакананы ў звышкаштоўнасці індустрыяльнай культуры, не кожны прымае яе з захапленнем: шмат людзей хутчэй аддадуць жыццё, чым пагодзяцца з "дабрадзейнасцю" заходняй цывілізацыі. Адна з галоўных болевых кропак сённяшняга свету — гэта змаганне карэнных народаў за права захоўваць сваю адметнасць і выкарыстоўваць свае рэсурсы на ўласны адум. У Канадзе, ЗША, Бразіліі і Аўстраліі гэтая барацьба засяроджваецца вакол права на зямлю — права кожнага карэннага народа кантраляваць тое, што робіцца на спрадвечных яго тэрыторыях, а таксама — на кампенсацыю за страчаныя землі. Хоць сёння ў Канадзе і ЗША барацьба за зямельныя правы адбываецца пераважна ў судовым парадку, пачуццё несправядлівасці і выкліканы ім гнеў часам вядуць да жорсткіх сутычак.

Антрапалогія і праблемы чалавецтва

Прагэсты індзейцаў сіў з Уаўндэд Ні (Паўднёвая Дакота) супраць адабрання ў іх дагаворных правоў перайшлі ў 1973 г. ва ўзброены канфлікт з федэральнымі ўладамі — са стралянінай і заложнікамі. У ліпені 1990 г. падчас атакі на барыкады магаўкаў з Ока (Квэбэк) быў забіты афіцэр паліцыі. Жорсткасць у барацьбе за справядлівасць — звычайная з'ява ў краінах, дзе тубыльцы амаль не спадзяюцца на дапамогу суда. Напрыклад, плямёны карэнаў, качынаў і іншыя ваююць з бірманскім урадам ад 1948 г., калі краіна атрымала незалежнасць. Меланезійцы з Ірыян-Джая таксама змагаюцца за незалежнасць з пачатку 60-х гадоў, калі іх тэрыторыю занялі інданезійцы. Такое супраціўленне абумоўлена і культурнымі, і эканамічнымі падставамі. Спыніць барацьбу — гэта не проста перастаць скакаць па-свойму ці насіць свае строі. Гэта азначае апынуцца на самым дне чалавечай супольнасці і ўслед за кайнгангамі прыйсці да жудаснай галечы.

Лекцыя 17

Дзяржава і традыцыйная культура

Размеркаванне ўлады ў грамадстве звязана з яго адаптацыйнай стратэгіяй. У невялікіх грамадствах такія характэрныя з'явы, як недахоп прамысловых тавараў і няразвітасць сродкаў вытворчасці, малая шчыльнасць насельніцтва і грамадская няўстойлівасць, вядуць да безуладдзя. Калі грамадствы набываюць стабільнасць і знаходзяць надзейную форму ўсталявання дабрабыту — толькі тады становіцца магчымай канцэнтрацыя ўлады. Антрапологі звычайна падраздзяляюць сістэмы палітычнай арганізацыі на дзве шырокія катэгорыі: адна звязана з дзяржавамі, другая — з

бездзяржаўнымі грамадствамі. Першая катэгорыя ўключае ў сябе структуры з цэнтралізаванай уладай, наладжаным адміністрацыйным апаратам і юрыдычнымі ўстановамі. Да гэтай катэгорыі належаць такія розныя краіны, як, напрыклад, Злучаныя Штаты і Каралеўства Тонга. Другая катэгорыя ўключае ў сябе невялікія грамадствы з адсутнасцю спецыялізацыі дзяржаўнага кіравання. Бездзяржаўныя грамадствы Існуюць два тыпы бездзяржаўных грамадстваў: ацэфальныя (acephalous — безгаловыя) і правадырствы. Да ацэфальных грамадстваў адносяцца тыя, што звязаны з качавым ладам жыцця, жывёлагадоўляй або ручным земляробствам. У іх ліку плямёны мардуджара, кры (Паўночная Канада) і нуэры (паўночна-ўсходняя Афрыка). Правадырствы, якія існавалі ў дакаланіяльнай Палінезіі, галоўным чынам былі звязаны з адносна інтэнсіўным ручным земляробствам. Сёння і ацэфальныя грамадствы, і правадырствы знаходзяцца пад юрысдыкцыяй іншых дзяржаў, якія іх паглынулі, хаця ў некаторых выпадках яны могуць захоўваць пэўную ступень аўтаноміі.

Ацэфальныя грамадствы

Першасную адзінку палітычнай арганізацыі ацэфальных грамадстваў складаюць людзі, якія жывуць і працуюць разам у абшчынах, стойбішчах і паселішчах. Прадстаўнікі гэтых першасных адзінак звычайна аб'ядноўваюцца ў добраахвотныя саюзы, вядомыя як плямёны. Племя аб'ядноўвае людзей з адметнымі моўнымі і іншымі культурнымі прыкметамі, з агульнай тэрыторыяй, якія ўсведамляюць сваё адрозненне ад суседзяў. Звычайна гэта саюз са слаба цэнтралізаванай уладай. Там, дзе плямёны становяцца больш аб'яднанымі і цэнтралізаванымі, як у, многіх паўночна-амерыканскіх індзейцаў і цэнтральна-азіяцкіх пастухоў-качэўнікаў, гэта, як правіла, вынік вайсковых дзеянняў або знешняга ўплыву. Напрыклад, еўрапейскія каланіяльныя ўлады ў Афрыцы аб'ядналі многія свабодна арганізаваныя групы і стварылі для іх цэнтралізаваныя адміністрацыйныя структуры — у першую чаргу дзеля таго, каб лягчэй было імі кіраваць. Сваяцтва ў палітычнай арганізацыі ацэфальных грамадстваў мае настолькі важнае значэнне, што яны часам разглядаюцца як грамадствы, заснаваныя на сваяцкіх сувязях. Так, асноўнае палітычнае жыццё сярод нуэраў абапіраецца на кланы і роды. Там палітычная вага асобы звычайна залежыць ад яе статуса ў межах сваяцкай групы. Старэйшыны роду і клана звычайна маюць права вырашаць спрэчкі і караць зламыснікаў. Такія сваяцкія групы, як роды (лініджы), уяўляюць сабой першасныя адміністрацыйныя адзінкі. Большасць спраў абмяркоўваецца ўнутры роду або клана, хаця апошнія могуць мець сувязі з іншымі сваяцкімі групамі. Саюзы паміж сваяцкімі групамі набываюць першачарговае палітычнае значэнне, калі ўзнікаюць міжгрупавыя спрэчкі. У такіх грамадствах асобныя людзі карыстаюцца адносна невялікай уладай, што адлюстроўвае невысокі ўзровень дабрабыту і з'яўляецца тыповай праявай эгалітарнай грамадскай арганізацыі з яе сістэмай уяўленняў. Хаця ў

статусе і ўладзе паміж мужчынамі і жанчынамі або паміж дарослымі і падлеткамі можа быць прыкметная розніца, адрозненні сярод дарослых мужчын або жанчын звычайна невялікія. Кіраванне ажыццяўляецца з дапамогай рады. Такая рада можа быць спецыялізаванай, але звычайна яна займаецца цэлым шэрагам прававых, рэлігійных і іншых адміністрацыйных пытанняў. Удзел у справах рады бывае розным — усеагульным (хаця пэўныя колы насельніцтва могуць іграць дамінуючую ролю) і абмежаваным. Напрыклад, у абарыгенаў племені мардуджара ўдзельнічаць у сходах, звязаных з важнымі палітычнымі, эканамічнымі і рэлігійнымі пытаннямі, могуць толькі выбраныя асобы мужчынскага полу.

Правадырствы

Правадырствы адрозніваюцца ад ацэфальных грамадстваў тым, што ў іх адміністрацыйную структуру ўваходзяць абшчыны. Правадырствы могуць складацца з некалькіх адзінак (вёскі, кланы і да т.п.), кожная з якіх узначалена правадыром, яго намеснікам або радаю. Пасада правадыра дае чалавеку значна больш улады ў параўнанні з яго супляменнікамі. Свяцкія сувязі таксама немалаважныя, а сама пасада перадаецца ў спадчыну, калі правадыр і яго род належаць да эліты. Правадыры збіраюць здабычу звычайна ў выглядзе даніны, частка якой раздаецца падчас публічных святаў як дапамога бедным. Хаця для правадырстваў у параўнанні з ацэфальнымі грамадствамі характэрна большая ступень спецыялізацыі, яны ўсё ж значна саступаюць грамадствам з дзяржаўнай структураю. Правадырствы былі распаўсюджаны ў паўднёвай частцы Ціхага акіяна напярэдадні еўрапейскага каланіяльнага праўлення. Ва ўсходняй частцы дакаланіяльнага Фіджы плямёны, вядомыя як явузы, падзяляліся на разнастайныя кланы, або матакалі. Гэтыя кланы мелі адметныя найменні і пэўны час былі носбітамі канкрэтных функцый. Ідэальнае племя павінна складацца з кланаў, якія выконваюць пяць розных функцый: кіруючы клан, другі па рангу — выканаўчы, дыпламатычны клан, члены якога служылі ў якасці афіцыйных вестуноў і майстроў цырыманіялу, клан святароў і вайсковы клан. Кланы ў сваю чаргу падраздзяляліся на меншыя адзінкі, якія складаліся з блізкіх сем'яў, займалі асобную тэрыторыю і прызнавалі аднаго са сваякоў галоўным. Войны паміж групамі, часткова інспіраваныя канкурэнцыям кіруючых кланаў, вялі да стварэння канфедэрацый, вядомых як вануа. Калі вануа была трывалай, становішча старэйшага ў ёй паступова рабілася спадкаемным. Аднак такая вануа змагла ўзнікнуць толькі праз пару тысячагоддзяў пасля засялення Фіджыйскага архіпелага, і пры канцы XVIII ст. нават самая вялікая вануа займала ўсяго толькі невялікую частку ўзбярэжжа і некалькі маленькіх суседніх астравоў, а ўлада над прыналежнымі ёй народамі была вельмі нестабільнай [Howard, 1991-a, с.17-18]. Памеры і рост насельніцтва — ключавыя фактары ў пераходзе ад ацэфальных грамадстваў да правадырстваў і ад іх да дзяржаў. Большая

шчыльнасць насельніцтва прыводзіць да большай ступені спецыялізацыі і інтэнсіфікацыі вытворчасці, што, у сваю чаргу, стварае большыя магчымасці для канцэнтрацыі багацця і ўлады. Ацэфальныя структуры, напрыклад, у Афрыцы, звязаны з нізкай шчыльнасцю насельніцтва, тым часам як правадырствы і іншыя шматслаёвыя сістэмы суправаджаюцца сталым ростам гэтага паказчыка. На статус і фактычна на саму сутнасць правадырства нярэдка ўплывала каланіяльная экспансія. Еўрапейскія каланіяльныя дзяржавы ў XVIII-XIX стст. захапілі значную частку свету. Каб мець поспех у справе кіравання і пашырэння сваіх імперый, яны звычайна прызначалі правадыроў там, дзе іх не было, або мянялі статус існуючых. Калі брытанцы засялілі Аўстралію, яны прызначылі важакоў сярод абарыгенаў, у якіх дагэтуль была ацэфальная форма палітычнай арганізацыі. Хаця прызначаныя старэйшыны (або "каралі") былі, як правіла, асобамі высокага рангу ў сваім коле, але галоўным крытэрыем была іх лаяльнасць да брытанцаў. Нярэдка прызначэнне правадыром або каралём прыводзіла чалавека да разрыву сувязяў са сваім уласным асяроддзем.

Раздзел VI. Патэнцыял антрапалагічных даследаванняў

Лекцыя 18

ВЫРАШЭННЕ САЦЫЯЛЬНЫХ ПРАБЛЕМ ПРЫ ДАПАМОЗЕ КУЛЬТУРНАЙ АНТРАПАЛОГІІ

Праблемы людзей па ўсім свеце цяпер такія разнастайныя, што не дзіва, калі многія проста ігнаруюць іх, апускаюць рукі або ставяцца да іх даволі цынічна. Але над іх вырашэннем працуюць тысячы арганізацый, агенцтваў і паасобных людзей. Тое, што праблем не меншае, сведчыць не так пра бясплённасць гэтай працы, як пра маштабы цяжкасцяў і складанасць пошуку адаптацыйнай стратэгіі, якая забяспечыла б адносна справядлівы жыццёвы ўзровень у сусветным маштабе. Ад самага пачатку соцыякультурная антрапалогія ўважліва даследуе з'яву слабаразвітасці і прыкладае намаганні па яе ліквідацыі. Гэтая галіна антрапалогіі адыграла важную ролю ў паляпшэнні дыялогу і паразумення культур. Напрыклад, калі спецыялісты па соцыякультурнай антрапалогіі забяспечваюць адпаведныя ўстановы інфармацыяй пра погляды і настроі абяздоленых, іх праца робіцца больш сугучнай патрэбам супольнасцяў, якім яны імкнуцца дапамагчы.

Дастасоўная антрапалогія

Хоць шмат антраполагаў займаецца праблемамі чалавека тэарэтычна — праз сваю выкладчыцкую і навуковую працу, некаторыя з іх актыўна спрычыняюцца да грамадскіх змен. Гэта дастасоўныя антрапалогі. Дастасоўнай антрапалогіяй называюцца тыя даследаванні і тая дзейнасць, якія накіраваны на стварэнне аптымальнага для пэўнай людскай супольнасці

соцыякультурнага стану. Падчас гэта проста ўратаванне людзей ад вынішчэння ці страшэннай галечы. Тэрмін "дастасоўная антрапалогія" ўпершыню ў 1881 г. выкарыстаў брытанскі антраполог Лэйн Фокс Піт-Рыверс. Гэтая субдысцыпліна ўзнікла як "род сацыяльнай працы і намаганняў па грамадскім развіцці нябелых народаў". Так, брытанскія антрапологі займаліся адукацыяй каланіяльных чыноўнікаў і даследавалі для каланіяльных урадаў юрыдычныя сістэмы, землеўладанне, рэлігійныя рухі, харчаванне і міграцыю абарыгенаў. Антрапологам часам даручалася правядзенне этнаграфічных даследаванняў на крызісных тэрыторыях, каб там лягчэй усталёўвалася каланіяльная ўлада.

У 30-я гады XX ст. у ЗША Бюро па справах індзейцаў і Служба аховы глебы наймалі антрапологаў дзеля распрацоўкі праблем індзейскага насельніцтва рэзервацый. Падчас другой сусветнай вайны антрапологі вывучалі праблемы прымусовага высялення з заходняга ўзбярэжжа амерыканцаў японскага паходжання і японскіх імігрантаў і выпрацоўвалі адпаведныя рэкамендацыі. Пасля вайны яны супрацоўнічалі з адміністрацыяй новых амерыканскіх калоній у Мікранезіі на Ціхім акіяне. Заняпад каланіяльнай сістэмы пасля другой сусветнай вайны дазволіў распачаць нападкі на антрапалогію, асабліва дастасоўную. Нацыяналістычныя лідэры, якія шмат дзе замянілі каланіяльную адміністрацыю, атаясамлівалі антрапологаў з былымі рэжымамі і разглядалі іх як абаронцаў каланіяльнага прыгнёту. Хоць такое стаўленне ў асобных выпадках і было апраўданым, але ў цэлым гэта выглядала як празмернае спрашчэнне і скажэнне праблемы. Асобныя антрапологі сапраўды падтрымлівалі каланіяльную сістэму, але большасць з іх імкнулася як мага палепшыць умовы жыцця карэннага насельніцтва.

Пасля сканчэння каланіяльнай эры, калі дастасоўная антрапалогія апынулася ў такім незайздросным становішчы, спецыялісты гэтай галіны навукі засталіся толькі ў каледжах і універсітэтах. Некаторыя з іх працягвалі працу ў міжнародных агенцтвах развіцця, дзяржаўных і прамысловых установах, але гэтая праца ўжо была далёкай ад асноўнага рэчышча антрапалагічных даследаванняў. Дастасоўная антрапалогія пасля крушэння каланіялізму найлепш захавалася ў ЗША. Так сталася з прычыны адносна вялікай колькасці карэннага насельніцтва краіны і ў выніку глабальнага геапалітычнага значэння Амерыкі. У гэты перыяд антрапологі займаліся ў асноўным такой жа працай, як і пры каланіялізме, аддаючы перавагу вырашэнню канкрэтных праблем перад фундаментальнымі.

У канцы 60-х — пачатку 70-х гадоў дастасоўная антрапалогія ў Амерыцы перажывала крытычны перыяд. Працуючы на бізнес і ўрад, антрапологі рызыкавалі стаць абаронцамі інтарэсаў багатых і моцных, а не тых, хто сапраўды патрабуе дапамогі. Асабліва палкія спрэчкі выклікала роля антрапологаў у ваенных дзеяннях Амерыкі ў Паўднёва-Усходняй Азіі.

Пакуль доўжацца спрэчкі аб этыцы дастасоўнай працы антрапологаў, колькасць навукоўцаў, чые інтарэсы поўнасьцю або часткова ляжаць у гэтай

сферы, за апошнія гады значна павялічылася. Іх дзейнасць вельмі разнастайная — гэта і дапамога ў ажыццяўленні адукацыйных праграм, у якіх улічваецца культура пэўных народаў, і вывучэнне сацыяльнага ўздзеяння аўтастрад і нафтаправодаў, і дапамога карэнным народам у іх тэрытарыяльных прэтэнзіях. Уся іх праца падзяляецца ў асноўным на дзве катэгорыі: планаванне развіцця і прапаганда на карысць пэўных культурных груп.

Планаванне развіцця

Антрапологі ўдзельнічаюць у фармулёўцы і ажыццяўленні планаў па развіцці адсталых краін. Найчасцей яны ўваходзяць у шматгаліновую каманду разам з іншымі экспертамі — аграномамі, інжынерамі, медыкамі, эканамістамі і географамі. Падрабязныя веды антраполога пра насельніцтва пэўнага краю і яго цэласны, інтэгральны падыход да праблемы звычайна бываюць незаменнымі.

Адна з самых важных задач для антрапологаў, якія ўдзельнічаюць у праектах развіцця, — гэта ажыццяўленне дыялогу паміж праектантамі і мясцовым насельніцтвам. Як правіла, мясцовае насельніцтва ім не давярае. І такі недавер часам слушны, бо прыезджым часта нестасе ведаў аб мясцовай культуры і спецыфічных патрэбах і імкненнях карэннага насельніцтва. Пітэр Вейль называе дзве рэчы, якія павінен зрабіць антраполог дзеля збліжэння з народам: 1) вызначыць і прааналізаваць працэс прыняцця рашэнняў у мясцовай супольнасці; 2) дапамагчы і жыхарам, і праектантам прыстасаваць мясцовыя структуры да патрэб развіцця краю з улікам інтарэсаў мясцовага люду. Тады ўжо відаць, з кім сярод жыхароў трэба гутарыць. Гэтыя захады дапамагаюць таксама забяспечыць (наколькі магчыма) захаванне мясцовых звычаяў і ўлічыць патрэбы людзей. Антрапологі складаюць і ажыццяўляюць праграмы развіцця не толькі для нацыянальных і міжнародных устаноў, але і для пэўных супольнасцяў або заказчыкаў на мясцовым узроўні. Некаторыя карэнныя супольнасці ў Канадзе, ЗША і Аўстраліі наймаюць антрапологаў як дарадцаў па мясцовых праблемах і кантактах з дзяржаўнымі ўстановамі. У краінах, што развіваюцца, антрапологі працуюць таксама з няўрадавымі арганізацыямі. Так, пры супрацоўніцтве з кааператывамі веданне мясцовых умоў дазваляе антрапологам садзейнічаць справе развіцця і ажыццяўляць пасрэдніцкую місію.

Антрапологі не толькі распрацоўваюць паасобныя праекты, але і вывучаюць асаблівасці развіцця, разглядаючы планаванне ў кантэксце іншых соцыякультурных феноменаў. Пры гэтым даследуюцца культура і сацыяльная арганізацыя саміх праектантаў. Яны разглядаюцца як канкрэтныя асобы, на дзейнасць якіх уплывае іх асяроддзе. Так, працу міжнароднай арганізацыі — напрыклад, Сусветнага банка — нельга зразумець, не ведаючы жыцця яго супрацоўнікаў (палітычнага кантэксту іх працы, іх кар'ерных мэтаў, шляхоў атрымання інфармацыі і яе практычнага скарыстання).

Жанчыны і развіццё

Асабліва важнае значэнне набывае праца антрапологаў у вызначэнні ролі жанчын у працэсе развіцця. У апошнія дзесяцігоддзі спецыялісты па развіцці ўсё больш усведамляюць, наколькі цяжка жанчынам у сувязі з праблемамі слабаразвітасці і якое значнае іх месца ў грамадстве. Антрапалагічныя даследаванні паказалі, што ўклад жанчын у эканоміку куды большы, чым меркавалася раней. Адзначана і тое, да якой ступені сацыяльныя і культурныя фактары — такія, як догляд дзяцей і іншая хатняя праца, — перашкаджаюць удзелу жанчын у вытворчасці.

Дастасоўная вартасць гэтых даследаванняў спрыяе ажыццяўленню праектаў, якія ўлічваюць пытанні полу, дапамагаюць вырашыць асобныя жаночыя праблемы, у тым ліку ўдзел жанчын у эканамічным жыцці.

Прапаганда

Кожны, хто плануе ці ажыццяўляе змены, фактычна прапагандуе пэўныя мэты і пэўны лад жыцця. У дастасоўнай працы адкрытая прапаганда звычайна не вядзецца. Да дастасоўнага антраполога ставяцца звычайна як да тэхнічнага спецыяліста, які выкарыстоўвае свае веды для выканання пэўнай нейтральнай задачы. Але не кожны антраполог прэтэндуе на нейтральнасць і не абавязкова імкнецца да яе. Беднасць і бяспраўе тых, з кім даводзіцца працаваць, шмат каго абавязвае выступіць на іх баку. Пра гэта нагадаў Томас Мэлвіл сваім заклікам у абарону гватэмальскіх майя: "Мы, антрапологі, сядзелі з гватэмальскімі індзейцамі за адным сталом, елі іх нішчымную ежу, смяяліся, пілі і курьлі з імі — і зараблялі на жыццё, пішучы пра іх культуру. Ганьба нам, калі мы пасля гэтага пакінем іх моўчкі". Такі прапагандысцкі падыход, аднак, не азначае, што мясцовае насельніцтва быццам бы няздатнае гаварыць само за сябе. Наадварот, гэтым даводзіцца думка аб грамадскім абавязку антрапологаў абараняць тых, каму кепска, і змагацца за асноўныя правы чалавека.

Найбольш яскравая адметнасць прапаганды, якую вядуць антрапологі, датычыцца правоў туземных народаў. Антрапологі ўваходзяць у шэраг груп, якія абараняюць правы абарыгенаў: "Культурнае выжыванне", "Міжнароднае выжыванне" і "Міжнародная рабочая група па справах абарыгенаў". Такія групы інфармуюць грамадскасць аб праблемах карэнных народаў, праводзяць у іх інтарэсах лабісцкую дзейнасць і спрабуюць данесці да свету іх уласны голас. Асабліва актыўна гэтыя групы бароняць перад адпаведнымі ўрадамі тыя народы, якім пагражае вычэрпванне іх прыродных рэсурсаў. Напрыклад, "Міжнароднае выжыванне" ў 1990 г. разгарнула кампанію за ануляванне філіпінскім урадам канцэсіі на высечку лесу на поўдні краіны, пасля таго як высветлілася, што кампанія, якая атрымала гэтую канцэсію, пераследавала і забівала абарыгенаў, калі тыя перашкаджалі яе дзейнасці.

Антрапологі спрычыніліся і да істотных акцый унутранай і знешняй палітыкі ў сваіх уласных краінах. Яны выступаюць у абарону наркаманаў, бяздомных, пенсіянераў і смяротна хворых. Яны імкнуцца пазнаёміць грамадскасць з культурамі гэтых груп і паспрыяць захадам на дапамогу ім. Самае, бадай, спрэчнае ў знешнепалітычнай дзейнасці антрапологаў было звязана з апошнімі войнамі. У асноўным якраз антрапологі праводзілі ў ЗША лекцыі і дыскусіі падчас в'етнамскай вайны 60-х — пачатку 70-х гадоў. У 70-х — пачатку 80-х гадоў антрапологі актыўна змагаліся за спыненне амерыканскай дапамогі ваенным рэжымам Цэнтральнай Амерыкі. Антрапологі і зараз яшчэ спрачаюцца аб сваёй ролі — як навукоўцаў і як грамадзян — у гэтай дзейнасці. І гэта сведчыць пра іх немалую вагу ў сучаснай сусветнай сістэме.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

3 ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЕЛ ВМК

3.1 ВУЧЭБНЫЯ ВЫДАННІ, РЕКАМЕНДАВАННЫЯ МА РБ

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

4 РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

4.1 Пералік пытанняў да семінарскіх заняткаў

Семінар 1

Палявое даследаванне як метад культурнай антрапалогіі

1. Збіранне этнаграфічных звестак у Антычнасці і Сярэднявеччы і ўяўленні пра народы свету ў гістарычнай літаратуры і мастацтве тых часоў.
2. Метад уключанага назірання.
3. Асноўныя накірункі палявых даследаванняў XIX-XX стст.
4. Асноўныя накірункі палявых даследаванняў XXI ст.

Літаратура

Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мн., 1995.

Гимбутас М. Славяне / Пер с англ Ф.С.Капицы. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – С. 180 – 200.

Календарныя обычаі і абрады в странах зарубежной Европы : Весенние праздники. -М.: Наука,1977. – С. 30 – 36, 46 – 50.

Иванов В.В.,Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей: Лексич. и фразеологич. вопросы реконструкции текстов.-М.: Наука,1974.- с. 224 – 248.

Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии: учеб. пособие. М., 1998.

Семінар 2

Шлюб і сям'я

1. Тыпы і віды сям'і.
2. Шлюб у народаў свету і беларусаў.
3. Зносіны хлопцаў і дзяўчат у беларусаў.
4. Адносіны паміж поламі ў традыцыйнай беларускай сям'і.
5. Традыцыі народнага шлюбнага права.

Літаратура:

Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 1988.

Гендерные проблемы в этнографии (ответ. ред. Седловская А. Н., Семашко И. М.). - М., 1998. - 174 с.

Гендерные проблемы в общественных науках /Отв. ред. И.М. Семашко. М.: ИЭА РАН, 2001. - 264 с.

Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мн., 1995.

Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. СПб, 1998.

Дзёрбіна Г. Права і сям'я ў беларусаў эпохі Рэнесансу. – Мінск: Навука і тэхніка, 1997. – 174 с

Сям'я і сямейны быт беларусаў/ В.К.Бандарчык, Г.М.Курыловіч, Л.В.Ракава і інш. – Мн.: Навука і тэхніка, 1990. – 256с.

Чаквін І.У. Этнаграфія беларусаў эпохі Скарыны: сямейны і грамадскі побыт, матэрыяльная і духоная культура // Скарына і яго эпоха / Рэд. В.А.Чамярыцкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – С. 71 – 156.

Этнические стереотипы мужского и женского поведения. СПб., 1991.

Семінар 3

Свядомасць у традыцыйным і сучасным грамадстве

1. Вывучэнне астранамічных, метэаралагічных, матэматычных, метралагічных традыцыйных ведаў і ўяўленняў беларусаў.
2. Вывучэнне народнай анатоміі: рацыянальнае і сакральнае.
3. Вывучэнне традыцыйнай медыцыны.
4. Вывучэнне знахарства, варажбы, магічных абрадаў.

Літаратура

Беларуская міфалогія / Энцыклапедычны слоўнік. – Мінск: Беларусь, 2004.

Беларускі народны соннік. / Укл. Васілевіч У.А. – Мінск: Бацькаўшчына, 1996.

Белова О.В. Символика тела в культуре // Живая старина. – 2002. – № 4. – С. 62–63.

Дай божа знаць з кім век векаваць. Беларуская народная варажба / У.Васілевіч. – Мн., 1993.

Жыцця адвечны лад: беларускія народныя прыкметы і павер'і / У.А.Васілевіч. – Мн., 1999.

Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции – М.: Ладомир, 2001.

Мазалова Н. Е. Состав человеческого: Человек в традиционных соматических представлениях русских. – С.Пб.: “Петербургское востоковедение”, 2001.

Минько Л.И. Народная медицина Белоруссии. (Краткий исторический очерк). Мн., 1969.

Ненадавец А.М. За смугою міфа. Мінск: Беларуская навука, 1999.

Семінар 4

Камунікацыя, мова

1. Праблема паходжання натуральнай мовы.
2. Асноўныя характарыстыкі мовы як знакавай сістэмы. Структура мовы.
3. Суадносіны мовы, маўлення, зносін і сацыяльнага. Сацыялінгвістыка.
4. Вербальныя і невербальныя мовы, натуральныя і штучныя мовы. Канцэпцыі Ф. Сасюра, Р. Барта, Дж. Остына, Дж. Сэрля.
5. Мова цела. Голас. Невербальная камунікацыя. Кінезіка і пракземіка.
6. Роля камунікацыі ў гісторыі культуры.

7. Мова і культура. Сацяяльныя функцыі мовы. Гіпотэза культурна-лінгвістычнай адноснасці Сэпіра - Уорфа.
8. Этнаграфія мовы.

Літаратура

- Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 2001.
- Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана. М., 2004.
- Малиновский Б. Магия, наука и религия. М., 1998.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989.
- Уайт Л. Избранное: Наука о культуре. М., 2004.
- Фрезер Дж. Золотая ветвь. Москва, 1986.
- Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990.
- Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. СПб, 2000.

Семінар 5 **Свяцтва і пераемнасць**

1. Гістарычныя формы сям'і. Погляды на паходжанне сям'і Дж.Лэбака, Л.Г.Моргана, Ф.Энгельса.
2. Сістэмы і катэгорыі сваяцтва.
3. Сістэмы пераемнасці. Спадкаванне маёмасці і статусу.
4. Рытуальная крэўнасць і сваяцтва. Адопцыя і пабрацімства.

Літаратура

- Золотухина М.В. Мир американской семьи. - М.: ИЭА РАН, 1999. - 320 с.
- Малиновский Б. Магия, наука и религия. М., 1998.
- Мид М. Культура и мир детства. М., 1988.
- Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы. - М., 1997.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989.
- Уайт Л. Избранное: Наука о культуре. М., 2004.
- Фрезер Дж. Золотая ветвь. Москва, 1986.
- Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990.
- Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. СПб, 2000.
- Эванс-Причард Э. История антропологической мысли. М., 2003.

Семінар 6 **Сацяялізацыя і інкультурацыя**

1. Сацяялізацыя як набыццё сац.роляў.
2. Культура і дзяцінства. Погляды М.Мід, Р.Бенэдыкт, Э.Эрыксана, І.Кона.

3. Мацярынства і бацькоўства: ролі, пачуцці, адносіны.
4. Фарміраванне полавай ідэнтычнасці.
5. Ініцыяцыі. Мужчынскія і жаночыя. Узроставыя.
6. Інкультурацыя як далучэнне да культурнай супольнасці.
7. Адукацыя як спосаб сацыялізацыі.
8. Сацыялізацыя дарослых.

Літаратура

- Кребер А.Л. Избранное: Природа и культура. М., 2004.
- Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 2001.
- Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана. М., 2004.
- Малиновский Б. Магия, наука и религия. М., 1998.
- Мид М. Культура и мир детства. М., 1988.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989.
- Уайт Л. Избранное: Наука о культуре. М., 2004.
- Фрезер Дж. Золотая ветвь. Москва, 1986.

4.2 ЗАДАННІ ДЛІА КАНТРАЛЮЕМАЙ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ І ГРАФІК ЯЕ КАНТРОЛЮ

Выкананне самастойнай работы па курсу прадугледжана тэматычнымі планамі факультэта ТБКіСМ і абавязкова для кожнага студэнта.

Самастойная работа выконваецца ў любой рэкамендаванай форме па адной з тэмаў, якія прыведзеныя ніжэй. Яна павінна мець тытульны ліст, асноўную частку і спіс літаратуры.

Самастойная работа выконваецца па тэмах: “Тыпы жыццезабяспячэння”, “Свядомасць у сучасных і традыцыйных культурах”

1. Спецыфіка антрапалагічнага падыходу да аналізу эканамічнай дзейнасці.
2. Тыпы жыццезабяспячэння.
3. Класіфікацыя грамадстваў паводле тыпаў жыццезабяспячэння.
4. Размеркаванне і абмен.
5. Формы і сродкі абмену.
6. Рэцыпракацыя, рэдыстрыбуцыя і рынкавы абмен.
7. Гандаль і грошы ў антрапалагічнай перспектыве.
8. Спажыванне: практыкі і стылі.
9. Сімвалічнае спажыванне.
10. Прэстыжнае спажыванне.
11. Адносіны паміж вытворчымі сістэмамі.

Тэматыка самастойнай работы з'яўляецца абавязковай, але студэнт мае права звузіць ці пашырыць абраную тэму. Пры напісанні работы можна выкарыстоўваць літаратуру па курсу.

Формы выканання самастойнай работы:

- Напісанне рэферату (не менш 12 старонак)
- Распрацоўка візуальнай прэзентацыі (не менш 12 слайдаў)
- Распрацоўка аўдыёвізуальнай прэзентацыі (не карацей за 2 хвіліны дэманстрацыі)

**ГРАФІК КАНТРОЛЮ
САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ СТУДЭНТАЎ
па курсе КУЛЬТУРНАЯ АНТРАПАЛОГІЯ**

303 гр. ФТБКСМ

Тэмы	даты кантролю			
	18.09	21.10	16.11	10.12
1. Тыпы жыццезабеспячэння.	+			
2. Класіфікацыя грамадстваў паводле тыпаў жыццезабеспячэння.	+			
3. Размеркаванне і абмен.		+		
4. Формы і сродкі абмену.		+		
5. Рэцыпракацыя, рэдыстрыбуцыя і рынкавы абмен.			+	
6. Гандаль і грошы ў антрапалагічнай перспектыве.			+	
7. Спажыванне: практыкі і стылі.			+	
8. Сімвалічнае спажыванне.				+
9. Прэстыжнае спажыванне.				+
10. Спецыфіка антрапалагічнага падыходу да аналізу эканамічнай дзейнасці.				+
11. Адносіны паміж вытворчымі сістэмамі.				+

**КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ
САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ СТУДЭНТАЎ
па курсе КУЛЬТУРНАЯ АНТРАПАЛОГІЯ**

1. Спецыфіка антрапалагічнага падыходу да аналізу эканамічнай дзейнасці.
2. Тыпы жыццезабеспячэння.
3. Класіфікацыя грамадстваў паводле тыпаў жыццезабеспячэння.
4. Размеркаванне і абмен.
5. Формы і сродкі абмену.
6. Рэцыпракацыя, рэдыстрыбуцыя і рынкавы абмен.
7. Гандаль і грошы ў антрапалагічнай перспектыве.
8. Спажыванне: практыкі і стылі.
9. Сімвалічнае спажыванне.
10. Прэстыжнае спажыванне.
11. Адносіны паміж вытворчымі сістэмамі.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

4.3 ПЕРАЛІК ПЫТАННЯЎ ДА ЗАЛІКУ І ЭКЗАМЕНУ

ПЕРАЛІК ПЫТАННЯЎ ДА ЗАЛІКУ

1. Асноўныя рысы традыцыйнай культуры
2. Звычай у культурнай антрапалогіі
3. Рытуал у культурнай антрапалогіі
4. Праблема мадэрнізацыі традыцыйных грамадств
5. Міфалогія як цэласнае светаўспрыманне
6. Рэлігійнае светаўспрыманне
7. Свядомасць у традыцыйным грамадстве
8. Свядомасць у традыцыйным і сучасным грамадстве: агульнае і рознае
9. Камунікацыя ў культурнай антрапалогіі.
10. Мова ў культурнай антрапалогіі.
11. Сацыялізацыя ў культурнай антрапалогіі
12. Інкультурацыя ў культурнай антрапалогіі
13. Свяцтва ў культурнай антрапалогіі
14. Пераемнасць ў культурнай антрапалогіі
15. Сучасныя праблемы адаптацыі
16. Дзяржава і традыцыйная культура
17. Вырашэнне сацыяльных праблем пры дапамозе культурнай антрапалогіі

ПЕРАЛІК ПЫТАННЯЎ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Галіны антрапалогіі
2. Развіццё культурнай антрапалогіі
3. Палявое даследаванне як метады культурнай антрапалогіі
4. Метады ўключанага назірання як асноўнае палявое метады ў культурнай антрапалогіі
5. Адаптацыя чалавечых супольнасцяў
6. Тыпы жыццезабеспячэння ў культурнай антрапалогіі
7. Грамадствы збіральнікаў і паляўнічых
8. Грамадствы жывёлаводаў
9. Грамадствы земляробаў
10. Шлюб у культурнай антрапалогіі
11. Сям'я ў культурнай антрапалогіі
12. Сістэмы вытворчасці і іх сацыяльнае аздабленне
13. Традыцыйная культура: асаблівасці ўспрымання і мыслення носбітаў традыцыі
14. Асноўныя рысы традыцыйнай культуры
15. Звычай у культурнай антрапалогіі
16. Рытуал у культурнай антрапалогіі
17. Праблема мадэрнізацыі традыцыйных грамадств
18. Міфалогія як цэласнае светаўспрыманне
19. Рэлігійнае светаўспрыманне
20. Свядомасць у традыцыйным грамадстве
21. Свядомасць у традыцыйным і сучасным грамадстве: агульнае і рознае
22. Камунікацыя ў культурнай антрапалогіі.
23. Мова ў культурнай антрапалогіі.
24. Сацыялізацыя ў культурнай антрапалогіі
25. Інкультурацыя ў культурнай антрапалогіі
26. Свяцтва ў культурнай антрапалогіі
27. Пераемнасць ў культурнай антрапалогіі
28. Сучасныя праблемы адаптацыі
29. Дзяржава і традыцыйная культура
30. Вырашэнне сацыяльных праблем пры дапамозе культурнай антрапалогіі

4.4 ТЭМАТЫКА РЭФЕРАТАЎ

1. Эвалюцыянісцкая тэорыя ў антрапалогіі: погляды і ўнёсак Л.Г.Моргана, Ф.Энгельса, Э.Тэйлара, Дж. Фрэзера.
2. Дыфузіянізм у антрапалогіі: Ф. Ратцэль, Л. Фрабеніус, Ф. Грэбнэр.
3. Фрэйдызм у антрапалогіі. Тлумачэнне табуацыі і татэмізму. Унёсак К.Юнга.
4. Сацыялагічны напрамак у антрапалогіі: школа Э. Дзюркгейма. М. Мос і тэорыя дара. Л. Леві-Бруль.
5. Функцыяналісцкі напрамак у антрапалогіі: А.Рэдкліф-Браун. Б.Маліноўскі.
6. Структуралізм ў антрапалогіі: К.Леві-Строс, французскі і брытанскі структуралізм.
7. Школа “Культура і асоба” ў антрапалогіі: Ф.Баас.
8. Неэвалюцыянізм у антрапалогіі: Л.Уайт. Культурны матэрыялізм.
9. Ідэя культурнага рэлятывізму ў антрапалогіі. Сучасны рэлятывізм. М.Харыс.
10. “Тэорыя культурных колаў”, “Венская школа” В. Шміта ў антрапалогіі.
11. Антырасізм у антрапалогіі: Р.Бенэдыкт. Культура і дзяцінства. М.Мід.
12. Асаблівасці амерыканскай традыцыі антрапалогіі (Ф.Баас, А.Крэбэр, А.Голдэнвэйзэр, М.Херскавіц).

4.5 КРЫТЭРЫ І АЦЭНКІ ВЫНІКАЎ ВУЧЭБНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ СТУДЭНТАЎ

Адзнака	Паказальнікі адзнакі
1 (адзін)	Веданне студэнтам асобных фактаў, з’яў і тэрмінаў вывучаемай дысцыпліны.
2 (два)	Устойлівая фіксацыя ў памяці студэнта асобных фактаў, з’яў і тэрмінаў вывучаемай дысцыпліны.
3 (тры)	Аднаўленне студэнтам часткі праграмага матэрыялу па памяці. Ізаляванасць ведаў па асобных тэмах, персаналіях, крыніцах.
4 (чатыры)	Недастаткова сістэмнае ўсведамленне студэнтам вывучаемай дысцыпліны (ролі і месца ВНУ ў дзейнасці сучасных устаноў сацыяльна-культурнай сферы, шляхоў і сродкаў засваення фальклору). Веданне даследчай і навукова-метадычнай літаратуры.
5 (пяць)	Усведамленне большай часткі праграмага вучэбнага матэрыялу (апісанне праблемнага поля адукацыі ў ВНУ), веданне структуры аналізу навучання. Наяўнасць неістотных памылак.
6 (шэсць)	Сістэмнае ўсведамленне большай часткі праграмага вучэбнага матэрыялу. Веданне асноўнай навуковай літаратуры і метадычнага фонду па дысцыпліне. Наяўнасць неістотных памылак.
7 (сем)	Поўныя, трывалыя веды. Разгорнутае апісанне і тлумачэнне аб’ектаў вывучэння, раскрыццё праблемадукацыі ў ВНУ, фармулёўка вывадаў. Уменне аналізаваць вучэбны працэс. Наяўнасць адзінкавых неістотных памылак.
8 (восем)	Поўныя, трывалыя, глыбокія веды. Свабоднае аперыванне вучэбным матэрыялам дысцыпліны. Раскрыццё сутнасці тэарэтычных пытанняў, пацверджанне аргументамі і фактамі. Веданне асноўнай і дадатковай літаратуры па дысцыпліне. Наяўнасць адзінкавых неістотных памылак.
9 (дзесяць)	Усведамленне студэнтам працэсаў сацыяльна-карыснага выкарыстання адукацыі і веданне інавацыйных шляхоў і сродкаў яе ўдасканалення, асэнсаванне досведу па эстэтычнаму аздабленню навучання. Раскрыццё сутнасці тэарэтычных пытанняў, пацверджанне аргументамі і фактамі. Уменне аналізаваць структуру вучэбнага працэсу, карыстацца навукова-метадычнай літаратурай па акрэсленых пытаннях. Наяўнасць адзінкавых неістотных памылак.

Адзнака	Паказальнікі адзнакі
10 (дзесяць)	Глыбокае асэнсаванне праблем арганізацыі вучэбнага працэсу ў ВНУ як навуковай галіны. Разуменне студэнтам агульнатэарэтычных пытанняў адукацыі ў ВНУ на сучасным этапе. Уменне прымяняць свае веды ў кантэксце прафесійнай дзейнасці, аналізаваць з’явы традыцыйнай духоўнай культуры з улікам набытых ведаў, карыстацца навуковай літаратурай па эстэтыцы і экалогіі культуры, праблемах і тэндэнцыях этнамастацкай адукацыі.

Пералік рэкамендуемых сродкаў дыягностыкі

Для дыягностыкі прафесійных кампетэнцый, выяўлення ўзроўню засваення ведаў і ўменняў па дысцыпліне рэкамендаваны наступны інструментарый:

- падрыхтоўка прэзентацый;
- падрыхтоўка пісьмовых кантрольных работ (заданняў);
- напісанне рэфератаў па асобных раздзелах дысцыпліны;
- напісанне дакладаў на навуковыя канферэнцыі па асобных тэмах дысцыпліны;
- вуснае апытанне студэнтаў на семінарах па распрацаваных тэмах.

5 ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

5.1 ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ

1. Дарашэвіч, Э. Культурная антрапалогія. Вучэбная праграма для ўстаноў вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 1-18 01 01 Народная творчасць (па напрамках), напрамку спецыяльнасці 1-18 01 01-05 Народная творчасць (фальклор) / уклад. Э. Дарашэвіч – Мінск: БДУКМ, 2016. – 14 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

5.2 ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ

ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН

ФТБКСМ, 3 курс

№ п/п	Праграма		Гадзіны		
			усяго	лек.	сем.
	Раздзелы	Назвы тэм			
		Уводзіны	1	1	
1	I. Культурная антрапалогія як навука	1 Галіны антрапалогіі	1	1	
2		2 Развіццё культурнай антрапалогіі	2	2	
3		3 Палявое даследаванне як метады культурнай антрапалогіі	2	2	
4	II. Культура і адаптацыя	4 Адаптацыя чалавечых супольнасцяў	2	2	
5		5 Тыпы жыццезабеспячэння	2	2	
6		6 Шлюб і сям'я	4	2	2
7		7 Сістэмы вытворчасці і іх сацыяльнае аздабленне	2	2	
8	III. Традыцыйная культура і сучаснасць	8 Традыцыйная культура: асаблівасці ўспрымання і мыслення носьбітаў традыцыі	2	2	
9		9 Асноўныя рысы традыцыйнай культуры	2	2	
10		10 Звычай і рытуал	2	2	
11		11 Праблема мадэрнізацыі традыцыйных грамадств	2	2	
12	IV. Культура пазнання	12 Міфалогія як цэласнае светаўспрыманне	1	1	
13		13 Рэлігійнае светаўспрыманне	1	1	
14		14 Свядомасць у традыцыйным і сучасным грамадстве	4	2	2
15	V. Паводзінная культура	15 Камунікацыя, мова.	2	2	
16		16 Сацыялізацыя і інкультурацыя	1	1	
17		17 Свяцтва і пераемнасць	1	1	
18	VI. Патэнцыял антрапалагічных даследаванняў	18 Сучасныя праблемы адаптацыі	2	2	
19		19 Дзяржава і традыцыйная культура	4	2	2
20		20 Вырашэнне сацыяльных праблем пры дапамозе культурнай антрапалогіі	2	2	
Усяго гадзін			66	36	30

5.3 МЕТОДЫКІ ВЫКЛАДАННЯ ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

Асноўныя методыкі выкладання дысцыпліны заснаваны на спалучэнні метада дэманстратыўнай антрапатэхнікі з метадам уключанага назірання, падмацавання мастацкай рэканструкцыяй абрадаў і абрадавым картаграфаваннем пры рэпрэзентацыі фальклорных адзінак.

Аналіз вопыту этнакультурнага выхавання, этнамастацкай адукацыі і постфальклору мяжы XX – XXI стагоддзяў паказвае, што ў галіне музычнага мастацтва яны адчувальна імкнуцца да каранёвых вакальных і інструментальных складнікаў традыцыйнай культуры (яны ўзаемазвязаныя і перадаюць манадычную аснову і поліфанічны стыль музычнага мыслення беларускага фальклору) – абрадавых аўтэнтчных спеваў, музыкі для струнных традыцыйных музычных інструментаў і дуды.

У сучасным вузаспецыялізаваным грамадстве кожнай з’явай мастацтва павінны займацца прафесійна падрыхтаваныя спецыялісты, пажадана – з вышэйшай адукацыяй. Гэта значна павялічвае плён прафесійнай дзейнасці. Працаваць з аўтэнтчным фальклорам у ВНУ пачалі адносна нядаўна. Адным з першых досведаў такога тыпу ў Беларусі стала дзейнасць кафедры этналогіі і фальклору БДУКМ (створаная ў 2003 г.). Вучэбна-метадычная дзейнасць кафедры мае канцэптуальны напрамак і засяроджаная на выпрацоўцы адукацыйных мадэляў для вышэйшай школы Беларусі, якія б спрыялі захаванню і ахове каранёвай этнічнай культуры беларусаў. Дзейнасць кафедры заснаваная на кваліфікацыйных характарыстыках кафедральных спецыялізацый (2004) і Адукацыйным стандарце напрамку «Фальклор» спецыяльнасці «Народная творчасць» (2008).

5.4 МЕТАДЫЧНЫЯ РЭКАМЕНДАЦЫІ

У ХХІ ст. дзеячы культуры і педагогі Ўсходней Еўропы паслядоўна шукаюць шляхі будовы мадэлі адукацыйнага працэсу на падмурку спадчыны мясцовых этнічных культур. Гэта заканамерна: даўней далучэнне да этнічнай культуры ладзілася ва ўмовах сям'і і суседскіх суполак, а зараз «этнізаваць» светасузіральна-паводзінныя стандарты дзяцей і моладзі спрабуюць з дапамогай этнакультурнага выхавання і этнамастацкай адукацыі. У межах этнакультурнага выхавання адбываецца *духоўнае ўдасканаленне асобы шляхам развіцця творчых здольнасцей дзіцяці сродкамі этнічнага мастацтва – фальклору яго этнасу.* Этнамастацкая адукацыя – працэс, які *забяспечвае этнакультурнае выхаванне педагагічнымі і кіруючымі кадрамі.*

У Расіі, краінах Балтыі і Скандынавіі этнакультурнае выхаванне і этнамастацкая адукацыя – дзяржаўная справа. Этнакультурныя цэнтры творчага развіцця працуюць па комплексных праграмах (з 7-гадовым навучаннем) з 1997 года. Яны прайшлі экспертную ацэнку і іх паспелі зацвердзіць Інстытут этнаграфіі народаў свету Расійскай акадэміі навук, Пецябургскі педагагічны ўніверсітэт, Інстытут тэатра, музыкі і кінематаграфіі. Выдаецца серыя «Выхаванне і дадатковая адукацыя дзяцей», каардынатарам якой з'яўляецца Ўпраўленне выхавання і дадатковай адукацыі дзяцей і моладзі Мінадукацыі Расіі (кіраўнік накірунку І.В. Каліш). Аналагічную працу ў Латвіі ладзяць E. Mingaila Tautas makslas centras, Latvijas Kultūras akadēmijas. У Літве гэтым паспяхова займаюцца Lithuanian folk culture center, Lithuanian ethnic culture society.

Для адсочвання эфектыўнасці адукацыі сёння актыўна выкарыстоўваюць менеджмент якасці, які звязаны з аналізам адукацыі як тавара (паслугі) для яе спажываццоў (студэнта і яго працадаўцы на рынку працы). Не апошнім паказчыкам якасці адукацыі з'яўляецца яе камерцыйны патэнцыял: рэнтабельнасць і прывабнасць для інвестараў. У этнамастацкай

адукацыі асноўны інвестар – дзяржава, у меншай ступені – прыватныя асобы і прадпрымальнікі. Гэта – натуральна, паколькі «адукацыя – набыццё грамадскакарысных ведаў, уменняў і навыкаў», а прыярытэтныя перспектывы грамадскага жыцця і кадравыя забеспячэнне сацыякультурных практык як умову іх дасягнення вызначаюць перадусім органы дзяржаўнага кіравання, а не прыватныя асобы.

Асноўнымі метадамі і тэхналогіямі навучання, якія адпавядаюць агульным патрабаванням да фарміравання прафесійнай кампетэнцыі студэнта, набыццю ведаў у галіне беларускага фальклору і фарміраванню ў іх вопыту самастойнага вырашэння разнастайных задач, вылучаюцца наступныя:

- тэхналогіі вучэбна-даследчыцкай дзейнасці;
- рэпрадукцыйныя метады (расказ, тлумачэнне, круглы стол, прэзентацыя, гутарка, дыскусія, лекцыя, дэманстрацыя кіна- і аўдыязапісаў);
- метады самастойнай работы студэнтаў (работа з першакрыніцамі, расшыфроўка аўдыя- і відэамаатэрыялаў);
- праблемныя (праблемнае выкладанне, пошукавы метады);
- кантрольна-ацэначныя метады.

5.5 ПЕРАЛІК ВЫДААННЯЎ І ІНФАРМАЦЫЙНА-АНАЛІТЫЧНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ ДЛЯ ВЫВУЧЭННЯ ДЫСЦЫПЛІНЫ

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. М., 2004.
2. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мн., 1995.
3. Культурная антропология: Учеб. пособие / Под ред. Ю.Н. Емельянова и Н.Г.Скворцова. СПб., 1996.
4. Отюцкий Г.П. История социальной (культурной) антропологии. М., 2003.
5. Токарев С.А. История зарубежной этнографии. Учеб. пособие. М., 1978.
6. Кребер А.Л. Избранное: Природа и культура. М., 2004.
7. Леви-Брюль Л. Сверхестественное в первобытном мышлении. М., 1994.
8. Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 2001.
9. Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана. М., 2004.
10. Малиновский Б. Магия, наука и религия. М., 1998.
11. Мид М. Культура и мир детства. М., 1988.
12. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989.
13. Уайт Л. Избранное: Наука о культуре. М., 2004.
14. Фрезер Дж. Золотая ветвь. Москва, 1986.
15. Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990.
16. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. СПб, 2000.
17. Эванс-Причард Э. История антропологической мысли. М., 2003.

Дадатковая

1. Аверкиева Ю.П. История теоретической мысли в американской этнографии. М., 1978.
2. Аграйл М. Психология счастья. М., 1990.
3. Алексеева Т.И. Географическая среда и биология человека. М., 1977.
4. Андрианов Б.В. Неоседлое население мира. М., 1985.
5. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М., 1989.
6. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. СПб., 1993.
7. Белик А.А. Психологическая антропология. М., 1993.

8. Бенедикт Р. Психологические типы в культурах Юго-Запада США // Антология исследований культуры. Т. 1. Интерпретации культуры. СПб., 1997.
9. Боас Ф. Границы сравнительного метода // Антология исследований культур. Т.1. СПб., 1997.
10. Бородай Ю. Эротика. Смерть. Табу. М., 1996.
11. Верещагин Е. М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1989.
12. Выготский Л.С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Сочинения: В 6 т. Т.2. М., 1982.
13. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. М., 2000.
14. Гуревич П.С. Первообразы культуры. Лики культуры. М., 1995.
15. Дарский Л.Е. Формирование семьи. М., 1972.
16. Классен Х.Дж.М. Проблемы, парадоксы и перспектива эволюционизма// Альтернативные пути к цивилизации. Под ред. Н.Н. Крадина. М., 2000.
17. Кон И.С. Введение в сексологию. М. 1989.
18. Кон И.С. Ребенок и общество. М., 1988.
19. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. М., 1979.
20. Леви-Стросс К. Печальные тропики. М., 1984.
21. Лич Э. Культура и коммуникация. Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии. М., 2001.
22. Лотман Ю.М. Тезисы к семиотическому изучению культур // Семиосфера. СПб., 2001.
23. Морган Л.Г. Лига ходеносауни, или ирокезов. М., 1983.
24. Мосс М. Техники тела//Общества, обмен, личность. М., 1997. С. 256 – 309.
25. Мосс М. Очерк о даре//Общества, обмен, личность. М., 1997. С. 83 – 223.
26. Мур Г. Феминизм и антропология: история взаимоотношений // Введение в гендерные исследования. Ч.2. Хрестоматия. Харьков, СПб., 2001. С.582 – 598.
27. Никишенков А.А. Из истории английской этнографии: Критика функционализма. М., 1986.
28. Радклифф-Браун А. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. М., 2001.
29. Радклифф-Браун А.Р. Табу // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. М., 1996. С. 421-438.
30. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993.
31. Тишков В.А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. М., 2003.
32. Токарев С.А. Истоки этнографической науки (до сер. XIX в.) М., 1978.
33. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. М., 1986.

34. Тэрнер В. Ритуальный процесс. Структура и антиструктура // Символ и ритуал. М., 1983.
35. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. М., 1999. С.58 – 91.
36. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. М., 1996.
37. Хаймс Д. Этнография речи // Новое в лингвистике. Вып. 7. М., 1975.
38. Хомский Н. Язык и мышление. М., 1972.
39. Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии: учеб. пособие. М., 1998.
40. Швейцер А. Культура и этика. М., 1973.
41. Эванс-Причард Э. Нуэры: Описание способов жизнеобеспечения и политических институтов одного из нилотских народов. М., 1985.
42. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1978.
43. Эриксон Э. Детство и общество. СПб., 1996.
44. Этнические стереотипы мужского и женского поведения. СПб., 1991.
45. Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л., 1989.
46. Этнография детства. М., 1988.
47. Этнознаковые функции культуры. М., 1991.
48. Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. М., 1991.
49. Этнологические исследования за рубежом. М., 1983
50. Этнология в США и Канаде. М., 1989.
51. Этносы и этнические процессы. М., 1993.
52. Язык, культура, этнос / Арутюнов С.А., Багдасаров А.Р. и др. М., 1994.
53. Sökefeld M. Debating Self, Identity and Culture in Anthropology//Current Anthropology. Vol.40, N 4, August-October 1999. P.417 – 447.
54. Writing culture: the poetics and politics of ethnography. Ed by J.Clifford / Berkeley, L.A.; London, 1986.